

In grote lijnen

De Oude Culturen

Studium Generale reeks 9305

In grote lijnen
De Oude Culturen

*Samenstelling: Thomas van Maaren en
Jan Weerdenburg*

Uitgave: Bureau Studium Generale
Universiteit Utrecht
Heidelberglaan 8, 3584 CS Utrecht

Studium Generale reeks 9305

Uitgave van Bureau Studium Generale van de Universiteit Utrecht, oktober 1993.

Overname van één of meer artikelen(n) of gedeelte(n) daaruit is slechts toegestaan na verkregen toestemming van Bureau Studium Generale van de Universiteit Utrecht en betreffende auteur(s).

Samenstelling: Thomas van Maaren en Jan Weerdenburg.

Verwerking van de artikelen en lay-out: Saskia van Huisstede en Käthe Grauenkamp.

Ontwerp omslag: Frans Janssen.

Druk: O.M.I.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Oude

De oude culturen / samenst.: Thomas van Maaren en Jan Weerdenburg.
- Utrecht : Bureau Studium Generale, Universiteit Utrecht. - Ill. - (In grote lijnen) (Studium Generale reeks, ISSN 0923-6767 ; 9305)

Met lit. opg.

ISBN 90-393-0347-9

Trefw.: oude culturen.

Inhoudsopgave

	Pag.
Inleiding <i>Thomas van Maaren</i>	7
Koningen, goden en oorlog: het oude Nabije Oosten in beelden ingeleid <i>Mevr. H.W.A.M. Sancisi-Weerdenburg</i>	9
De Hettieten, een volk tussen Oost en West <i>J. de Roos</i>	33
Egypte <i>J.F. Borghouts</i>	49
De Griekse cultuur <i>H.W. Pleket</i>	67
De cultuur van het Mughal Rijk <i>D.H.A. Kolff</i>	77
Meden en Perzen <i>Mevr. H.W.A.M. Sancisi-Weerdenburg</i>	91
Midden-Amerika <i>R. de Ridder en R.A.M. van Zantwijk</i>	123
Mesoamerikaanse culturen: de kalender <i>R. de Ridder</i>	135
De Skythen <i>M. van Loon</i>	157

	Pag.
Het Romeinse Rijk <i>H.C. Teitler</i>	179
De Kelten <i>D.R. Edel</i>	201
Personalia	235
Algemene literatuurlijst	237

Inleiding

Thomas van Maaren

De oude Griekse beschaving, de Romeinen, de Egyptenaren: we kennen ze nog wel uit de geschiedenisboekjes en van de vele prachtige overblijfselen die ze hebben nagelaten.

Het zijn een paar van de bekende, tot de verbeelding sprekende *oude culturen*. Maar wat weten nog van andere grote culturen uit de wereldgeschiedenis? Wie waren de Maya's? Waar woonden de Hethieten? Hoe zit het met China en India?

Van bijna al deze culturen hebben we wel gehoord, maar het fijne weten we er vaak niet van.

Dit was voor het Bureau Studium Generale van de Universiteit Utrecht de reden om in de serie *In grote Lijnen* een lezingen-programma te organiseren onder de titel *De Oude Culturen*.

Deze bundel bevat de schriftelijke weergave van tien van de elf lezingen. We hebben daarbij dezelfde volgorde aangehouden als in het programma. Dat is een vrij willekeurige en niet thematische indeling. Iedere lezing en daarmee ook hoofdstuk in deze bundel komt daarmee op zichzelf te staan. In de bundel ontbreekt helaas de lezing over China. Prof.dr. E. Zürcher heeft helaas geen kans gezien zijn indrukwekkende bijdrage over de fundamenteën van de Chinese cultuur op papier te stellen. Het in deze bundel opgenomen artikel over de Keltische cultuur is de neerslag van de lezing van mevr. prof.dr. D. Edel die bij wijze van dessert op een later tijdstip plaatsvond.

De door ons gemaakte keuze in de te behandelen culturen is natuurlijk arbitrair. We zijn ons ervan bewust dat we enkele belangrijke culturen hebben buitengesloten. Maar we hebben er geen moment naar gestreefd volledig te zijn. Ons uitgangspunt was het *in grote lijnen* schetsen van enkele belangrijke *oude culturen*. Misschien hebben we in ons enthousiasme al te veel culturen aan bod laten komen.

De vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Utrecht, in de persoon van mevr. prof.dr. H. Sancisi-Weerdenburg, heeft een onmisbare rol gespeeld bij de totstandkoming van dit programma. Verder willen wij graag prof.dr. H. Wallinga en dr. J. de Roos danken voor hun adviezen in de voorbereiding en alle sprekers voor hun medewerking.

Ik heb als student Geschiedenis aan de organisatie van dit programma meegewerkt in het kader van een stage bij het Bureau Studium Generale. Ik wil Jan Weerdenburg en de andere medewerkers van het Bureau danken voor het mogelijk maken van deze stage en de fijne samenwerking het afgelopen jaar.

Als laatste wil ik het publiek bedanken dat iedere week weer in grote getale naar de lezingen kwam en zonder wie mijn stage niet zo geslaagd zou zijn als die nu is. Zonder publiek mislukt een serie. Ik hoop dat iedereen net zoveel plezier beleeft aan het lezen van de bundel als aan het luisteren naar de lezingen.

Koningen, goden en oorlog: het oude Nabije Oosten in beelden ingeleid

H. Sancisi-Weerdenburg

Ook in een Studium Generale waar per avond één grote oude cultuur behandeld wordt, moeten keuzes worden gemaakt. Niet alle bekende oude culturen kunnen aan bod komen. Terecht is door de organisatoren de keuze gemaakt om een aantal minder bekende culturen op te nemen. Hethieten, Scythen en Perzen hebben in het programma een plaats gevonden. Dat betekent echter dat er voor de veel bekendere Assyriërs en Babyloniërs geen ruimte was. Assyriërs en Babyloniërs horen thuis in het gebied dat we Mesopotamië plegen te noemen, de wereld waarin de Bijbel is ontstaan en een wereld die alleen al daarom belangrijke elementen aan onze eigen beschaving heeft bijgedragen. Om toch deze lacune een beetje op te vullen is mij gevraagd in korte tijd een grote lijn te trekken door drieduizend jaar Mesopotamische beschaving. Dat kan niet meer zijn dan een hele ruwe schets met summiere aanduiding van een paar hoogtepunten. De term Mesopotamië suggereert weliswaar een eenheid, maar er is evenzeer diversiteit. In drie millennia is er veel ontwikkeld, veel veranderd en hebben duidelijk herkenbare culturen elkaar afgewisseld.

Het gebied Mesopotamië

Mesopotamië is een Grieks woord en betekent 'tussen de rivieren', in het Nederlands ook wel *Tweestromenland*. Die rivieren zijn de Eufraat en de Tigris; het eigenlijke Mesopotamië komt ruwweg overeen met het huidige Irak. Het is een gebied dat door die rivieren vruchtbaar is, of door bevloeiing vruchtbaar gemaakt kan worden. Irrigatie heeft voortdurend een belangrijke rol gespeeld in de geschiedenis van Mesopotamië. In ruimere zin kan de term Mesopotamië worden gebruikt voor het gehele gebied van Iran tot aan de Middellandse Zee. Ondanks grote verschillen in de verschillende beschavingen in dit gebied is er ook een eenheid waar te nemen die voornamelijk wordt bepaald door het in die culturen gebruikte schrift. De Mesopotamische

Afbeelding 1

Kalkstenen votief-reliëf van Ur-Nansje van Lagasj.

culturen gebruikten het spijkerschrift: spijkervormige tekens die met behulp van een scherp riet in vochtige kleitabletten werden gedrukt. Nadat dat schrift zich in het derde millennium v.Chr. had ontwikkeld, is het in verschillende vormen tot in de eerste eeuw n.Chr. continu in gebruik gebleven. De meeste vormen van spijkerschrift kennen een groot aantal tekens, en daarom was het gebruik voorbehouden aan een groep beroepsschrijvers, die een uitgebreide opleiding nodig hadden om het schrift te leren. We weten zoveel van die Mesopotamische cultuur omdat die kleitabletten duurzaam zijn. Soms werden ze opzettelijk gebakken om ze beter te bewaren. Vaak zijn ze bij een brand of een verwoesting van een stad toevallig gebakken. Op die tabletten vinden we handelstransacties, zakelijke overeenkomsten, literatuur, verdragen en koninklijke annalen, maar ook gewone privé-brieven. Van het veel gemakkelijker te hanteren Aramese schrift dat geleidelijk aan sinds de zevende eeuw terrein won, is veel minder bewaard gebleven omdat het op vergankelijker materiaal als perkament en papyrus werd geschreven. Een goede selectie van de veelsoortige documentatie uit het oude Nabije Oosten is te vinden in *Schrijvend Verleden*, een uitgave van de vereniging *Ex Oriente Lux* (1983).

Daarnaast kennen we de Mesopotamische culturen ook uit de materiële overblijfselen zoals beelden en reliëfs die, sinds halverwege de vorige eeuw opgravingen in dit gebied begonnen, in groten getale boven aarde zijn gekomen. Daar wil ik hier iets van laten zien.

Het Sumerische gebied

Het verhaal begint in het uiterste zuiden van het Tweestromenland. In het derde millennium v.Chr. ontwikkelden zich daar een aantal stadsstaten van de Sumeriërs: Ur, Uruk, Mari en Lagasj om er een paar te noemen. Hier ontstond voor het eerst schrift. Andere ontwikkelingen, zoals gesettelde landbouw en vestiging in dorpsgemeenschappen waren toen al duizenden jaren aan de gang, zo blijkt uit opgravingen. In dat Sumerische gebied ontstonden in de loop van het derde millennium koninkrijkjes.

Twee thema's komen in de Sumerische kunst prominent voor, die ook later constanten blijken te zijn in de Mesopotamische kunst: de koning in zijn verhouding tot de godheid en de koning in zijn functie als legeraanvoerder. Door een paar voorbeelden van die thema's in verschillende culturen te bekijken, zal ik ook enigszins kunnen aangeven

Afbeelding 2

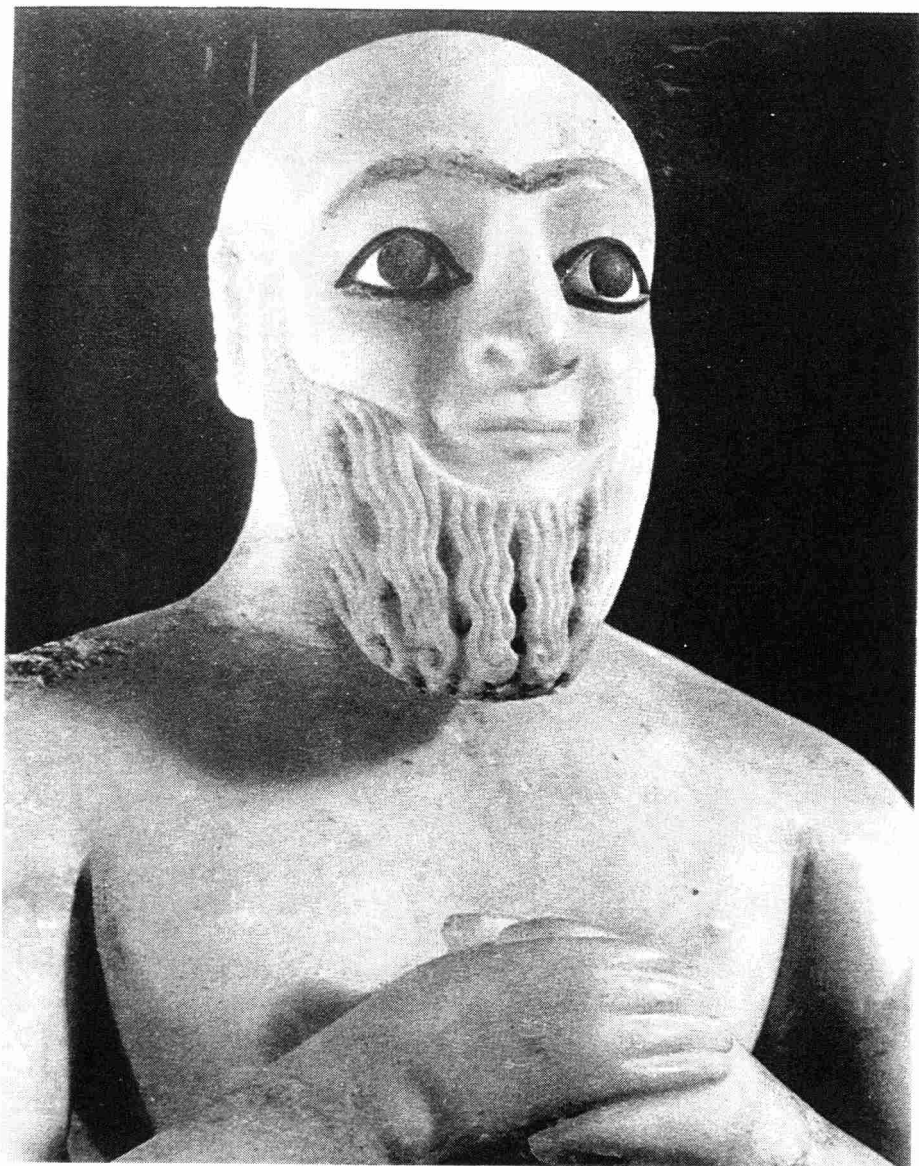
Dudu, de schrijver.

wat, ondanks de overeenkomsten, de grote verschillen in die culturen zijn.

Op een kalkstenen reliëfplaat uit het midden van het derde millennium staat koning Ur-Nansje van Lagasj afgebeeld (*afb.1*). Hij is groter afgebeeld dan de overigen. Achter hem staat een schenker, voor hem zijn zoons. Ur-Nansje is in het bovenste register bezig de eerste steen te leggen voor een tempel, in het onderste wordt de tempel ingewijd. Dat staat allemaal op de tekst die op de achtergrond zichtbaar is. Een belangrijke trek van de Mesopotamische culturen is de grote rol die godsdienst in het leven speelde. Of liever gezegd: godsdienst is in het Mesopotamische gebied niet, zoals bij ons, een apart terrein - voor de zondagen en de vrije tijd - maar het is een onlosmakelijke eenheid met de rest van het openbare en het dagelijks leven. Het leven van de mensen is tegelijkertijd ook de cultus van de goden. Zakelijke transacties worden geregeld onder toezicht van de goden, veroveringen vinden plaats onder leiding van de godheid, koning zijn betekent ook de godheid ijverig dienen, met de godheid verbonden zijn. Vandaar dat Ur-Nansje hier bij deze tempelbouw een van zijn voornaamste koninklijke plichten uitoefent. De plakette is 40 cm. hoog. Volgens de tekst is de afgebeelde schrijver een zekere Dudu.

Een schrijver is een belangrijk personage die een zeldzame vaardigheid beheerst. Van deze Dudu is ook een beeldje teruggevonden (*afb. 2*). Dat beeldje is kenmerkend voor de Sumerische kunst: het gebied was arm aan steen, dat van elders moest worden ingevoerd. Kennelijk begonnen beeldhouwers bij het gezicht en als dat klaar was, hakten ze de rest van het lijf uit de nog resterende steen. Dat maakt vaak een erg gedrongen, slecht geproportioneerde indruk. Opvallend is ook het 'veren' of 'bladeren' rokje, waaraan Sumerische beelden doorgaans simpel te herkennen zijn. Meestal waren de ogen ingelegd met schelp en lapis lazuli, die in het geval van Dudu verloren zijn gegaan, maar bij het 52 cm. hoge beeldje van de opzichter Ebih-il (*afb. 3*) bewaard zijn gebleven. Het beeld is in Mari gevonden in een tempel. Deze beelden dienden er waarschijnlijk toe om de afgebeelde permanent als vereerder van de godheid in de tempel aanwezig te laten zijn, ook als de man of vrouw zelf voor praktische zaken elders moest zijn.

Oorlog vormt het onderwerp van het volgende document: een trapeziumvormig monument, de zogeheten koninklijke standaard van Ur, nu in het British Museum, ingelegd met lapis lazuli, schelp en rode kalk-

Afbeelding 3

De opzichter Ebih-il.

steen, dat een verslag geeft van de gang van zaken bij de strijd (*afb. 4*). De koning, groter afgebeeld dan de anderen staat in het midden, terwijl hij de buit in ontvangst neemt. Op het onderste register het slagveld met de letterlijk onder de voet gelopen en gedode vijanden. Aan de andere zijde van deze 'lessenaar' vinden we het 'vredesthema': als de oorlog is afgelopen wordt van de buit een maaltijd aangericht. Oorlog is vaak in oude culturen een vitaal onderdeel van pogingen van koningen om hun macht naar binnen en naar buiten te versterken. Rond 1800 komt er een einde aan de wereld van de Sumerische cultuur.

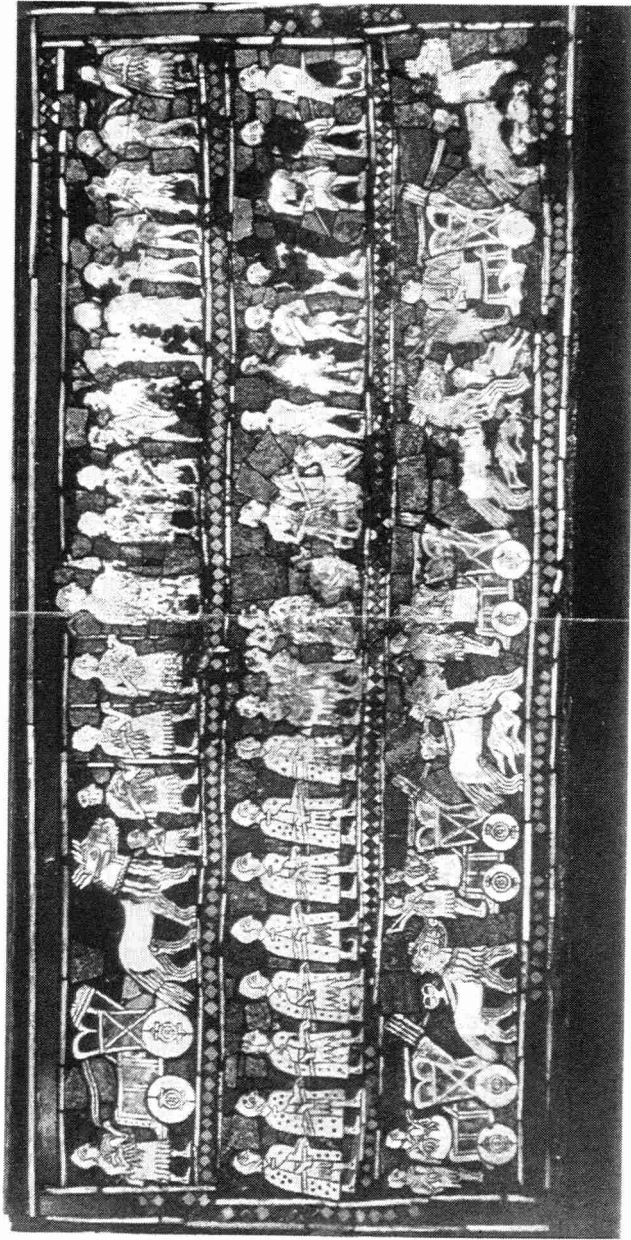
Een Hethitische koning

In het eigenlijke Mesopotamische gebied wordt de wereld van de Sumerische stadsstaten opgevolgd door de oud-Babylonische en oud-Assyrische rijken, waar ik het hier niet over wil hebben. Ik wil een kleine omweg maken door de Hethitische cultuur, waar in het heiligdom van Yazilikaya een afbeelding te vinden is die de relatie koning en godheid zeer indringend weergeeft. Het Hethitische rijk lag buiten het eigenlijke Mesopotamië, in het huidige Turkije. Door de frequente contacten met het Mesopotamische gebied heeft de Hethitische cultuur veel van de buurlanden overgenomen. Toch heeft wat er rest van de Hethitische wereld een herkenbaar eigen karakter. Het hoogtepunt van de Hethitische cultuur ligt tussen 1500 en 1200. Een van de meest merkwaardige monumenten vormt het heiligdom van Yazilikaya, waar in de open lucht, een aantal reliëfs van goden zijn uitgehakt in de rotswand.

Op een van deze reliëfs (*afb. 5*) is koning Thudaliyas (midden dertiende eeuw) afgebeeld, die door de godheid Sjarumma wordt omarmd. Dit is een zeer treffende illustratie van de innige relatie tussen de koning en zijn god. Zoals alle goden draagt Sjarumma een puntmuts. Hij houdt op zijn hand het hiëroglifenteken voor zijn naam. De koning draagt de mantel met slip waaraan koningen te herkennen zijn. Het hoofd van de koning rust tegen de schouder van de god. De koning is kleiner afgebeeld dan de godheid.

Het Assyrische rijk

Van de Hethieten nemen we een stap naar het Assyrische rijk, dat zijn grootste bloei beleefde tussen 1000 en 650 v.Chr. De Assyriërs hebben in de geschiedenis een slechte reputatie omdat ze zich uitgebreid hebben beziggehouden met veroveringen en massadeportaties. Die verove-

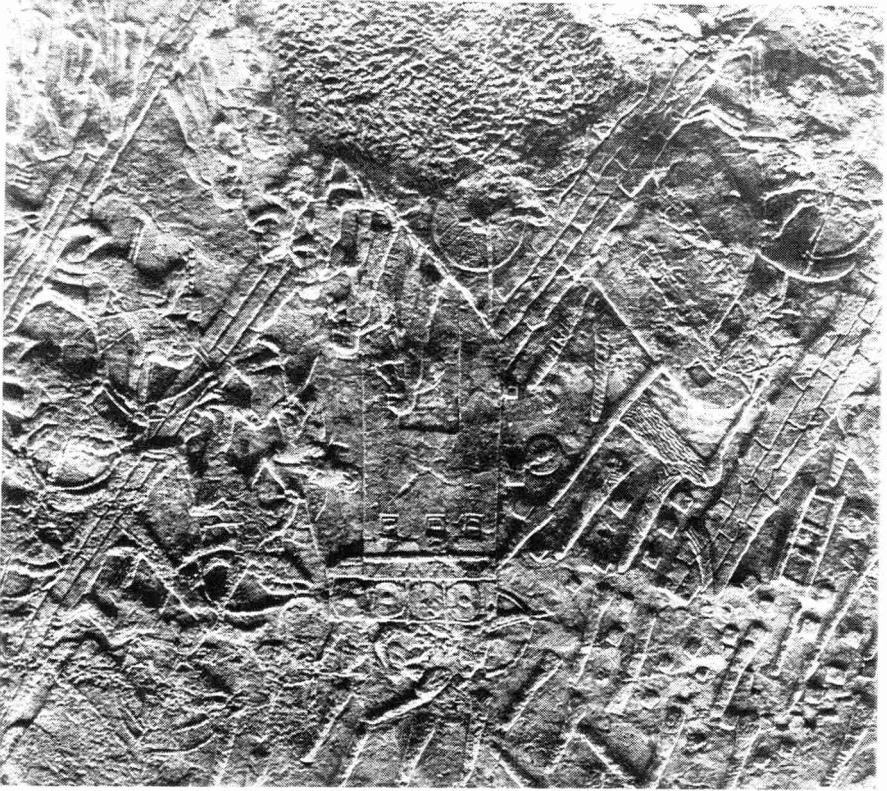
Abbeelding 4

De oorlogszijde van de koninklijke standaard van Ur.

Afbeelding 5

Rechts: reliëf van koning Thudaliyas en de God Sjarumma in het heiligdom van Yazilikaya.

Afbeelding 6

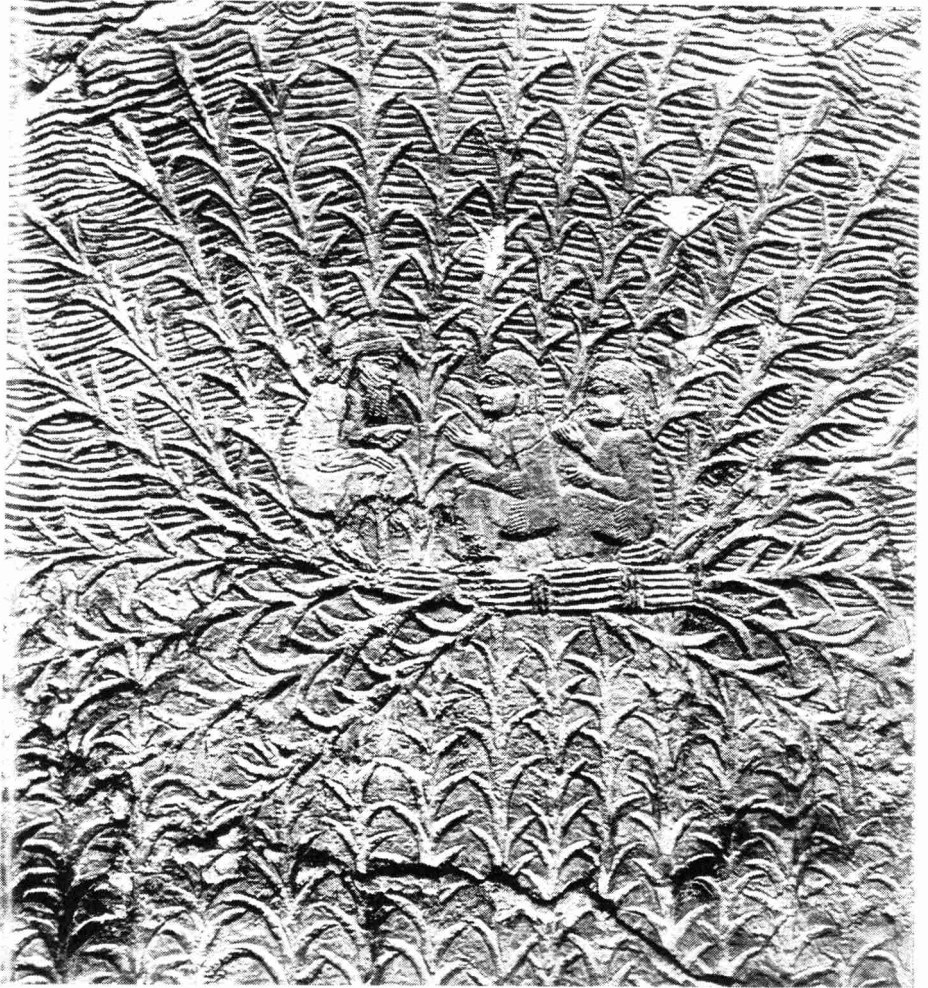
Belegering van een stad op een berg door de Assyrische koning Sennacherib.

ringen gingen natuurlijk met wreedheden gepaard. Nu hebben de Assyriërs dat waarschijnlijk niet eens zoveel meer gedaan dan andere volkeren uit dezelfde tijd, maar ze hebben wel alles heel nauwkeurig geregistreerd in teksten en op reliëfs. Het is doorgaans een weinig vrolijk beeld dat ons door de reliëfs wordt voorgesteld. De voornaamste oorzaak daarvan is het minitieuze, werkelijkheidsgetrouwe karakter van de afbeeldingen, die in zekere zin de boekhouding van het koningsschap zijn.

Zo bijvoorbeeld een reliëf dat een verovering van een stad op een berg voorstelt (*afb. 6*). Het reliëf dateert uit de tijd van koning Sennacherib (704-681 v.Chr.). Aanval, verdediging en vluchtende inwoners worden in een levendige scène voorgesteld. De hele afbeelding heeft daardoor een duidelijk historiografisch karakter waaraan het ontbreken van kennis van perspectief en van ruimtelijke weergave geen afbreuk doet. Oorlog was in oude culturen niet minder en niet meer dan nu een wreed bedrijf. Maar het was evenzeer een van de motoren waarop processen van staatsvorming draaiden. Het leiden van succesvolle campagnes was een van de voornaamste taken van de koning. Om dat duidelijk te maken waren deze reliëfs langs de wanden van de Assyrische paleizen aangebracht. De belangrijkste collectie Assyrische reliëfs bevindt zich, sinds de opgravingen van Layard in de negentiende eeuw, in het British Museum.

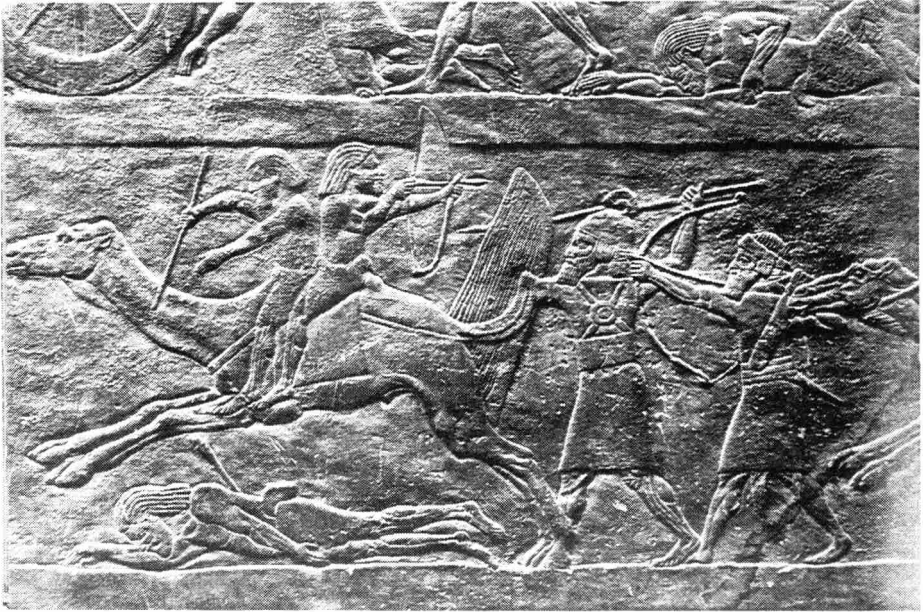
Opvallend is dat de Assyrische reliëfs ook wel degelijk oog hebben voor de ellende van de aangevallenen, zoals te zien is op een reliëf dat een aanval op Babylon uitbeeldt (*afb. 7*). Arameeërs schuilen in de moerassen tussen het riet. De scène heeft in onze tijd een opmerkelijke actualiteitswaarde. Een kenmerk van de Assyrische reliëfs is verder de zorgvuldigheid waarmee tegenstanders worden afgebeeld, zoals bijvoorbeeld op een reliëf dat een expeditie van Assurbanipal (661-631 v.Chr.) in de Arabische woestijn uitbeeldt (*afb. 8*). De kamelen berijdende bedoeïenen en hun dieren zijn nauwgezet en met grote aandacht voor details afgebeeld.

Zoals al gesignaleerd was bij de bespreking van de koninklijke standaard van Ur, is het overwinningsmaal de onvermijdelijke tegenhanger van de verovering. *Afb. 9* laat koning Assurbanipal met zijn koningin zien - beiden groter afgebeeld dan de rest van het gezelschap - na een overwinning op koning Te-umman van Elam. Het hoofd van de overwonnen vijand hangt in de boom.

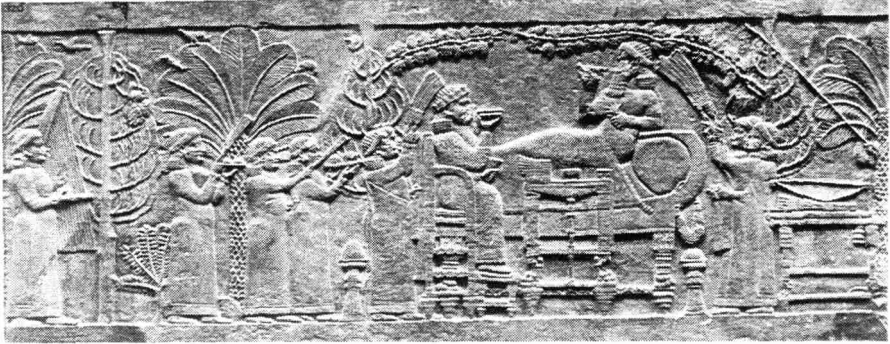
Afbeelding 7

Aramëers schuilend in het riet tijdens de belegering van Babylon.

Afbeelding 8

Strijd met woestijnbewoners.

Afbeelding 9

Het overwinningsmaal van Assurbanipal.

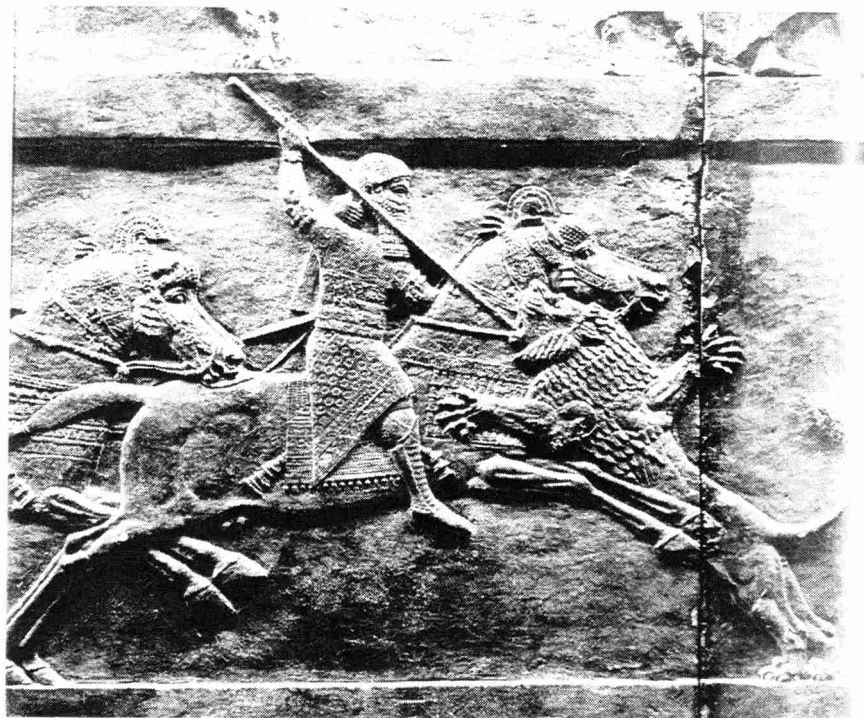
Tot de fraaiste Assyrische reliëfs behoren de afbeeldingen van de leeuwenjacht. In verschillende registers die een soort stripverhaal vormen worden de voornaamste momenten van het ceremonieel vastgelegd. Het belangrijkste moment is het doden van het dier: prerogatief of plicht van de koning (*afb. 10*). Op dit reliëf uit de tijd van Assurbanipal doorboort de koning de muil van een opspringende leeuw. De koning zelf is nogal star afgebeeld, de leeuw en het paard daarentegen zeer realistisch, behalve de rechterpoot waar de kunstenaar kennelijk niet goed raad mee wist.

Tot nu toe hebben we weinig van de goden in het Assyrische gebied gezien: die goden zijn er wel. Wellicht had de leeuwenjacht ook rituele betekenis. Zeker is dat de jacht gevolgd werd door een offer. De inscriptie op het afgebeelde reliëf (*afb. 11*) luidt: *Ik ben Assurbanipal, koning van het universum, koning van Assyrië, die Assur en Ninlit geweldige krachten gaven tegen de leeuwen, de vruchtbare boog van Istar, meesteres van de jacht richtte ik op hen. Ik bracht een offer, ik plengde wijn.*

Het Perzische rijk

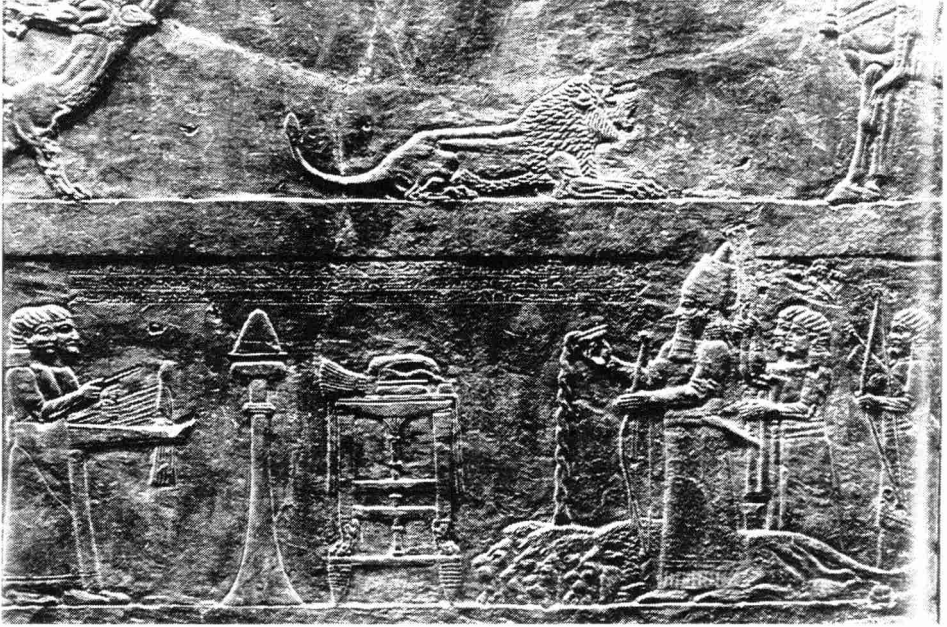
Het Assyrische rijk viel tussen 614 en 610 v.Chr. als gevolg van aanvalen van Babyloniërs en Meden op de voornaamste steden van het rijk. De Meden en de Babyloniërs vulden het door de val van Assyrië ontstane vacuum maar zeer ten dele op. Dat brengt ons bij de laatste fase van de Mesopotamische geschiedenis: het Perzische rijk, waarvan de bakermat buiten het Mesopotamische gebied valt, maar dat vanaf 550 v.Chr. het gehele Nabije Oosten zou overheersen. Dat duurde totdat Alexander de Grote in 330 v.Chr. vanuit Macedonië het Perzische rijk veroverde.

In tegenstelling tot de Assyrische reliëfs maken de Perzische reliëfs in het belangrijkste paleizencomplex, dat van Persepolis een zeer vreedzame indruk. Oorspronkelijk was op het voornaamste gebouw van Persepolis in het centrum van het toegangstrappencomplex een reliëf aangebracht waarop de koning temidden van zijn hofhouding is afgebeeld (*afb. 12*). Vergelijking van dit reliëf met een soortgelijk Assyrisch reliëf (*afb. 13*) van Sennacherib (704-681 v.Chr.) laat zien dat op het Perzische de koning als het ware in een lege ruimte zit. Er zijn geen bomen of planten te zien die de indruk zouden kunnen wekken dat dit op een echte plaats gebeurt. De Perzische reliëfs suggereren tijdloos-

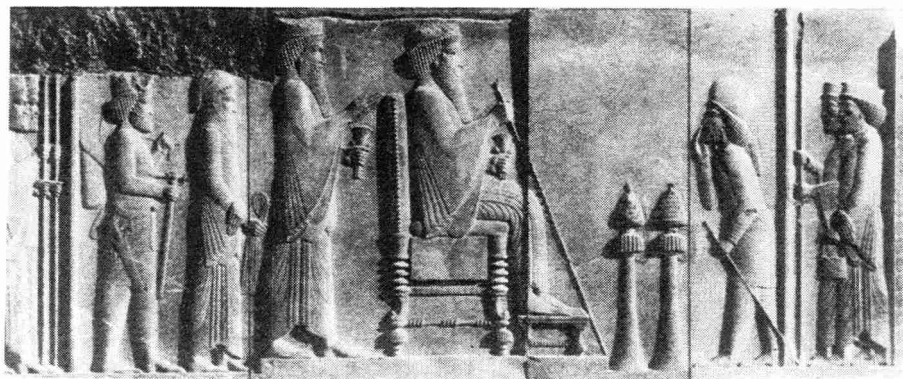
Afbeelding 10

De koninklijke leeuwenjacht.

Afbeelding 11

Het leeuwenoffer.

Afbeelding 12

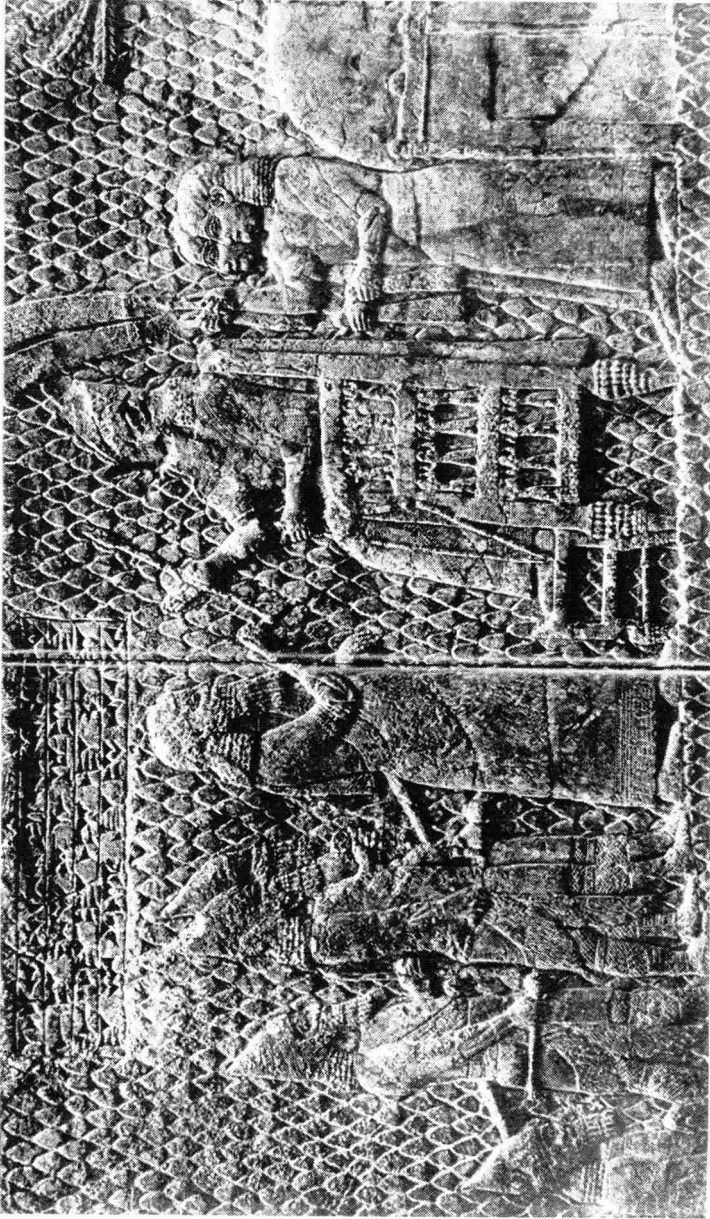
Het zogeheten schathuisrelief van Persepolis.

heid en dat is waarschijnlijk ook de bedoeling. Ook hier is de koning groter afgebeeld dan alle anderen.

Het reliëf met tronende koning is om nog niet geheel verklaarde redenen al in de oudheid van zijn plaats verwijderd. De rest van de bijbehorende afbeeldingen bevindt zich nog op de oorspronkelijke plek. Aan de ene kant van waar zich aanvankelijk de koning bevond, vinden we een grote rij met delegaties van alle volkeren uit het rijk die de koning geschenken brengen (*afb. 14*). Al die volkeren zijn op de reliëfs zorgvuldig met kenmerkende trekken en kleding uitgerust. Ze zijn, in de meeste gevallen, onmiddellijk herkenbaar. De volkeren zijn overwonnen, maar de suggestie wordt gewekt dat ze vrijwillig de koning hun geschenken afdragen. Ze dragen geen buit af, zoals op de standaard van Ur; de geschenken die ze brengen moeten de vrijwillige gehoorzaamheid uitbeelden. Dat het in werkelijkheid toch wel anders lag, is wellicht een overbodige toevoeging.

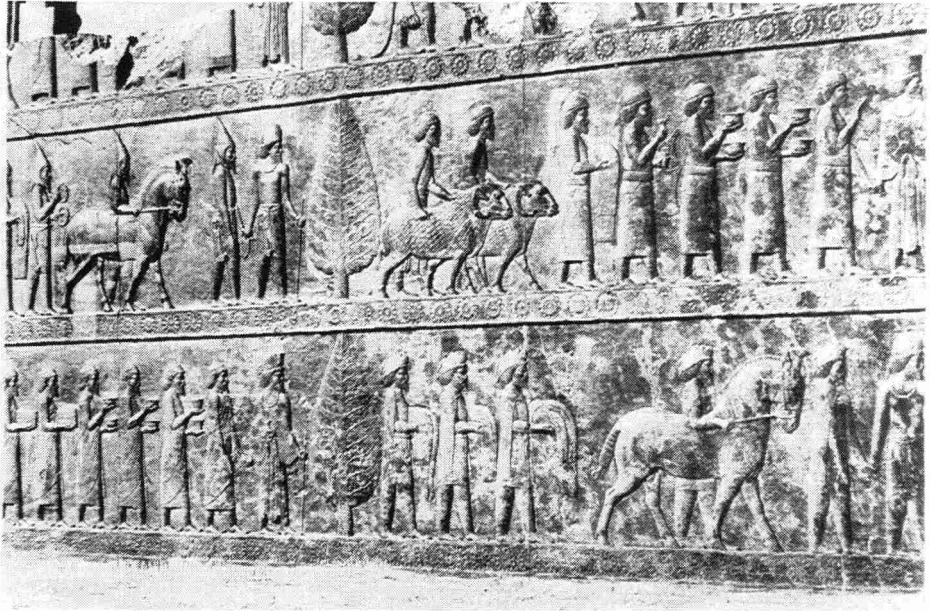
Aan de andere kant van de koning stonden zijn trouwe dienaren en hofhouding, de adel van het rijk (*afb. 15*). Niet zoals de onderdanen, netjes in het gelid, maar informeel met elkaar pratend. Ze horen erbij. Van een nauwe relatie met de godheid is in Persepolis niet veel te zien: nergens is een offer of iets dergelijks afgebeeld. De reliëfs maken een merkwaardig gesecculariseerde indruk. De koningen zijn bezig met het bestuur van hun rijk en de reliëfs geven daar een geïdealiseerd, tijdloos beeld van. De inscripties die ook in Persepolis zijn gevonden laten echter weten dat ook de Perzische koningen weinig deden buiten de wil van de hoogste god, Ahuramazda. Waarschijnlijk is de gevleugelde figuur die op veel reliëfs is te zien die godheid (*afb. 16*). Hij hangt steeds hoog boven de koning en het menselijk bedrijf. Wel tegenwoordig, maar op een afstand.

Goden, koningen, hun onderdanen, oorlog en vrede vormen constanten drieduizend jaar Mesopotamische geschiedenis. Van de vele variaties die op dit thema mogelijk zijn heb ik er maar enkele kunnen belichten. De Europese musea bieden ruimschoots aanvulling op deze beperkte introductie.

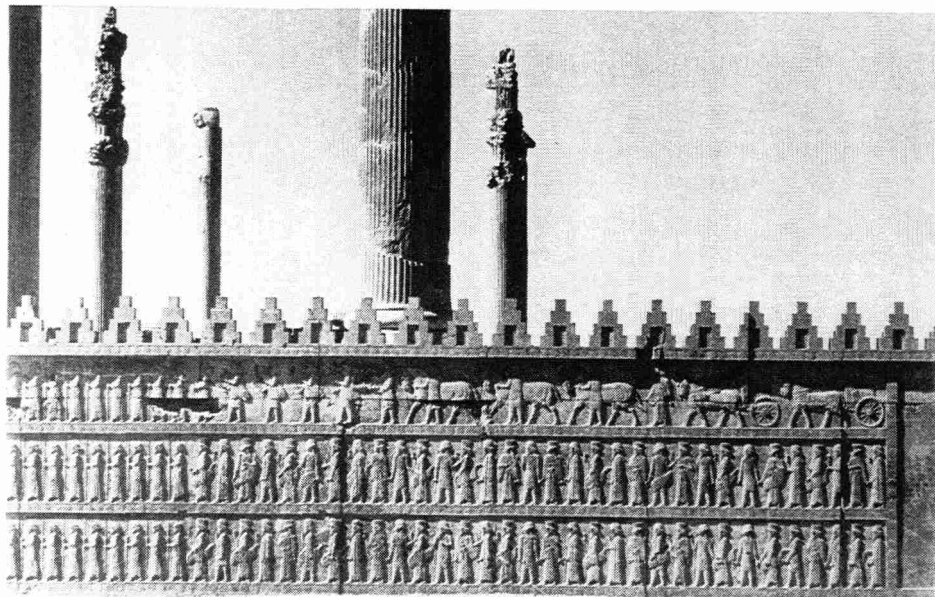
Afbeelding 13

Sennacherib van Assyrië op zijn troon.

Afbeelding 14

De Apadana-reliëfs met enkele van de geschenken-brennende delegaties.

Afbeelding 15

Adel en hofhouding op de oostelijke trappen van de Apadana.

Afbeelding 16

De Perzische hoofdgod Ahuramazda.

Literatuur

Barnett, R.D. en A. Lorenzini 1975. *Assyrian Sculptures*. British Museum, London.

Laroche, L. 1981. *Mesopotamië*. ICOB, Alphen aan den Rijn.

De Hettieten, een volk tussen Oost en West

J. de Roos

Wanneer u in de avonduren op een willekeurig moment de televisie aanzet, ziet u in negen van de tien gevallen een paar ongelukkig kijkende mensen in nog ongelukkiger bankjes zitten om de meest wonderbaarlijke vragen te beantwoorden ter waarde van gemiddeld zo'n vijftig gulden per juist gegeven antwoord.

Een heel passende vraag in een dergelijk programma zou zijn: Wie waren de Hettieten en wanneer speelden zij een rol in de wereldgeschiedenis? Het juiste antwoord zou hoogstwaarschijnlijk uitblijven.

Ik ben de organisatoren van deze reeks lezingen over Oude Culturen, daarom mede namens de Hettieten dankbaar dat ze dit volk vanavond de kans geven voor het voetlicht te treden.

Het was de Engelse geleerde Sayce die als eerste in 1876 durfde te veronderstellen dat sculpturen en met een soort hiërogliefen beschreven rotsen die in Turkije en Noord-Syrië door reizigers waren aangetroffen, afkomstig waren van de Hettieten.

Vergelijkbare overblijfselen waren in 1834 al door de Franse reiziger Texier gezien in Midden-Turkije, bij het dorpje Boğazköy (thans Boğazkale), waar hij de resten van een grote stad aantrof, die hij in 1839 heeft beschreven in zijn *Description de l'Asie mineure*. Texier zag wel dat de stad niet aan Grieken, Romeinen, Assyriërs of Egyptenaren moest worden toegeschreven, want daarvoor weken de vormen van de beeldhouwwerken bij de stadspoorten en de tekens op een inscriptie in de stad en bij een heiligdom buiten de stad teveel af van wat er al van de eerdergenoemde volkeren uit de oudheid aangetroffen was.

De Hettieten waren bekend uit Egyptische teksten, uit Assyrische bronnen en uit de Bijbel. Deze teksten wezen op een invloedrijk, relatief machtig volk, dat op bepaalde momenten gelijkwaardig was aan de grootste heersers in het Nabije Oosten. En wanneer farao Ramses II veel ophef maakt van de slag bij Kadeš waar hij rond 1275 v.Chr. naar zijn zeggen de Hettieten zou hebben verslagen, hetgeen door de onveranderde verhoudingen na de slag gelogenstraft wordt, dan blijkt daaruit dat hij niet tegen een

onbekend volkje strijd heeft geleverd. De kans dat een belangrijke stad van de Hettieten, naar later bleek de hoofdstad, Hattuša, kon worden opgegraven, trok geleerden uit Frankrijk, Engeland en Duitsland aan. De goede relatie van het Turkse rijk met de Duitse keizer gaf de doorslag ten gunste van Duitsland, dat in 1905 de concessie voor opgravingen verwierf die tot op heden zijn geldigheid heeft behouden. De duizenden kleitabletten met spijkerschrift die door Hugo Winckler ieder jaar op (naar de huidige normen beoordeeld) weinig wetenschappelijke wijze verzameld werden, waren voor een deel in het al begrijpelijke Assyrisch gesteld, maar voor het grootste gedeelte in een onbekende taal. Deze taal bleek overigens identiek te zijn met de taal op twee tabletten die in 1887 te El Amarna in Egypte waren gevonden, en die al wel gelezen konden worden, want zij waren beschreven met tekenvormen die veelal overeenkwamen met de Assyrisch-Babylonische tekens. Vertaald konden zij echter niet worden omdat het een nog onbekende taal bleek te zijn.

In 1917 heeft de Tsjech Hrozny de taal ontcijferd en vastgesteld dat de tabletten een Indo-Europese taal bevatten, waarbij benadrukt moet worden dat de Noor Knudtzon in 1902 datzelfde had gezegd van de twee Amarna tabletten. Hij was echter weggehoond, omdat een Indo-Europese taal in het Semitische Oosten voor absoluut onmogelijk werd gehouden. Dankzij de zichtbare op rots geschreven hiërogliefen werd dus de opgraving gestart, die het volk van de Hettieten, dankzij de spijkerschriftteksten, pas echt een plaats in de geschiedenis heeft gegeven. De naam Hettieten is gebaseerd op de Hebreeuwse benaming Hettim en op de Assyrische naam van het land waar de Hettieten zich gevestigd hebben, Hatti, een benaming die teruggaat op de oorspronkelijke, *niet*-Indo-Europese bewoners van Anatolië, de Hattiërs. De Hettieten noemen zichzelf in de teksten Nesiërs, naar hun oorspronkelijke hoofdstad Neša, die ongeveer gelijktijdig door zowel Güterbock als Otten met de oud-Assyrische handelskolonie Kaneš werd geïdentificeerd, een stad die bij het huidige Kültepe niet ver van Kayseri gelegen was. In dit Kaneš zijn in oud-Assyrische teksten van ca. 1850 v.Chr. de eerste Indo-Europese eigennamen opgedoken van Anatolische kooplieden die toen handel dreven met de Assyriërs. Deze Assyriërs woonden met toestemming van inheemse Anatolische vorsten in permanente nederzettingen verspreid over Anatolië, waar zij hun handelsvoorraden, tin en wollen stoffen, hadden opgeslagen en van waaruit zij met behulp van rondreizende vertegenwoordigers handel dreven. Zilver en met name goud werd naar Aššur overgebracht door koeriers die ook brieven van en naar het 1200 kilometer of zes weken reizen verwijderde thuisfront brachten. Uit deze brieven weten we ook dat de Assyriërs met Anatolisch personeel werkten en soms Anatoli-

sche vrouwen huwden, waardoor op de meest directe wijze contacten ontstonden tussen Hettieten en Assyriërs. Een gevolg is ook dat kenmerken van de Mesopotamische beschaving, zoals het verzegelen van brieven en contracten en het spijkerschrift vanzelf in Anatolië bekend werden, hoewel de tekenvormen van het Hettitische spijkerschrift eerder op een overname van de oud-Babylonische vormen via het Hurritische Noord-Syrië wijzen.

Na een onderbreking van één generatie in de aanwezigheid van de handelaren, waarbij de handelsnederzetting bij Kültepe kennelijk door brand verwoest is, volgt er nog een korte bloeiperiode van ongeveer vijftig jaar waarna de berichtgeving stopt. Ik ga hier nogal uitvoerig op in omdat de oudste Hettitische teksten pas aansluiting vinden op relatief late Kültepe teksten en wij voor de voorafgaande honderd jaar wat betreft Anatolië geheel op de Assyrische teksten aangewezen zijn. Daaruit komt het beeld naar voren van een aantal stadstaten met vorsten en vorstinnen met als machtigste man de heerser uit de nog niet gelokaliseerde stad Puruṣhanda die we ook uit Hettitische teksten kennen. De vermelding van een vorst Anitta van de stad Kuššar in de Assyrische teksten vormt de link met de oudste Hettitische tekst over deze zelfde Anitta, die bij de opgravingen in Hattuša ontdekt werd. Een pikant detail hierbij is, dat in deze zogenaamde tekst van Anitta vermeld wordt hoe Anitta Hattuša verwoestte en Neša (= Kaneš) als hoofdstad inrichtte. Er is inderdaad in 1954 een dolk met de inscriptie *paleis van vorst Anitta* in het paleis in Kaneš gevonden. In Hattuša bleek zich trouwens ook een Assyrische handelsvestiging te hebben bevonden, zij het van aanzienlijk geringere omvang dan die in Kaneš. Uit de misschien wel 150 jaar later te dateren eerste Hettitische tekst na Anitta, blijkt dat de hoofdstad van de Hettieten intussen toch Hattuša is geworden, waarnaar de oudste koning zich dan ook Hattušiliš noemde.

In vogelvlucht wil ik u nu een beknopt overzicht van de geschiedenis geven. Onder deze koning Hattušiliš kwamen de Hettieten verder naar het zuiden en oosten, zodat omstreeks 1640 v.Chr. zelfs al Aleppo in Noord-Syrië veroverd werd. Zijn opvolger Mursiliš veroverde Babylon en maakte een eind aan de eerste dynastie van Babylon (met onder andere de beroemde Hammurabi) zoals we uit Babylonische teksten weten. Van groot belang is uiteraard bij deze veroveringen de culturele invloed die van de veel oudere beschaving van Mesopotamië uitging en die op godsdienstig en taalkundig gebied duidelijk zijn sporen heeft achtergelaten. Maar wat vaak het probleem is bij snel expanderende staten, de interne organisatie van de Hettieten liet te wensen over en bijvoorbeeld twisten over de

troonsopvolging verzwakten het jonge rijk van binnen uit. Maar ook van buitenaf werd de jonge staat bedreigd: de tussen Hattuša en Babylon inwonende Hurrieten, die van Muršiliš' veroveringen veel te lijden hadden gehad, zagen hun kans schoon om wat terug te doen, en ook in het zuiden en noorden ging er veel veroverd gebied weer verloren.

De Gašga-nomaden in het noorden zouden trouwens een steeds terugkerend probleem worden voor de Hettieten. Zodra zij ook maar een kleine kans zagen om de wapens op te nemen, moest de Hettitische koning of een generaal namens hem, de noordgrens proberen veilig te stellen. Uit deze tijd dateert het Hettitische wetboek waar ik nog over zal spreken. Pas in 1345 v.Chr. kregen de Hettieten weer een koning die van internationale betekenis was, namelijk Šuppiluliuma, een naam die vaak enig gegrinnik veroorzaakt, maar die eenvoudig is samengesteld uit *Šuppi* dat 'rein' betekent, *luli* dat voor 'bron' staat en *uma* voor 'afkomstig van'. Deze Šuppiluliuma wist het inmiddels belangrijk geworden vorstendom van de Hurritische Mitanni in te palmen, gaf zijn zuster ten huwelijk aan een andere lastige koning, trok over de Eufraat en daarna weer terug naar Syrië, waar hij met zijn superieure ruitery Egyptische voorposten versloeg en de Libanon tot grens van het Hettitische rijk maakte. Een echte confrontatie met Egypte bleef nog uit. Door familieleden als stadhouders aan te stellen en door diplomatieke huwelijken tot stand te brengen, heeft de Hettitische invloedssfeer zich in elk geval gedurende veertig jaar tot deze gebieden uitgestrekt. Een voor Šuppiluliuma uiterst vleierende brief werd hem vanuit Egypte bezorgd, juist toen hij met het beleg van Karkemiš was begonnen. De inhoud van de brief, die door de Egyptische koningin was gestuurd, luidde als volgt:

Mijn echtgenoot is overleden en ik heb geen zoon, maar men zegt van u dat u vele zonen heeft. Als u mij er één van zoudt willen sturen, dan kan die mijn echtgenoot worden. Ik zal in geen geval een van mijn onderdanen kiezen om die tot echtgenoot te maken. Ik ben erg bang.

Šuppiluliuma kan zijn oren niet geloven als hij dit hoort en dat is begrijpelijk, want het is ook nogal wat dat de Egyptische koningin, de leidster van een oeroude wereldmacht (ook toen al voor Šuppiluliuma!) een Hettiet tot koning zou willen maken.

Hij stuurt daarom zijn geheim secretaris naar Egypte om te onderzoeken of hij niet bedrogen wordt. Deze man komt spoedig daarna met een tweede brief terug met de volgende inhoud:

Waarom zegt u: 'ze zijn me aan het misleiden?' Als ik werkelijk een zoon had, zou ik dan een buitenlander schrijven en daarmee mijn eigen ongeluk en dat van mijn land bloot geven? U heeft me door zo te spreken gekwetst. Hij die mijn echtgenoot was, is dood en ik heb geen zoon. Ik zal nooit een van mijn onderdanen ten huwelijk vragen. Ik heb aan niemand anders geschreven dan aan u. Iedereen zegt dat u veel zonen heeft. Geef mij er één van, dan kan die mijn echtgenoot worden en koning van Egypte.

De Hettitische koning begreep nu dat het een serieuze zaak was en zond inderdaad een van zijn zoons naar Egypte. Maar deze zou zijn eindbestemming nooit bereiken. Vlak nadat hij de grens van Egypte had overschreden werd hij vermoord. De schrijfster van de brieven was mogelijk niemand minder dan de jonge weduwe van de bekende koning Thuthankh-Amon, die op 18-jarige leeftijd overleed en wiens graf wereldberoemd is geworden.

Ook onder de opvolgers van Šuppiluliuma hield het Hettitische rijk een flinke omvang met vazal-koninkrijken in de grensgebieden. Pas rond 1285 dreigde er een confrontatie met Egypte onder Ramses II die wel weer eens wilde beschikken over Syrië. De Hettitische koning Muwatalliš was gedwongen allerlei geallieerden te hulp te roepen, van wie we de namen uitsluitend uit Egyptische teksten kennen, zoals de Dardaniërs die ook in Homerus' *Ilias* voorkomen, en de Philistijnen. Bij Kadeš werd in het vijfde jaar van Ramses (circa 1275) de grote strijd gestreden en hoewel Ramses op de muren van de tempel in Karnak liet schrijven dat hij een geweldige overwinning had behaald, blijkt, zoals gezegd, uit het feit dat de Hettieten na de slag hun invloed in Syrië behielden, eerder dat de strijd gunstig voor de Hettieten was verlopen of hoogstens onbeslist was geëindigd dan dat Egypte een zege had behaald.

Mogelijk heeft de toenemende invloed van Assyrië er voor gezorgd dat Egypte en de Hettieten een gemeenschappelijke vijand hadden en daardoor op zò goede voet met elkaar kwamen, dat de koninginnen elkaar vriendschapsbrieven stuurden en dat de farao Ramses een Hettitische prinses huwde. Hoewel er aan de westkant van het rijk eeuwenlang geen echte gevaren dreigden, is het einde van het Hettitische rijk toch door toedoen van volkeren uit het westen veroorzaakt. De koning der Ahhijawa (door sommigen met de *'Αχαιοί* van Homerus gelijkgesteld) drong zich onder andere in vazalkoninkrijkes in het uiterste westen in en de voorlopers van de Phrygiërs bezetten hele gebieden in het noordwesten. De grote verschuivingen in het Middellandse Zee-gebied die in ons spraakgebruik met *volksverhuizingen* worden aangeduid, hebben de Hettieten

rond 1180 uit het binnenland van Anatolië doen verdwijnen, en uit een tekst van farao Ramses III weten we dat ook Egypte bedreigd werd in zijn bestaan door de zogenaamde *zeevolken*, waarschijnlijk bevolkingsgroepen die op de vlucht vanuit het westen naar Egypte kwamen en van wie de Philistijnen zich op de kust in Palestina vestigden.

De laatst bekende koning van de Hettieten heette net als de allergrootste, Šuppiluliuma. Even tussen haakjes het volgende: doordat de Hettitische koningen dynastieke namen hadden en er dus bijvoorbeeld twee of meer koningen Šuppiluliuma konden heten, heeft het heel lang geduurd voordat men enigszins wist hoeveel koningen van één bepaalde naam er in de geschiedenis zijn geweest en welke teksten men aan welke koning moest toeschrijven. Zo zijn er de laatste vijftientig jaar nog al eens wijzigingen in de koningslijst en daarmee in de geschiedenis van de Hettieten opgetreden. (Sinds vijf jaar spreken we nu bijvoorbeeld over Muwatalliš II omdat er van een eerdere koning Muwatalliš een zegel is gevonden waaruit blijkt dat die ook groot-koning is geweest.) Dientengevolge ontstaan er binnen de kleine wereld der Hettitologen soms heftige meningsverschillen over de datering van historische teksten, maar de laatste jaren wordt geprobeerd ook criteria als tekenvorm, wijze van schrijven en grammaticale vorm van woorden te hanteren, om met behulp daarvan teksten oud-, middel- of jong-Hettitisch te kunnen noemen.

Maar terug naar de geschiedenis: de afstammelingen van de *echte* Hettieten hebben nog eeuwen in Syrië gewoond en daar de hiërogliefen-inscripties op steen achterlaten, waar ik u eerder over sprak. Uit deze latere tijd dateren dus ook de vermeldingen van Hettieten in de Bijbel.

In het laatste kwart van de achtste eeuw v.Chr. (circa 720) is een groot deel van het Nabije Oosten in de macht van Assyrië gekomen.

De opgravingen in Hattuša, die nog ieder jaar plaatsvinden en nog steeds zeer veel belangwekkende nieuwe vondsten opleveren, waaronder ook veel uniek tekstmateriaal, hebben in de loop van de bijna negentig jaren een redelijk beeld kunnen geven van de geschiedenis, de organisatie van de Hettitische staat, van de godsdienst en van de cultuur in het algemeen. Bij de beoordeling van het tekstmateriaal moeten we bedenken dat we uitsluitend officiële documenten over hebben, die door paleis of tempel het waard werden geacht bewaard te worden op kleitabletten, voorzien van spijkerschrift dat met een rieten stilus in de vochtige klei werd aangebracht. De minder belangrijke en meer persoonlijke mededelingen werden op vergankelijk materiaal, op vooral houten - met was bestreken - tabletten aangebracht door speciale schrijvers, in de teksten als *schrijvers op*

hout aangeduid. Het is ook bekend dat teksten die voorlopig op hout waren geschreven vaak ter definitieve bewaring op de veel duurzamere kleitabletten werden overgezet. Hierbij moet direct vermeld worden dat de Hettieten gedurende 500 jaar dus twee soorten schrift naast elkaar hebben gehanteerd: het hiërogliefenschrift en het spijkerschrift, waarbij het hiërogliefenschrift diende voor rotsinscripties en voor korte aantekeningen, vaak van economische aard, maar het spijkerschrift voor de meer uitgebreide, officiële documenten. Het gevolg van het verloren gaan van alle vergankelijke houten tabletten is rampzalig voor onze kennis van de Hettitische economie, want er is geen enkele tekst met economische gegevens overgeleverd. Het is overigens nog geheel onduidelijk wat de oorsprong is van de hiërogliefen, ook al komen de oudste tekens op stempelzegels uit Oost-Turkije voor die uit de zeventiende eeuw v.Chr. dateren. Er is in elk geval geen enkele relatie met de Egyptische hiërogliefen. Het gebruik er van heeft zich ook na de ondergang van het Hettitische koninkrijk voortgezet in de zogenaamde neo-Hettitische vorstendommen, die zich kortstondig hebben ontwikkeld in Oost-Turkije en Noord-Syrië in de tiende - achste eeuw v.Chr. als voortzetting van onder andere de vroeger belangrijke steden Malatya, Karkemiš, Hama en Aleppo. Het is eigenlijk juist om van Luwische vorstendommen te spreken, aangezien de bevolking vooral Luwisch was en ook het hiërogliefenschrift diende voor het schrijven van hiërogliefisch-Luwisch, dat pas sinds een aantal jaren de vroegere benaming hiërogliefisch-Hettitisch heeft vervangen. Dit Luwisch kan als dialect van het Hettitisch beschouwd worden. Ook de Luwiërs bedienden zich evenals de Hettieten, daarnaast van spijkerschrift. Op vele kleitabletten zijn dan ook spijkerschrift-Luwische teksten en tekstgedeelten geschreven. Deze Luwiërs waren ongeveer gelijktijdig, naar men aanneemt, met de Hettieten en een derde groep Indo-Europeërs, de Palaërs, naar Klein-Azië gekomen, mogelijk vanuit Rusland, in het midden van het derde millennium vóór Christus. Archeologisch gezien is er voor de trekroute, voor zover met onze gebrekkige kennis van de Anatolische archeologie valt na te gaan, geen bewijs gevonden voor hetzij een oostroute via de Kaukasus, hetzij een westroute over de Dardanellen. Mallory geeft in zijn recent verschenen *In Search of the Indo-Europeans* de voorkeur aan een westroute, terwijl ook de opgraving van het Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut (Istanbul) bij Ilipinar in noordwest Turkije onder leiding van dr. Roodenberg, althans voor de prehistorie een steeds duidelijker bewijs voor een nauwe relatie met de Balkanculturen laat zien.

Een complicatie bij het traceren van de nieuwe bewoners van Anatolië wordt gevormd door het feit dat, archeologisch beschouwd, Indo-Euro-

peeters zich niet onderscheiden van anders-sprekenden. Een bewijs voor een oost-route wordt gezocht in een nieuwe wijze van begraving (een ondergrondse schacht met een aarden heuvel eroverheen), die aan het eind van het vierde en in het derde millennium in de Kaukasus wordt gevonden en die zich naar Oost-Anatolië heeft verbreid, waar deze voor het eerst aangetroffen wordt in Koruçutepe en omgeving. Dit, gecombineerd met de oudste bottenvondsten in Norşuntepe, ook in Oost-Anatolië, van paarden, die aantoonbaar eerder aanwezig waren in de Oekraïne en Zuid-Rusland, brengt anderen er toe een oost-route te prefereren. Uit taalkundig oogpunt is duidelijk te constateren dat de oorspronkelijke bewoners van Centraal-Anatolië die het land Hatti bewoonden, het niet Indo-Europese Hattisch spraken. Een taal die door de Hettieten af en toe in hun vooral godsdienstige teksten wordt opgenomen met vaak een Hettitische vertaling, maar die in het tweede millennium al als een dode taal werd ervaren en waarvan een beperkte woordenschat in het Hettitisch werd geïncorporeerd.

Alle Hettitische teksten die wij over hebben, werden door professionele schrijvers in tempel of paleis geschreven en vaak van hun naam voorzien, en veelal met een kwalificatie leerling of opperschrijver of *geschreven onder toezicht van*, waardoor wij de namen van bijna honderd schrijvers over hebben, en soms zien we dat het schrijven van teksten van vader op zoon overging. Het is nog niet gelukt om teksten op grond van schrijfwijze aan één bepaalde schrijver toe te schrijven, maar voor een datering van de vaak moeilijk te dateren teksten is een schrijversnaam toch een geweldig hulpmiddel. Een zeldzame gelegenheid om het dagelijks leven te proeven doet zich voor wanneer schrijvers onderaan een brief, als een soort post-scriptum, met de ontvangende schrijver die de brief moest voorlezen aan koning, koningin of functionarissen, in contact treedt en bijvoorbeeld vraagt de volgende keer duidelijk te schrijven of om bepaalde voorwerpen of levensmiddelen met de volgende brief mee te geven. Want de correspondentie bleef uiteraard niet beperkt tot de hoofdstad. Ook in garnizoenssteden en plaatsen waar de koninklijke familie een zomer- of winterresidentie had, zijn waarschijnlijk teksten opgeslagen en bewaard gebleven, ook al hebben wij daar pas vrij recent enig inzicht in gekregen door de vondst in 1973 van een archief van o.a. 116 brieven in de grensplaats Maşat (circa 150 kilometer ten noordoosten van Hattuşa) en in 1990 van tweeduizend tabletten in Ortaköy (niet ver van Maşat), waar echter nog niets verder over bekend is gemaakt. Gegevens over de geschreven teksten kunnen we ook halen uit zogenaamde catalogustabletten, waar uit een inventarisatie op een gegeven moment blijkt, welke teksten aanwezig waren en welke ontbraken of niet compleet

waren of niet meer rechtop konden staan! Ook de opmerking dat niet meer gezocht wordt naar een bepaald tablet is instructief. De omvang van een complete tekst blijkt soms uit een colofon, waarin bijvoorbeeld vermeld wordt dat de beschrijving van een bepaald festival tweeëndertig tabletten omvat. De hele organisatie van bibliotheek en archief bewijst dat de Hettieten een grote precisie in de administratie aan de dag legden, die ook uit andere, administratieve, teksten blijkt en uit de gehele ambtelijke organisatie met nauwkeurige voorschriften voor de verschillende typen ambtenaren en tempelfunctionarissen. De precisie gaat zelfs zo ver, dat ook op schrift geregeld wordt in welke volgorde personeel dat in een rij opgesteld staat, even naar het toilet mag gaan. Deze instructies vormen samen met technische teksten, als schenkingen van land en inventarislijsten, een grote groep met administratieve gegevens. Een bijzonder onderdeel vormen de zogenaamde paardentrainingsteksten, waar ook alweer tot in de kleinste details per dag voorgeschreven wordt hoeveel de paarden moeten trainen, wat ze moeten eten en hoe ze verzorgd moeten worden. Het bijzondere van deze teksten is, dat de instructie gegeven wordt, zoals in de aanhef wordt vermeld, door de Hurriet Kikkuli uit het land Mittanni, ten oosten van het eigenlijke Hettitische kernland. Taalkundig opvallend zijn een aantal Indische uitdrukkingen en telwoorden, die daarmee de oudste schriftelijke getuigenis zijn van de aanwezigheid van zogenaamde Indo-Ariërs in Noord-Syrië in het midden van het tweede millennium en tevens zijn het de meest archaische vormen van een Indo-Europese taal, die later in het Vedisch en het Sanskrit zou worden teruggevonden. Ook uit correspondentie tussen Egypte en Mittanni weten we overigens dat de Mittanni beroemd waren om hun kennis van paarden en ruitery. Waar de oudste, door paarden getrokken strijdswagens werden ontwikkeld is overigens nog een punt van discussie.

Een tweede belangrijke groep teksten zijn de *historische teksten* waardoor we de plaats van de Hettieten in de wereldgeschiedenis geleidelijk aan hebben leren inzien. Zoals gezegd waren er al direct na de ontdekking van de Hettitische hoofdstad in 1906 een aantal teksten te lezen en te begrijpen, omdat ze in het Akkadisch waren gesteld, *de* internationale taal van het tweede millennium. In het Akkadisch werden verdragen gesloten met andere landen en werd er op internationaal niveau gecorrespondeerd met bijvoorbeeld Assyrië, Egypte en Mittanni. Maar ook belangrijke eigen Hettitische historische teksten die van internationaal belang waren, werden in het Akkadisch geschreven, soms voorzien van een Hettitische vertaling. De Hettitische koningen zijn de eersten geweest die jaarberichten of annalen hebben nagelaten: overzichten per jaar van de daden van de

koning die als verantwoording dienden tegenover de goden. De koning was namelijk de vertegenwoordiger van de goden op aarde en als zodanig moest hij rekenschap afleggen tegenover zijn meesters. De Assyriërs en later de Romeinen hebben dit genre tot literatuur verheven.

Een derde groep vormen de *juridische teksten*. Het is niet algemeen bekend dat het Hettitische wetboek vaak de nadruk legt op het schadeloosstellen van het slachtoffer door de dader. Een praktijk waar in Nederland eigenlijk pas vrij recent de discussie over geopend is. En ook in andere opzichten maken de wetsartikelen vaak een humane indruk. De verzameling Hettitische rechtsregels, die een corpus vormen dat in de loop der tijden vaak gewijzigd is en waarvan we zeer veel kopieën over hebben, zijn uit de praktijk voortgekomen en lijken de neerslag van besluiten van de koning te zijn. Tijdens de ontwikkeling van het Hettitische rijk en het veelvuldig contact met andere gewoonten, zijn de rechtsregels herhaaldelijk aangepast. Maar basis van de wetten lijkt de wens tot handhaving van de openbare orde te zijn gebleven en daarom moeten zij tegelijk een handvat voor bestuurders in- en buiten de hoofdstad zijn geweest. Een interessant aspect van het geheel is, dat we zowel de oude als de jonge versies over hebben, zodat vernieuwingen en prijsaanpassingen in de opgelegde boetes constateerbaar zijn.

Hoe de dagelijkse praktijk van de rechtspraak was, komen we niet zozeer uit deze wetsverzameling te weten als wel enigszins uit de gerechtsprotocollen. Daarin lezen we verhoren van mensen die van verduistering van waardevolle voorwerpen, van diefstal of nalatigheid beschuldigd worden en die zich verdedigen met vaak interessante argumenten, zoals het geval van een zekere Ukkura die kennelijk op reis naar Babylon enkele paarden en muilezels heeft laten verdwijnen en ervan beschuldigd wordt met de vrachtbrieven geknoeid te hebben. Hij wijst er op dat hij geen enkel beest voor zich zelf genomen heeft en ook aan niemand er een gegeven heeft, dat hij wèl slordig geweest is door de begeleidende brieven niet te verzegelen, maar dat er geen kwade opzet in het spel is. Hij doet de zaak af met waarschijnlijk een spreekwoord: *het een gaat verloren en het ander blijft bestaan*, anders gezegd: er kan best eens een dier gestorven zijn. Over de uitspraak of de strafmaat geven de teksten helaas geen informatie.

De vierde en meest omvangrijke groep teksten zijn de *godsdienstige*. Zoals alle volkeren hebben ook de Hettieten zich geheel afhankelijk gevoeld van de goden, die op alle mogelijke manieren zó tevreden gesteld moeten worden dat ze hun onvrede niet op de mens afreageren. Ook hier speelt

weer een rol dat we alleen officiële staatsteksten over hebben, waarin met name de positie van het koninklijk huis in relatie tot de goden tot uitdrukking komt. Over het godsdienstig gevoel van gewone burgers zijn we in het geheel niet ingelicht. We weten niet eens of een burger zomaar een tempel binnen kon lopen om bijvoorbeeld voor het godenbeeld ter plaatse te bidden. Maar wanneer we de strikte voorschriften voor het tempelpersoneel lezen, lijken er weinig kansen voor de gemiddelde Hettiet. Het contact tussen goden en mensen verliep via de koning aan wie door de goden het land was toevertrouwd en die de huizen van de goden (= tempels) in goede staat moest houden. Zo moest hij ook als wereldlijk en geestelijk leider door tijdig smakelijke offers te brengen en door het godenbeeld goed te verzorgen, de vele goden te vriend houden. Mogelijk was er wel gelegenheid voor het volk om aan buiten de stad opgestelde stenen, die de godheid representeerden, eer te bewijzen en offers te brengen. Hoezeer de Hettitische koning Muršiliš II (eind veertiende eeuw v.Chr.) zich ervan bewust was dat de goden op hun beurt afhankelijk zijn van de mens, blijkt uit een wanhopige passage in een van zijn gebeden. Daarin waarschuwt hij de goden dat als ze zo doorgaan met duizenden mensen aan een besmettelijke ziekte te laten overlijden, er binnenkort niemand meer over zal zijn om hen te eten en te drinken te geven. Chantage kan je het niet noemen maar geraffineerd is het wel! Het zal niet verrassend zijn dat bij een agrarisch volk als de Hettieten de hoofdgoden van het pantheon te maken hebben met het weer: de Stormgod van Hatti naast een vrouwelijke Zonnegodin met de aanduiding *van de aarde*, omdat zij voor de vruchtbaarheid van de aarde zorgt door 's nachts via de aarde te reizen op weg naar de hemel, waar zij 's morgens arriveert. Ook is er sprake van een mannelijke Zonnegod. Daarnaast komen er honderden goden in de teksten voor, die soms lokale varianten representeren en van vele is het nog niet bekend welk onderdeel van het leven zij behartigen. Het is ook moeilijk om te onderscheiden wat binnen dit pantheon op duidelijk Indo-Europese invloed wijst. Zoals gezegd hebben de Hettieten veel van de godsdienst van de oorspronkelijke Hattiërs opgenomen en daarnaast is er onmiskenbaar invloed uit het Assyrisch-Babylonische oosten en van de Hurrieten, dus eveneens uit het oosten. De Stormgod, tot wie een oud-Hettitische hymne is gericht, is mogelijk meegebracht door de Indo-Europese bewoners, maar de hymnen op de Zonnegod, die met gebeden gecombineerd zijn, maken de indruk als literaire compositie direct van de Babyloniërs overgenomen te zijn, waarbij zowel taal als motieven niet-Hettitisch van origine zijn. Twee hymnen tot de godin Ištar zijn origineel Akkadisch en van één is een Hettitische vertaling gemaakt. Het is echter moeilijk vast te stellen of deze literatuur nu via de Hurrieten

tot de Hettieten is gekomen of direct van de Babyloniërs, met wie de Hettieten al in oud-Hettitische tijd direct contact hadden. In dit verband is het goed u te herinneren aan de inname van Babylon door de Hettitische koning Muršiliš I. Dat vreemde literatuur door de Hettieten gretig werd opgenomen is nog eens bewezen door de vondst enkele jaren geleden, van een uitgebreide Hurritisch-Hettitische bilingue, die een heel interessante wijsheidstekst bleek te bevatten; een genre dat tot nu toe nog niet van de Hettieten bekend was. Eens te meer een bewijs van de grote culturele invloed die de Hettieten van de Hurriten hebben ondergaan. Dat de Hurritische invloed na de veertiende eeuw steeds sterker werd, blijkt ook uit de Hurritische namen die de Hettitische koningen soms naast hun eigenlijke Hettitische naam aannamen en uit het feit, dat koning Hattušiliš III zelfs de dochter van een Hurritische priester tot echtgenote koos op gezag van de godin Ištar, namelijk de fameuze koningin Puduhepa. De krachtige persoonlijkheid van deze bijzondere koningin, die zelfstandig correspondeerde met onder andere Egypte en daarbij een eigen zegel gebruikte, zou goed onderwerp van een verdere studie kunnen zijn, bijvoorbeeld in het kader van Vrouwenstudies.

Het grootste deel van alle teksten die hiervoor genoemd zijn, is geschreven in het Hettitisch, vanaf ongeveer 1750 v.Chr., en daarmee vormen zij de oudste bron voor onze kennis van het Indo-Europees. Vierhonderd jaar jonger zijn de eerste Myceense teksten en van driehonderd jaar daarna dateren de oudste Sanskrit-teksten en de teksten die in het Avestisch zijn geschreven. Met name met behulp van deze oudste talen wordt getracht tot een reconstructie van het oer-Indo-Europees te komen, het zogenaamde proto Indo-Europees en het relatief laat ontdekte Hettitisch is uiteraard een welkome bron van nieuwe taalkundige gegevens.

Er is nu geen tijd om aandacht te schenken aan Hettitische kunstuitingen, maar ook op dit gebied is invloed van buitenaf, zowel van Egypte en Mesopotamië als waarschijnlijk van het Hurritische Syrië, onmiskenbaar. Maar vooral in het maken van cultusvoorwerpen, zoals bijvoorbeeld drinkbekers in diervorm, in het aanbrengen van rotsreliëfs en in vestingbouw hebben de Hettieten zich onderscheiden. Van de rotsreliëfs moet zeker even de naam genoemd worden van het openluchtheiligdom Yazilikaya, op 2.5 km van de hoofdstad, waar op de wanden van de rotsen opochten van zesenzeftig goden en godinnen staan afgebeeld en onder andere ook enkele reliëfs van koning Tuthališ IV, door wie dit heiligdom waarschijnlijk is aangelegd. Daar vele, kleinere voorwerpen van kostbaar zilver en goud zijn gemaakt, zoals we uit teksten weten, zijn de meeste

daarvan verloren gegaan en een mogelijk rijk uitgevoerd koningsgraf is van de Hettieten tot dusver niet gevonden.

Ik heb u in de titel van deze voordracht de Hettieten als een volk tussen Oost en West gekenschetst. U heeft tot nu toe uitsluitend de relatie met het Oosten kunnen beluisteren. Ik zou tot slot nu uw aandacht voor de relatie met het Westen willen vragen.

Al in 1924 heeft de Zwitserse geleerde E. Forrer de wereld verrast (en voor een gedeelte ook verblijd) met de mededeling dat hij in Hettitische teksten de Homerische Grieken of Achaeërs had aangetroffen en ook beroemde personages als Atreus, Andreus, Eteocles en Alexandros. Ook werden de in één Hettitische tekst voorkomende plaatsnamen Wiluša en Taruša, beide in het land Aššuwa gelegen (dat inderdaad aan de westkust moet worden gelokaliseerd), met het Homerische Ilios en het Griekse Troia vergeleken. Nog sterker werd de neiging legendarische personen te traceren, toen het duidelijk werd dat de koning van het vazalkoninkrijk Wiluša rond 1300, ten tijde van de Hettitische koning Muwatalliš, Alakšanduš heette, met wie Muwatalliš een verdrag heeft gesloten. U begrijpt dat deze naam sterke gelijkenis vertoont met de Griekse naam van Paris, Alexandros. Nog versterkt wordt deze identificatie door een opmerking van de zesde eeuwse Griekse grammaticus Stefanus van Byzantium, dat de stad Samylia in Carie was gesticht door een zekere Motylus, die bezoek had gehad van het beroemde duo Helena en Paris (= Alexandros). Dit gegeven werd dankbaar gecombineerd met het eerder genoemde verdrag tussen Muwatalliš (Motylus) en Alakšanduš (=Alexandros). Realiseert u zich echter wel dat de in zijn etymologieën fantasierijke grammaticus ongeveer 2000 jaar later leefde dan de genoemde personages, en ook dat al deze namen wel *enigszins* op elkaar lijken, maar geen van alle via erkende klankwetten tot elkaar herleid kunnen worden. Bovendien weten we nog zó weinig exact de ligging van genoemde Hettitische steden en landen, dat een lokalisering op zijn best slechts heel globaal kan plaatsvinden. Opvallend blijft ook het feit, dat nergens bij Homerus de Hettieten vermeld worden, terwijl het beleg van Troje in Hettitisch gebied plaats zou hebben gevonden. Maar terug naar Forrer met zijn Achaeërs in Hettitische teksten. Hij zag deze Homerische Ἀχαιοί terug in de naam van dat enkele malen genoemde land Ahhijawa, waarvan de koning vermeld wordt, maar zonder zijn eigen naam. Gedurende zo'n tweehonderd jaar blijkt er contact geweest te zijn tussen de Hettieten en het koninkrijk Ahhijawa, soms een vriendelijk - maar soms ook een minder vriendelijk contact. De meest intrigerende gegevens over deze Ahhijawa zien we in een verdrag van een van de laatste Hettitische koningen, Tuthaliāš IV,

met de koning van Amurru, in het huidige Syrië. Tuthaliāš noemt daarin als zijn gelijken de koningen van Egypte, Babylon, Assyrië en van Ahhijawa. Maar de laatste is door de schrijver van het kleitablet weggekrast, zij het dat hij nog net herkenbaar is. De reden van deze correctie en opzettelijke verwijdering is ons geheel onduidelijk, maar als er geen kern van waarheid had gescholen in de hoge positie van de Ahhijawa koning, dan had hij nooit een, zij het weggekraste, plaats in deze reeks verworven. Schepen van Ahhijawa mogen in elk geval geen handel drijven met het land Amurru in Syrië.

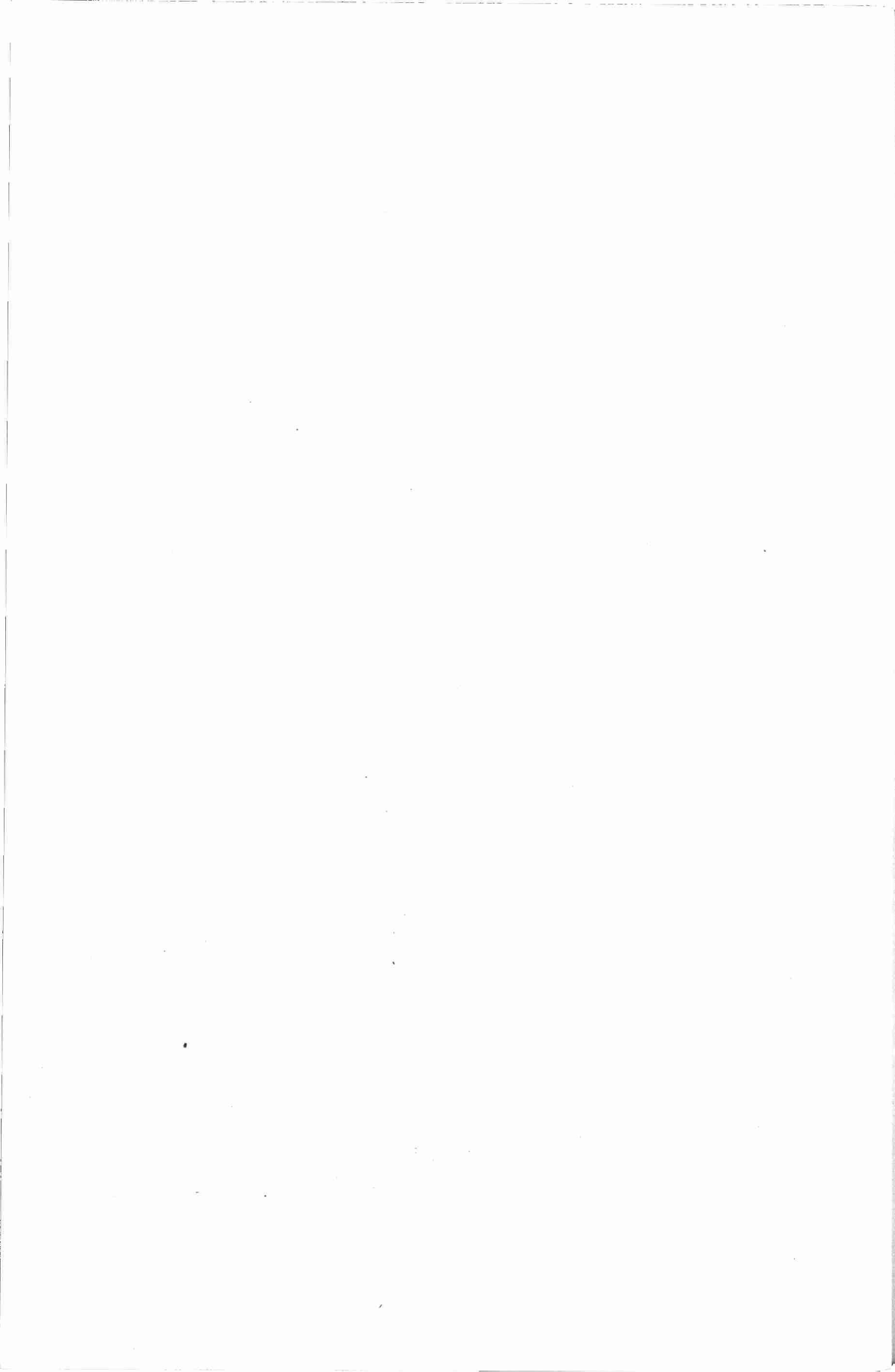
Nu is het algemeen bekend dat tussen 1400 en 1200 de zeeën in handen waren van de Myceense Grieken, oftewel *Αχαιοί*. Bovendien zijn er op vele plaatsen in Anatolië, Syrië en Egypte Myceense produkten aangetroffen, en ook veel graven, maar dat betekent nog niet per definitie dat de Myceners zich ook langdurig in deze gebieden gevestigd hebben. Wel is zeker dat Milete een basis was voor Myceense activiteiten in west-Anatolië. Tegenstanders van Forrer hebben dan ook gesteld dat Ahhijawa gewoon een koninkrijk op de Westkust van Anatolië is geweest, maar het doet vreemd aan dat gedurende twee eeuwen de Hettieten een machtige koning zo dichtbij- of in hun land geduld zouden hebben. Bovendien zou er naast de Myceners nog een andere belangrijke zeevarende natie in dezelfde tijd op de zeeën geopereerd hebben. Is het dan niet waarschijnlijker dat Ahhijawa op het Griekse vasteland (Mycene zelf?), of op Kreta, Rhodos of Cyprus gelegen heeft? Bovendien zijn in Egyptische teksten de Grieken met Danaoi aangeduid en niet met Achaeërs, maar dit laatste kan natuurlijk niet als bewijs gelden. Slechts nieuwe gegevens zullen een definitief antwoord op dergelijke vragen kunnen geven en datzelfde geldt voor het probleem of Troje wel of niet in Hettitische teksten vermeld wordt.

In elk geval kunnen we niet zeggen dat er op enig terrein concreet Hettitische of Luwische invloed in de Griekse wereld valt te constateren. Slechts in mythen en sagen kan het contact met Anatolië terug te vinden zijn. Vermelding in dit verband verdient zeker de overeenkomst tussen de Hurritisch-Hettitische overlevering van de strijd van de oude goden tegen nieuwe goden, en de Griekse, te vinden bij de dichter Hesiodus uit de zevende eeuw v.Chr., en bij onder andere de schrijver Apollodorus uit de tweede eeuw v.Chr. Gezien de tot in details overeenkomende beschrijvingen van dramatis personae en gebeurtenissen is een toevallige parallelie uitgesloten.

In alle gevallen overwint uiteraard de nieuwe heerser, de Stormgod respectievelijk Zeus, en sinds 1985 weten we uit de eerder vermelde, in Hattuša gevonden, Hurritisch-Hettitische bilingue tekst, dat er door de

Stormgod een feest is gegeven, waarop een verzoening plaats vindt tussen hem en de oude goden, die van onder de aarde naar boven worden gehaald en vrijgelaten uit hun verbanning. Overigens zijn er voor eerdergenoemde mythen ook Sumerische, Akkadische en Ugaritische parallellen, zodat we van een traditie uit het Nabije Oosten kunnen spreken, die zijn weg naar het Westen heeft gevonden.

Hoewel het niet doenlijk is u in een dergelijk kort tijdsbestek een compleet inzicht te geven in de betekenis van de Hettieten voor de wereldgeschiedenis, hoop ik dat ik u duidelijk heb kunnen maken dat de Hettieten, om met prof. Güterbock te spreken, niet slechts half-barbaarse satellieten van de grote Mesopotamische beschaving zijn geweest, maar dat zij iets te bieden hebben dat het waard is om aan Nederlandse universiteiten bestudeerd en gedoceerd te worden.

Egypte

J.F. Borghouts

In deze bijdrage geef ik een beknopte schets van de cultuur van het Oude Egypte. Ik zal beginnen met enige opmerkingen over onze kennisvorming over die beschaving. Daarna ga ik wat uitvoeriger in op de vroege staatsvorming, en doe daarna uit de doeken hoe de historische Egyptenaren met het begrip 'geschiedenis' omgingen. Zo maak ik de weg vrij voor een overzicht van de Egyptische geschiedenis, en waar het zo te pas komt zal ik in de marge een aantal culturele kenmerken noemen die op een gegeven ogenblik sterk aan het daglicht traden. Hetzij omdat het een opvallend aspect werd van de cultuur van die dagen, hetzij omdat wij er in een bepaalde periode toevallig meer over weten.

Dat de Egyptische beschaving tot de 'grote' culturen kan worden gerekend (zoals bij deze cyclus het geval is) was ook de mening van de volkeren van de Klassieke Oudheid. Er was, afgezien van handelsondernemingsgeest, nieuwsgierigheid bij de Grieken, een drang naar kennis die heeft geleid tot interesse voor andere volkeren die in hun tijd een rol speelden. Voor de Grieken waren dat ondermeer de Egyptenaren (voor de Romeinen bijvoorbeeld de Germanen) en, ook al hebben wij nu van het Oude Egypte een beeld dat berust op rechtstreekse kennis, die Griekse visie heeft een blijvende invloed uitgeoefend. Zij hebben het land van de Nijl met een gevoel van eerbied benaderd. Herodotus behoorde tot degenen die het bereisde (omstreeks 450 v.Chr.) en hij beschreef het, onder meer in een heel deel van zijn *Historiën*. Plato wijdde uit over de oeroude kennis van de Egyptische priesters (wij hebben daar onder andere het bericht over Atlantis aan te danken). Plutarchus schreef in de Romeinse tijd een uitstekende monografie over enkele samenhangende Egyptische goden: Isis, Osiris en Horus. Egyptische culten, zoals de Isis-dienst, en vormelementen, zoals die van de pyramide, vonden hun ingang in het Westen. Trouwens, de pyramiden van Giza werden in de Oudheid gerekend tot de zeven wereldwonderen. Laat ik er dadelijk aan toevoegen dat aan deze westerse nieuwsgierigheid voor het 'geheel andere' weinig overeenkom-

stigs beantwoordde bij de Egyptenaren, wat nogal kenmerkend is; en daar kom ik nog op terug. Om verder te gaan, het geleidelijke einde van de klassieke wereld luidde de opkomst van het Christendom in. In die tijd was de Oude Egyptische cultuur in feite reeds lang een zaak van het verleden, want Egypte was gaan behoren tot de voortrekkers onder de verschillende vormen van het oosterse Christendom. Als zodanig kreeg het opnieuw een plaats in het bewustzijn van het Westen, maar nu op geheel andere wijze.

De kennis die was bewaard bij de klassieke schrijvers over het farao-nische Egypte en de kunsttradities kwamen beschikbaar toen men in de Renaissance de Grieks-Romeinse Oudheid ging herontdekken. Daarbij voegde zich nog het beeld van Egypte zoals dat voorkomt in het Oude Testament, men denke aan de Jozefsgeschiedenis (in het boek Genesis) en aan de Uittocht van de Israëlieten (in Exodus). Die renaissancistische kennis bleef beperkt tot geleerden en kunstenaars. De grote stoot tot de eigenlijke incorporatie van Egypte in onze kennis van deze grote voor-klassieke cultuur is de expeditie geweest van Napoleon Bonaparte, toen nog generaal, in 1798-1799. Zijn oogmerk was politiek, aan de expeditie namen echter tal van geleerden deel die de fysische geografie en de be-staande en oude cultuurmonumenten van het land in beeld brachten. De invloed van het jaren later gepubliceerde resultaat, de veeldelige *Description de l'Egypte*, is enorm geweest. Niet lang daarna heeft Champollion zijn wereldberoemde ontdekking kunnen publiceren van de ontcijfering van het hiërogliefenschrift (in 1822), onder andere op grond van studie van een tweetalig decreet dat ook is afgebeeld op de aankondiging van deze cyclus, de zogenaamde steen van Rosetta. De interesse voor de tek-sten bracht ook het onderzoek van monumenten en het verzamelen van voorwerpen op gang; het werd bon ton om zulke collecties op te zetten. In een aantal landen is dan, in het spoor van belangstelling voor oude en eigentijdse talen en culturen van het Midden-Oosten (soms ook met impe-rialistische achtergronden), in de vorige eeuw een reeks academische tradities tot stand gekomen voor de taal en cultuur van het Oude Egypte. Het bestaan van deze beschaving is op die manier onderdeel geworden van ons eigen cultuurbesef, en dat heeft ook zekere gevolgen. Bepaalde vor-men van wetenschappelijke verdieping hangen wel samen met een natio-nale traditie (bijvoorbeeld de Franse interesse voor filologie en de Neder-landse voor godsdienst). Afgezien van een dergelijke nationale focus vormen de vragen die worden gesteld aan een oude cultuur zoals deze vaak een weerslag van de vraagstellingen die het eigen wereldbeeld oproept. De Egyptologie van bijvoorbeeld 1900 is dan ook niet alleen qua kennisvoorraad maar vooral ook qua instelling een heel andere dan die van

nu; de aandacht voor ecologie, voor archeologische subculturen en voor de plaats van de vrouw zijn een paar voorbeelden van het heden. Tot zover de grote lijnen van hoe wij eigenlijk aan onze kennis zijn gekomen over Egypte.

Het ontstaan van Egypte als vroege staat is een kwestie waarvan wij in grote trekken een beeld hebben dat aan de ene kant wordt verschaft door archeologisch onderzoek van vroege nederzettingen en aan de andere kant door vermeldingen in vroege teksten uit de historische tijd. De Egyptenaren zelf gebruikten verschillende aanduidingen voor hun staat, en een ervan is *de Beide Landen*. Bedoeld worden dan de Nijldelta in het noorden en de lange smalle strook bewoonbaar en vooral bebouwbaar gebied, aan weerszijden van de Nijl zuidwaarts tot aan Nubië, die maar een paar kilometer breed is. Direct daarnaast begint immers de woestijn. Die geografische tweedeling ligt door de natuurlijke gesteldheid voor de hand en in de formatie van Egypte als staat speelt dat een rol. Men komt in de bronnen steeds de term *Vereniging van de Beide Landen* tegen en daarmee wijzen ze op een politiek feit, het begin van de eerste dynastie, zonder uit de doeken te doen wat de toedracht was. In vroege godsdienstige teksten kan men meer verwijzingen vinden naar deze vormingsperiode, naar steden en confederaties die onder bepaalde goden ressorteren. Er is vaak sprake van verovering en onderwerping. Vroeger heeft men deze overleveringen wel als een weergave beschouwd van historische feiten, maar nu kan men er op zijn hoogst een gekleurde weerspiegeling in zien. Het geeft aan dat de historische Egyptenaren hun vroegste geschiedenis in een sacraal licht zagen. Tegenwoordig kennen wij een aantal pre-dynastische culturen, die wij ons blijkbaar het beste kunnen voorstellen als kleine staten met als centrum een bepaalde metropool. Een dergelijke stad is een bestuurlijk middelpunt waarin de vorst verblijft en tevens ook een belangrijk cultisch centrum. In de historische tijd was Egypte verdeeld in een aantal districten, die elk een eigen hoofdstad hadden en een bepaalde religieuze traditie. De oorsprong van die districten gaat vermoedelijk voor een groot deel terug op die eertijdse stadstaten. De genoemde pre-dynastische culturen zijn zowel in Boven-Egypte als in Beneden-Egypte aan te treffen, maar de vroeger nogal eens geuite veronderstelling dat de Bovenegyptische voornamelijk nomadisch geweest zouden zijn en het Benedenegyptische gebied daarentegen een gevestigde landbouwbevolking zou hebben omvat, wordt niet bevestigd door het archeologische onderzoek. Het valt op dat deze pre-dynastische culturen in Boven-Egypte eigenlijk tot dezelfde materiële traditie behoren als die in Nubië, terwijl aan de andere kant van het land de overeenkomsten tussen de Beneden-

egyptische culturen en die van West-Azië, vooral Syro-Palestina, opvalt. Tussen deze verschillende vroege staten lijkt veel competitie geweest te zijn; dat is de indruk die men krijgt van de decoratie van een aantal ceremoniële voorwerpen zoals pronkpaletten, afkomstig uit graven van aanzienlijken. Een steeds terugkerend thema daarop zijn elkaar bevechtende dieren, vaak geassocieerd met steden. De voorstellingen zijn dus symbolisch. De randdecoratie van die paletten is vaak spiegelbeeldig opgebouwd, en dan vindt men als motief twee met elkaar verstrengelde fabeldieren; net alsof de vereniging van het land plaatsvindt in het kader van een voortdurende conflictsituatie. De archeologische uitkomsten suggereren een overvleugeling van geheel Egypte door Bovenegyptische culturen, waarbij echter ook Benedegyptische elementen worden opgenomen. Onder deze omstandigheden is het op het ogenblik niet duidelijk of de *Vereniging van de Beide Landen* er misschien ook een was van enkele dominante Bovenegyptische staten terwijl de tegenstelling Noord-Zuid inmiddels mogelijk cultureel grotendeels een amalgama was geworden. De redenen voor deze competitie kennen wij niet; bevolkingsdruk en bedreiging van buiten zijn wel als aanleidingen genoemd, maar het zijn speculaties en ze worden niet bevestigd door archeologische feiten. Al evenmin is dat het geval met een ander argument dat vaak wordt aangevoerd: dat het agrarische Egypte, dat zozeer van de Nijloverstroming afhankelijk was, in een vroeg stadium kunstmatige irrigatie zou zijn begonnen in te voeren. Dit zou samenwerking gevergd hebben, hetgeen zou hebben geleid tot het scheppen van een bestuurlijk kader waarin zo'n samenwerking op grote schaal kon plaats hebben. Echter, van een meer gecentraliseerde organisatie van de irrigatie horen wij pas vanaf het vroege Middenrijk. Deze zogenaamde 'hydraulische hypothese' levert geen afdoende verklaring op als drijfkracht voor het ontstaan van Egypte als een eenheidsstaat. Als traditionele vereniger van de Beide Landen wordt in de latere overlevering een koning Menes genoemd. In de spaarzame eigentijdse bronnen is zo'n naam niet terug te vinden. De vereniger is misschien een van de heersers van de dominerende stadstaten van die dagen geweest.

Nu is al een aantal malen de term *dynastie* gevallen. Ons gebruikelijke historische raamwerk bestaat namelijk uit dynastieën van inheemse koningen, en wel 31. Ze zijn afkomstig van een Egyptische priester uit de vroeg ptolemeïsche tijd: Manetho (ca. 275 v.Chr.). Zijn werk is alleen bekend in Griekse vertalingen, en dan nog in citaten en extracten bij anderen. Er zijn legio voorstellen geweest om dat werk op een lijn te brengen met inheemse koningslijsten, want daar is zijn geschiedenis op gebaseerd. De bekendste van die lijsten, die het meeste met Manetho

overeenstemt, is een sterk verbrokkelde papyrus in het Museo Egizio in Turijn, wel genoemd de Turijnse koningscanon.

Op het ogenblik is het ondoenlijk om de archeologische gegevens, de inheemse koningslijsten en het werk van Manetho tot een sluitend geheel te maken. Duidelijk is wel dat de feitelijke versmelting een hele tijd, zo'n 150 jaar, kan hebben plaatsgevonden vóór de eerste dynastie die men uit Manetho en eerdere lijsten reconstrueert en die men op ± 2900 v.Chr. kan stellen. Al in de pre-dynastische tijd hebben veel kunstvoorwerpen overigens een uiterlijk dat men al als echt Egyptisch herkent, maar daar komen ook invloeden van buiten bij. Zoals ik zei, wijzen de lokale culturen van Beneden-Egypte in materieel opzicht op verwantschap met die van West-Azië. Er is voorgesteld dat een aantal kenmerken van de cultuur van dat vroegste Egypte, zoals rolzegels met bepaalde beeldmotieven, en het eerste schrift, te danken zijn aan invloeden uit West-Azië. Via de eenwording/versmelting zijn ze vervolgens verspreid en gemeengoed geworden in Egypte. Het belang van het onderzoek naar beeldmotieven is niet te onderschatten, want de kunst propageert vaak een ideologie. Zo is de vorm van de paleisfaçade, gekenmerkt door paneelbouw en rechthoekige nisvorming, zowel in West-Azië als in Egypte aan te treffen. Het systeem van het schrift is niet essentieel verschillend van de Westaziatische systemen. Een apart punt is het Egyptisch als taal. Aan de ene kant is het verwant aan oude Semitische taalvormen, aan Semitische woorden in het algemeen en aan de andere kant heeft het bijvoorbeeld een en ander gemeen met de Berbertalen. Dat geldt voor zowel grammaticale vormen als voor woordvormen. Het Egyptisch behoort tot de brede groep Afro-Aziatische (Hamitosemitische) talen.

Tot zover het een en ander over de reconstructie van Egypte als staat onder de staten, de manier waarop Egypte dus de geschiedenis intreedt. Ik ben er wat uitvoerig over geweest omdat meestal de nadruk ligt op de hoogtepunten en niet op hoe het is begonnen. Voor het vervolg ben ik afhankelijk van Egyptische historische bronnen, geschreven teksten dus. Men moet die met omzichtigheid gebruiken, want ze zijn een weerspiegeling van de Egyptische denktrant, ze zijn wel goed te vertalen, maar men bedoelt met de inhoud vaak iets anders dan wij op het eerste gezicht denken.

Hoe zagen de Egyptenaren eigenlijk hun geschiedenis? Er zijn, zoals u hoorde, chronologische lijsten van koningen bekend. De papyrus uit Turijn is uit het Nieuwe Rijk; uit de tijd van het zogenaamde Oude Rijk dateert de zogenaamde steen van Palermo. Compleet zijn die lijsten geen van alle, ze moeten elkaar dus aanvullen. Wat ze echter gemeen hebben is,

dat er voor de oudste tijd, vóór de *Vereniging van de Beide Landen*, lijsten van Boven- en Benedenegyptische koningen zijn, en aan hen gaat een beperkt aantal goden met zeer lange regeringstijden vooraf. Zouden wij al die regeringsjaren bezitten en ze dan optellen, dan zou het mogelijk zijn, net als bijvoorbeeld Bossuet deed in zijn *Histoire Universelle*, om het jaar van de schepping naar Egyptische idee te bepalen. De goden hebben zich, volgens de tradities van de late tijd, op een gegeven ogenblik van de aarde teruggetrokken en daarmee werd een gouden tijdperk afgesloten. Mensenkoningen zijn hen opgevolgd, maar zoals zal blijken zijn aan een koningsheerschappij blijvend allerlei godsdienstige aspecten verbonden. Daaruit kan men onder meer afleiden:

1. de geschiedenis heeft een sacraal begin en ook het vervolg heeft die inslag;
2. dat het koningschap, dat ook seculiere aspecten heeft, als bestuursvorm uit Egypte niet is weg te denken. Koningen kunnen weliswaar worden afgezet, maar de toenmalige cultuur van het Oude Egypte zou zich niet lenen voor een andere staatsvorm zoals bijvoorbeeld een republiek.

De koningslijsten leveren een onmisbaar chronologisch raamwerk, en verder is er overvloedig materiaal dat laat zien hoezeer de Egyptenaren geïnteresseerd waren in het vastleggen van bepaalde gebeurtenissen. Ook koningsannalen zijn bekend, vooral met veldtochten. Maar die Annalistiek, hoezeer die ook op allerlei individuele gebeurtenissen betrekking heeft, staat in het teken van een bepaald ideaal. Tussen boekbare gegevens en ideaal bestaat een spanningsveld, waarbij als optekenswaardige feiten alleen datgene geldt, dat binnen het ideaal past. Centrum van dit spanningsveld is alweer de koning, aan wie in de officiële en particuliere bronnen een centrale rol wordt toebedeeld (wij hebben dus geen particuliere geschiedschrijvers over die hun eigen visie op de geschiedenis van Egypte gaven). Wat is het ideaal? De rol van de koning is, evenwicht en orde in de maatschappij tot stand te brengen en te handhaven. De Egyptische term voor die balans is *ma'at*, dat ook wel 'gerechtigheid' betekent, een begrip dat van goddelijke oorsprong is. *Ma'at* is ook personifieerbaar en geldt wel als de dochter van de zonnegod Re. Het begrip heeft dus naar ons idee een ethische, een staatkundig-historische en bovendien een kosmische betekenis; voor de Egyptenaren zijn dat geen gescheiden sectoren. In de praktijk betekent *ma'at* betrachten: het uitvoeren van een cultus aan de goden (zodoende behoudt de kosmos, waarvoor zij sinds de schepping verantwoordelijk zijn, zijn vorm), het handhaven van gerechtigheid in het land, en het vernietigen van vijanden aan zijn grenzen. Terug naar de geschiedenis: geschiedenis is weergeven, is gebeurtenissen optekenen on-

der inachtneming van het aspect *ma'at*, waarbij de koning een sturende rol heeft. Geschiedschrijving in onze gebruikelijke zin is er dan ook niet, want onder die opvatting is alleen een gebeurtenis op te nemen die in dit normatieve kader past. Het is dus een heilsplan, dat in overeenstemming is met de wil van de goden. Soms constateren de Egyptenaren dat bepaalde regeringen niet aan deze norm hebben voldaan; dat is, naar hun idee, dan ook direct merkbaar geweest aan de ongenade van de goden.

Hierin zit iets cyclisch. Oorlogen bijvoorbeeld zijn niets anders dan een herhaling van vroegere gebeurtenissen van dezelfde soort. Egypte heeft traditionele omringende vijanden, de zogenaamde Negen Boogvolkeren, soms wat preciezer ingevuld als Libiërs, Nubiërs, West-Aziaten en andere. Het is de blijvende taak van koningen om hen te verslaan, en dat vindt ook altijd plaats. De koning speelt in deze visie een onveranderlijke rol. Dateringen lopen niet vanaf een punt 'nul', dat bijvoorbeeld de *Vereniging van de Beide Landen* zou kunnen zijn. Elke datering begint opnieuw bij een volgende koning; dus 'jaar een' of 'jaar vijf' van koning die-en-die. En tot de kroningsriten van een nieuwe heerser behoort eveneens de *Vereniging van de Beide Landen*, het symbolisch opheffen van de dualiteit dus en een herhaling van het eerste feit. Gemeenschappelijke familiale of lokale kenmerken hebben de Egyptische historiografen er toe gebracht om koningen in dynastieën te bundelen. Egyptologen hanteren een grootschaliger periodisering, naar politieke samenhang: Oude Rijk, met de eerste zes dynastieën; Middenrijk, met als kern de dynastieën 11-13; Nieuwe Rijk, dat de dynastieën 18-21 omvat en Late Tijd, die dynastie 26 t/m 31 bestrijkt. De afgrenzingen worden gevormd door de zogenaamde Tussenperiodes, waarin Egypte niet langer een eenheidsstaat is. Zo onderscheidt men een eerste, twee en derde Tussenperiode.

De Egyptische cyclische geschiedenisopvatting levert natuurlijk voor ons nogal eens problemen op. We zullen uit Egypte nooit het equivalent horen van een Frans verslag van de slag bij Waterloo. Er zijn wel uitzonderingen, waarin op doorgaans vage en discrete wijze wordt toespeeld op minder gunstige eerdere tijden - maar steeds om te laten zien hoe die onwenselijke toestand onder de huidige koning is recht getrokken, omdat hij *ma'at* in ere heeft hersteld. In die opvatting is het verleden niet zoveel anders dan het heden of de toekomst, waarin zich toch steeds dezelfde na te streven doelen zullen voordoen. Dat houdt in dat menige koning succesvolle daden die op naam van een voorganger staan, kan overnemen voor de beschrijving van zijn eigen periode: een expeditie, een oorlog, of simpelweg een geografische lijst met namen van overwonnen landen. Een bekend voorbeeld zijn de oorlogen van Ramses III uit het Nieuwe Rijk,

die op de muren van zijn grote dodentempel in West-Thebe (Medinet Haboe) zijn opgetekend. Die zijn voor een groot gedeelte gekopieerd van een beroemde voorganger, Ramses II, want de reliëfs van diens dodentempel waren handig beschikbaar, die lag dicht in de buurt.

Het is, op de keper beschouwd, een enigszins benauwend beeld. Het komt voort uit de idee van een nationaal zelfbewustzijn, een gevoel van grote superioriteit, dat berust op het feit dat men het eigen land als het centrum van de wereld ziet; daarin waren de Egyptenaren trouwens in het Oude Nabije Oosten niet de enigen. Dat egocentrische wereldbeeld is ook op te maken uit de enkele wereldkaarten die wij over hebben uit het late farao-nische Egypte. Egypte ligt daar in het midden, en bestaat uit een ring van districten langs de Nijl. Aan de grenzen liggen vijandige buurvölkeren, vlak aan de rand de chaos van de oerwateren. Zo bekeken, is het begrijpelijk dat de Egyptenaren, in hun door de natuurlijke omstandigheden nogal geïsoleerde woongebied, zich omringd menend door vijandelijke ongeordendheid die men ten spoedigste moest omzetten in een toestand van *ma'at*, geen behoefte hadden zich met andere volkeren bezig te houden op ander vlak dan van handel, diplomatie en oorlog. Het verhinderde natuurlijk niet dat zij buiten hun grenzen traden en koloniseerden. Zij deden dat heel wat grondiger in Nubië dan in West-Azië, waarschijnlijk toch wel omdat zij van de Nubische inheemse culturen niet zo'n hoge dunk hadden.

Verder is zo'n cyclisch geschiedenisbeeld wel in samenhang te zien met het leven in de natuur. In Egypte dringt die overeenkomst zich des te sterker op omdat de tegenstelling tot het levenloze van de woestijn zo onmiddellijk is. Het hele leven staat in het teken van de jaarlijks terugkerende overstroming van de Nijl die de economie bepaalt. De gebondenheid aan de natuur heeft zodoende ook zijn weerslag in de religie, die daaraan tal van motieven ontleent. Indien er iets is dat de Egyptische godsdienstige opvattingen kenmerkt, dan is het dat idee van wederkeer, van herleving. Niet van wedergeboorte; men leeft na de dood verder in een andere wereld, maar onder nagenoeg dezelfde condities.

Nu is de Egyptische geschiedenisopvatting een rationalisering uit de hofsfeer, geschiedschrijving die is doortrokken van staatsideologie, koningsideologie dus. Geschiedschrijving die daarvan afstand neemt ontbreekt wel niet geheel, maar is toch erg zeldzaam. Zo is er een korte kroniek van de geschiedenis van een districtvorstenfamilie uit het Middenrijk, uit een graf in Beni Hasan, dat over meerdere koningen loopt en waarin de idee van cycliciteit ontbreekt. Niet dat koningen en de gehechtheid aan de dynastie daarin afwezig zijn, integendeel.

Deze vermelding brengt mij echter op een algemeen aspect, onze kijk op het Oude Egypte. Het meeste daarvan zien wij door de ogen van de hofcultuur en zelfs zo'n provinciale bron zoals net genoemd, is daaraan niet vreemd. Het gaat om de farao en zijn elites en dat is ook de indruk die men krijgt van musea, tentoonstellingen en het merendeel van de relictten in het land zelf. Daarbij doet zich nog een volgende vertekening voor: het grootste gedeelte van de bronnen stamt uit de religieuze sfeer en daarin overwegen, afgezien van tempels, de funeraire aspecten. Graven zijn nu eenmaal, omdat ze onder de grond waren gelegen, relatief het meest beschermd. Zo krijgt men ten onrechte de indruk van een beschaving die zich vooral bezig hield met het hiernamaals.

Is er, voor ik verder ga met een schets van de historische ontwikkeling, een andere aanzet mogelijk? Sinds langere tijd valt de aandacht op een kleine dorpsgemeenschap uit het ramessidische Nieuwe Rijk, die in bredere kring vooral bekend is door de televisiecyclus en het boek van de archeoloogjournalist John Romer. Het gaat om het zogenaamde 'arbeidersdorp' bij het huidige Deir el Medina, op de westoever van Thebe, gelegen tussen de koninklijke dodentempels en de graven van koningen en edelen. Want aan deze laatste werkten zij, als beeldhouwers en schilders. We zouden er echter verkeerd aan doen in deze kleine nederzetting een gewone dorpsgemeenschap te zien. Want dit waren vaklieden, wier bestaan tamelijk verzekerd was door een inkomen in natura van staatswege. Zij waren bovendien in het algemeen geletterd. De studie van deze gemeenschap, een specialisme op zichzelf, levert allerlei interessante gegevens op over instituties van deze tijd: het economische systeem op kleine schaal, de persoonlijke religie, de sociale verhoudingen, en zo meer. Maar het is dan ook het enige dorp dat zoveel privé-documenten heeft opgeleverd, op steen en en vooral op ostraca (potscherven en kalksteenbrokken) en papyrus. Onder deze bevolkingsgroep kwam veel schriftelijk verkeer voor. Een soortgelijk dorp, iets ouder, lag bij de elite-stad El Amarna, in Midden-Egypte. Het aantal schriftgegevens is daar veel minder. Het archeologische onderzoek richt zich nu, veel meer dan vroeger, ook op de niet-monumentale overblijfselen, op de nederzettingen. Zodoende komt er meer aandacht voor een onderstroom in de Egyptische cultuur die weinig naar voren treedt, en sterk lokale trekken vertoont; een voorbeeld is de tempelbouw die tot in het Middenrijk een individuele vorm heeft en eigenlijk pas vanaf het Nieuwe Rijk wordt geformaliseerd. Een ander onderdeel is de volksreligie.

Van de vestiging van de Egyptische staat in de pre-dynastische periode, hebben we nu enkele historische details gezien, details die aanleiding waren om het hele historische kader te bekijken, een kader dat vervolgens een ideologische inslag blijkt te hebben. Op een gegeven moment is de vestiging van een faraonische staat tot stand gekomen. Met de eerste dynastie is te rekenen vanaf 2900 v.Chr. Dit is de vroegdynastische periode, onderdeel van wat men wel noemt het Oude Rijk. In het algemeen kan men zeggen dat het koningschap van deze periode een zwaar accent legt op het karakter van de staat die, afgezien van handels- en roofexpedities, zeer in zichzelf besloten ligt. Wat van vroeg af aan opvalt in de Egyptische kunst, die zich in deze periode overvloedig manifesteert, is het streven naar overzichtelijkheid en hiërarchie. Menselijke figuren zijn geordend naar een bepaalde canon van proporties, een samengestelde voorstelling in een reliëf is in registers ingedeeld die steeds een gedeelte van de figuratie dragen, en bovenal: er is die merkwaardige manier van levende figuren en voorwerpen afbeelden die de voornaamste karakteristieken ervan naar voren doet komen: bijvoorbeeld van het menselijke gezicht het oog in vooraanzicht. Het gaat niet om een perspectivische weergave, maar om wat wel is genoemd een 'aspectieve'. Het is opvallend hoezeer dit verschilt van de veel lossere ordening van elementen in de pre-dynastische decoratieve traditie, zoals schilderijen op vazen en op grafwanden. Teksten zijn nog zeldzaam in het begin; men kan voor het volgen van de historische ontwikkeling beter de omvang van de heersersgraven laten meetellen. Tegen de derde dynastie nemen deze de vorm aan van pyramiden, en de cumulatie hiervan is de vierde dynastie, met de grote pyramiden te Giza, niet ver van Caïro. Het centrale punt van het Rijk, aanvankelijk gelegen in het Bovenegyptische Abydos, heeft zich dan verplaatst naar het noordelijke Memfis. Omdat er in die tijd tal van ambtenarengraven zijn, in de provincie, maar vooral rondom de pyramiden, is het mogelijk om enig inzicht te krijgen in de structuur van de toenmalige staat. Het is een hoogst bureaucratisch geheel, waarin een patriarchaal karakter overweegt. Dat geldt niet alleen voor de verhouding van koning en onderdanen, maar ook van de lokale welgestelde temidden van zijn familie en cliënten. Middelpunt in het bestuur is de paleisadministratie, waarvan de voornaamste ambtenaren tot de koninklijke familie behoren; inclusief de vizier, die het feitelijke bestuur voert. Toch worden ambten ook vervuld door personen van buiten het koningshuis. Wat opvalt in de organisatie is het doorwerken van de dualiteit: er zijn vaak twee departementen, een voor Boven- en een voor Beneden-Egypte. Het is ook wel mogelijk dat zich hierin een algemeen Egyptische trek weerspiegelt, want deze dualiteit, het balanceren van tegenstellingen, komt ook in de theologie steeds voor. Het is een blij-

vend bestuurlijk kenmerk, ook voor de volgende eeuwen. Zoals steeds zijn landbouw en veeteelt de hoofdbronnen van het bestaan, en daarvoor zijn domeinen ingericht, waarop een deel van de bevolking werkt. Hoe die zich verhoudt tot het centrale gezag, is alleen in sommige details bekend. Weliswaar zijn koninklijke domeinen verspreid over het gehele land, maar dat laat onverlet het bestaan van agrarische dorpen. Ambtenaren verkregen als inkomen een bepaalde hoeveelheid land en dit lokale bezit had, zo blijkt, de tendentie om erfelijk te worden.

De vierde en vijfde dynastie gelden wel als de bloeiperioden van het Oude Rijk, gekenmerkt door de hoge kwaliteit van kunstvoorwerpen. We moeten ons bij deze grote produktie voor hof en privé-personen wel steeds realiseren dat in Egypte de kunst niet om deszelfs wil bestond. Kunst dient een doel en deze imitatie in steen projecteert een ideaal, eigenlijk alleen in de religieuze context. De kunstvormen voldoen, zoals gezegd, aan normen van vormgeving en de kunst lijkt tamelijk eenvormig te zijn. Toch is er in veel details een ontwikkeling, voorbeelden komen later. Centraal in de religie staat de farao zelf. Waar zijn in deze periode in dit land, dat Herodotus prees om zijn vroomheid, eigenlijk de tempels? Er is er vrijwel niet een overgebleven. Het vermoeden bestaat dat het materiaal dat voor de bouw gebruikt werd niet duurzaam was en ook dat de omvang ervan zeer beperkt was. Men zou kunnen zeggen dat in de praktijk van de religie de nadruk op de koning valt. De enige tempels uit deze periode die over zijn, zijn die aan de pyramiden, aan de grafcultus gewijd. Over de sacrale status van de koning bestaat geen twijfel, maar een vergoddelijkte status bij leven lijkt toch niet het geval te zijn. Indien hij geldt als de incarnatie van de vakgod Horus, zoals alle documenten het stellen, dan betreft dat toch zijn ceremoniële rol. Die is misschien in deze periode groter geweest dan later.

In de vierde dynastie doet zich een karakteristieke geleidelijke verandering voor in de officiële theologie. De cultus van de zonnegod Re dringt zich nu op de voorgrond en daarbij geldt de koning als 'zoon van Re'. Van nu af aan treedt de zonnegod als voornaamste op van het hele pantheon. In de volgende, vijfde dynastie komen de zogenaamde zonnetempels voor: de eerste zelfstandige tempelcomplexen in steen van grote omvang (overigens in een vorm die beperkt is gebleven tot deze periode). Niettemin wijst hun nabijheid bij de koninklijke pyramiden op een samenhang, en een tempelarchief bevestigt economische afhankelijkheid. De tempel als een economisch centrum - dat doet onwennig aan, maar het is in het gehele Oude Nabije Oosten een feit. Uit deze tijd krijgen wij uit de zogenaamde Pyramiden-teksten ook inzicht in de Egyptische ideeën over de

nawereld. Ze zijn echter uitsluitend bedoeld voor de koning en zijn rondvaart door het hiernamaals. Het is het begin van een grote traditie, waarvan het *Dodenboek* een uitloper is.

Het zogenaamde Oude Rijk neemt een einde met de zesde dynastie (ca. 2100). Er treedt blijkbaar een accentverschuiving op, men mag misschien zeggen: een bestuurlijke destabilisatie. Het is te merken aan de afnemende omvang van de koningsgraven en de toeneming van het belang van de provincies; de vergroting van zelfstandigheid van de ambtenaren zet zich door. Het blijkt ook uit het meer en meer loslaten van de hofnormen in de provinciale kunst. Egypte bevindt zich dan in de zogenaamde Eerste Tussenperiode, die ruim een eeuw zal duren. Staatkundig is er evident sprake van versnippering, van districtshoofden - *nomarchen* - die zelfstandig een gebied besturen. Weliswaar blijft de officiële hoofdstad Memphis, maar volgende koninklijke dynastieën ontstaan in provinciale hoofdsteden.

Het is merkwaardig om te zien hoe dit alles wordt weergegeven in de contemporaine autobiografische teksten uit de graven. Immers, in alle tijden konden de cultuskamers van graven worden bezocht en men gebruikte die om er teksten in aan te brengen, om in vaak hoogdravende bewoordingen de eigen levensloop te schetsen, als een voorbeeld voor het nageslacht. Men mag misschien stellen dat de belletrie in Egypte zijn oorsprong vindt in de literatuur in het graf. De zelfstandigheid van de *nomarchen* en het bestaan van plaatselijke koningshuizen speelt daarin een voorname rol; er is een lokale trots en een zelfbewustzijn die tot dan toe niet waren te vernemen, een nadruk op de voortreffelijke zorg voor de eigen bevolking, terwijl het overal elders kommer en kwel is. Onze beeldvorming over deze tijd is sterk afhankelijk van dit soort bronnen, waartoe ook een literair genre bijdraagt, de zogenaamde 'klachtenteksten'. Die geven een soortgelijk beeld, en suggereren grote sociale omwentelingen, waarbij de armen rijk worden en de rijken verarmen; er wordt zelfs gerept van twijfel aan de dienst aan de goden. Toch geven de grafgiften van deze tijd niet een indruk van verarming. Blijkbaar overdrijven de teksten. Men merkt hieraan hoe in deze cultuur literatuur vaak 'propaganda' is; niet onverwant aan de doelstelling van bijvoorbeeld de beeldhouwkunst. Wat men uit de beide stromen gegevens, de gekleurde schriftelijke en de onverdachte archeologische, zou kunnen opmaken, is dat er plaatselijke netwerken van machthebbers zijn gaan ontstaan, die overal in contrasterende tinten worden afgeschilderd. Dat probleem, hoe met teksten om te springen en hoe de beeldvorming daarin is te correleren met de archeologische gegevens, keert steeds terug.

Omstreeks deze tijd doet zich ook iets voor dat vaker voorkomt in de Egyptische cultuur. Het gaat om een vernieuwing van boven naar beneden: om het overnemen in de privé-sector van koninklijk cultuurgoed. De al genoemde pyramidenteksten kan men nu ook aantreffen in privé-graven, die trouwens ook een nieuw genre teksten bevatten, de Sarcofaagteksten. Dit overnemen is wel eens aangeduid als 'democratisering', maar daarvan is natuurlijk in de verste verte geen sprake. Men kan zeggen dat wat in hofkringen wordt geïnnoveerd, op een gegeven ogenblik doorstraalt naar een bredere kring.

Er is in deze historische teksten sprake van rivaliteit, misschien een soortgelijk proces als men zich heeft voor te stellen gedurende de periode die voorafgaat aan de dynastieke tijd. Het centrum verschuift aanvankelijk van het oude Memfis in Beneden-Egypte naar Thebe, in Boven-Egypte. Het is voor het eerst dat die stad, die later in het Nieuwe Rijk een beroemde hoofdstad zal zijn, opgeld doet. Maar in de klassieke periode van het Middenrijk gaat het hof toch weer terug naar Beneden-Egypte, bij Lisjt, niet ver van de Fajoem-oase.

Deze middenrijksperiode, van ongeveer 2000 tot 1650, geldt als een tweede bloeitijd, een waarvan de literatuur en kunst ook in latere tijd als klassiek werden beschouwd. Door administratieve hervormingen werden de lokale machtskernen onder centraal bestuur gebracht. Voor het eerst is er ook sprake van een systematische expansie in Nubisch gebied, en van enkele veldtochten in West-Azië. Tot diep in Nubië is toen een reeks fortificaties aangelegd op strategische punten langs de Nijl om handelskaravanen te beschermen. Dit zich manifesterende krachtige koningschap van de twaalfde dynastie heeft een aansprekende weerspiegeling in een reeks van koningsbeelden uit deze tijd, waarvan de koppen zijn gegroefd en niet de volmaakte gladheid vertonen van het Oude Rijk. Zoals gezegd, de kunst vertoont bij tijden, binnen zijn strakke kader van canon, houdingen en attributen, een eigen dynamiek.

Deze periode van het Middenrijk, die al met al zo'n kleine vierhonderd jaar beslaat, liep af met een dynastie die in de lijsten zoveel koningen beslaat, dat het centrale gezag kennelijk verzwakt is. Van verarming in de materiële sfeer is weinig te zien, maar wel dat in Nubië en in West-Azië rivaliserende stammen en staten waren gaan neerstrijken. In Nubië heeft zich, tegen de Egyptische grens aan, een inheems vorstendom gevestigd, dat wij naar de hoofdstad Kerma vernoemen. Wij bevinden ons dan al in de zogenaamde Tweede Tussentijd, zo ongeveer van 1650 tot 1550. Ook is sprake van een toenemend aantal zwerfstammen uit Palestina die zich in de Delta aan het vestigen zijn, en waarvan enkele confederaties in de

Egyptische koningslijsten zijn terecht gekomen; het gaat om de dynastieën van wat later de *Hyksos* heet. Veel Aziatische namen komen onder de bevolking van Egypte voor, zij zijn dus geassimileerd. Er ontstaat een vijandbeeld. Want in de latere historiografie kijkt men vooral terug naar deze Aziatische infiltratie als een neergang. In de vroege achttiende dynastie, omstreeks 1550, maakt men zich op om de buitenlanders te verdrijven, zowel in het zuiden als in het noorden; er zijn boeiende verslagen van overgebleven van koningen als Kamose en Ahmose. Vanaf nu is de naam van de hoofdstad Thebe en zijn plaatselijke god Amoën verbonden aan een expansie naar zuid en noord; het Nubische gebied werd heroverd en tal van campagnes werden gevoerd in West-Azië. De grote tempel van Amoën in Thebe met zijn talrijke reliëfs is de ceremoniële getuigenis van deze eerste systematische kennismaking met het Aziatische buitenland, die het Egyptische blikveld vergroot en internationaliseert. De veldtochten van veroveraars als Thoetmosis III zijn beroemd; de Egyptenaren kwamen tot aan de Eufraat. Het Egyptische imperium had ook een ideologisch fundament; het 'verwijden van de grenzen' zoals men het noemde, hield in dat men de chaotische machten verre hield. Dat sloot natuurlijk geenszins praktische politiek uit. Dat er veel diplomatiek verkeer was met de stadvorsten van Palestina en met de grootmachten van West-Azië, zoals de Mitanni aan de bovenloop van de Eufraat, blijkt ons uit een archiefvondst in Egypte zelf, de brieven van Amarna. De voertaal was een vorm van het Akkadisch, en uit de diplomatieke brieven kan men zien dat, anders dan de ideologische toon van de ceremoniële teksten, alles op beleefde voet ging en zelfs onderlinge dynastieke huwelijken werden gesloten. Om deze buitenlandse politiek te kunnen voeren werd een staand leger aangehouden en veel hoge ambtenaren begonnen hun carrière als militair. Deze expansieve periode van de achttiende dynastie levert ook een nieuw imago op van de koningen: zij leggen de nadruk op hun sportieve prestaties met boog en strijdwagen. In de materiële cultuur kan men een uitbundigheid terugvinden die het Middenrijk miste en met name de grafschilderingen in Thebe, waar veel van de nota-belen zich lieten begraven, getuigen van deze veranderde levenshouding.

In allerlei opzichten heeft de cultuur van de achttiende dynastie, die zo'n 250 jaar beslaat, van 1550 tot 1300, ook nieuwe patronen gezet in de godsdienst. Men ziet een formalisering van de tempelbouw tot stand komen. Terwijl de vroegere tempelbouw kleinschalig was en variabele lokale vormen had, krijgt de Egyptische tempel nu zijn definitieve vorm met bijvoorbeeld de kenmerkende pylonen, zoals elke bezoeker aan het land die wel kent. De god Amoën van Thebe verkreeg langzamerhand de status

van een rijksgod en werd op bijzondere wijze vervlochten met het koningschap. Een oude mythe, die eertijds de zonnegod betrof, werd daartoe geactiveerd. Amoen ging gelden als de goddelijke verwekker van de troonsopvolger bij de koningin. Omdat die mythe tot in de hellenistische tijd is aan te treffen, heeft men er wel de inspiratie in gezien voor de idee van de verwekking van het christuskind bij een evenzeer uitverkoren aardse vrouw. In de koninklijke graven zijn per stuk nogal variërende systematiseringen aan te treffen van het dodenrijk: de tocht van de zonnegod door de onderwereld en de beschrijving van die regionen. In deze ware encyclopedie van fictieve wetenschap zijn allerlei kosmische concepten uitgewerkt, zoals het wezen van het begrip 'tijd'. Voor privé-personen was het gebruikelijk een 'Dodenboek' te bezitten, een voortzetting van de genoemde sarcofaagteksten. Een aantal van deze koninklijke 'onderwereldboeken' vond later zijn weg naar de privé-sfeer; dus ook hier weer een innovatie die zich vanuit de hofcultuur naar beneden verspreidde. Maar, geheel in strijd met het voorgaande, heeft het einde van de achttiende dynastie ook een revolutionaire, tegendraadse hervormer opgeleverd. We moeten denken aan omstreeks 1350, het gaat om de bekende koning Amenophis IV, ook bekend als Achnaton, die de eerste en in het oude Egypte enige aanzet heeft gegeven tot monotheïsme. Deze ingreep heeft vorm gekregen in een aantal nieuwe tempels in het land, die waren gewijd aan de zon als fysieke bron van alle leven, de *aton*, voornamelijk in de nieuwe hoofdstad die de koning had doen stichten, en waar hij zich met een elite van getrouwen terugtrok, te El Amarna. Deze breuk met het verleden heeft een natuurlijkheid zonder weerga ingevoerd in kunst en taalgebruik. Dit idee, die een totale breuk betekende met oude rituelen en mythen (iconoclastiek behoort er ook toe), heeft zich weliswaar na hem niet doorgezet, maar heeft wel een diepe invloed gehad op de latere theologie van de ramesidische tijd.

Hoe bekend Toetanchamoen ook is om zijn grafvondsten, een belangrijk koning was hij niet. Het tweede gedeelte van het Nieuwe Rijk, de ramesidische tijd, staat in het teken van een herstel van de greep op Syro-Palestina, die door verwaarlozing gedurende de Amarna-periode was verslapt. Deze hele periode, van zo'n tweehonderd jaar (van 1300 tot 1100), is een tijd van enorme bouwactiviteiten, en een verlegging van de hoofdstad naar het uiterste noorden, in Piramesse - precies op de plaats waar vroeger de gehate Hyksosheersers uit de tweede Tussenperiode hun hoofdstad hadden gehad. De bekendste koning is wel Ramses II, die een zeer lange regering heeft gehad en beroemd is door zijn confrontatie met de Hettieten. Na de slag bij Qadesj volgde een vredesverdrag en een interdynastiek

huwelijk, zo omstreeks 1270. Het is eigenlijk de laatste keer geweest dat Egypte zich met andere grootmachten op gelijke sterkte in het diplomatieke verkeer heeft bevonden, want kort nadien heeft immers de inval van de Zeevolkeren in het hele Middellandse zeegebied tot een aardverschuiving geleid. Omstreeks deze tijd moet ook een toentertijd weinig bekend volk zijn weg hebben gezocht vanuit Egypte naar Palestina, waar niemand in het bijzonder op lette. Het waren de Israëlieten, waar één Egyptische tekst melding van maakt.

In de ramessidische tijd heeft het landbezit van de tempels zich enorm uitgebreid. Wij kunnen deze motoriek van de economie, waarbij de tempel als verdeelcentrum van agrarische en andere produkten geldt, goed volgen uit allerlei economische teksten: de cumulatie van de ontwikkeling van Egypte tot verzorgingsstaat. De goden zijn de bezitters van het land; zij wonen in tempels, waarin alleen de farao hen tegemoet treedt. In hun naam worden namens hem goederen geredistribueerd. De informatie gaat zelfs zover, dat we bijvoorbeeld horen van arbeidsconflicten: de kunstenaars in het bevoorrechte dorp van Deir el Medina staakten, omdat zij hun loonrantsoenen niet op tijd kregen. We horen de vizier onderhandelen met de stakingsleiders en krijgen plotseling een gevoel van actualiteit.

Hierop volgt een Derde Tussenperiode - zo ongeveer twee en een halve eeuw, van 1000 tot 750 - waarin een terugkeer valt te bespeuren naar vroeger tijden: een staatkundige versnippering tussen steden met Egyptische kleinkoningen. De ramessidische deltahoofdstad werd verlaten, daarvoor in de plaats treedt de nabijgelegen stad Tanis. Niet ver daar vandaan bevond zich een groeiend aantal zelfstandige Libische stamstaates in de westelijke Delta en langs de Nijl waren nog andere lokale koninkrijken; tenslotte in het zuiden de priesterstad Thebe die een eigen leven leidt met veel onrustbarende berichten over grafroverijen en toenevende invallen van Libiërs. In het algemeen gaat het toch om een tamelijk vreedzame samenleving van deze lokale centra die werd verstoord vanuit heel onverwachte hoek.

Diep in Nubië had zich intussen een inheems koninkrijk ontwikkeld met een sterk geëgyptianiseerd karakter: niet-Egyptenaren, die wel het Egyptisch gebruikten in hun inscripties, en in godsdienstig opzicht een zeer puristische inslag hadden. Zij hebben in het jaar 750 Egypte zonder veel problemen in één campagne veroverd en daarna, misschien verontwaardigd over wat zij als veronachtzaming van godsdienstige gebruiken beschouwden, hier en daar veranderingen aangebracht. Dat zijn geen vernieuwingen van ideeën en kunstvormen, maar restauraties en uitbouw van tempels. De bekendste van deze Koesjitische koningen is wel Taharqa, uit

het Oude Testament bekend als Tirhaka. Hij is omstreeks 670 betrokken geraakt in een confrontatie met een van de wereldmachten van die tijd, de gevreesde Assyriërs. Het Nubisch-Egyptische rijk heeft daarbij het onderspit gedolven en in de daarop volgende periode, die van de Saitische dynastie, is het land een hele tijd onderhorig geweest aan de Assyriërs.

Een kenmerk van de eeuw van de Saitische tijd, van ongeveer 660 tot 550, is de grote interesse in het verleden. Het blijkt uit een neiging naar archaïsme in de materiële cultuur, waarbij het Oude Rijk en Middenrijk als bronnen van inspiratie dienden. Het is blijkbaar zo dat de Egyptenaren zoeken naar hun oorsprong, het is niet een innovatie in de kunst en al evenmin een renaissance, zoals vroeger wel werd gezegd. Op religieus terrein valt de aandacht voor lokale culten op, met een accent op de dierverering; men zou kunnen zeggen, een soort religieus fundamentalisme. De buitenlandse politiek van deze koningen, gevoerd uit Memfis en de deltastad Sais, is er een van schipperen tussen de grote machten van die tijd, met gebruikmaking van een verfijnde diplomatie en bescheiden militair optreden in West-Azië. Men had nu achtereenvolgens te maken met het Neo-Babylonische rijk, dat de oude erfvijand Assyrië had verdrongen, en vervolgens met de Perzen. Beroemde vorsten als Psammetichus II en Amasis treden op die manier zeer op de voorgrond in het geschiedwerk van Herodotus, want zij hadden voor het eerst ook te maken met Griekse staten op eilanden en het vasteland, en zij kenden in de stad Naucratis in de Delta, aan de Grieken een handelsvestiging toe. We zijn dan omstreeks 550.

Het einde van het faraonische Egypte als zelfstandige staat laat nog twee eeuwen op zich wachten. De nieuwe grootmacht van de Perzen neemt bezit van het land; het werd een van de satrapieën van het rijk van koningen als Cambyses en Darius, ongeveer 500 voor Christus; van hun optreden weet Herodotus nog levendig te berichten. Inheemse dynastieën hebben intussen bestaan, en het oude culturele erfgoed werd voortgezet; maar na de ramessidische tijd is er eigenlijk weinig sprake van vernieuwing. Het einde van de onafhankelijkheid kwam definitief in 332, toen Alexander de Grote het Perzische rijk ten val bracht en Egypte opgenomen werd in de rivaliteit tussen zijn opvolgers, de *diadochen*. Het werd het koninkrijk van generaal Ptolemeus en zijn opvolgers, die voor het uiterlijk het oude faraonische koningschap voortzetten. Grieken en Egyptenaren leven dan naast elkaar, zonder elkaar echter in cultureel opzicht veel te raken; aan opstanden ontbreekt het niet. De inheemse literatuur van deze tijd, geschreven in het laategyptische Demotisch, bevat prachtige verhalen. Een

opvallend thema daarin is vooral de rivaliteit tussen aanzienlijke hoge families uit de Derde Tussentijd, onder het oog van een machteloze koning (de Petoebastis-cyclus). Die teksten hebben niets weg van thematiek of vormen van de hellenistische of klassieke Griekse literatuur. De inheemsheid krijgt zelfs in bepaalde opzichten sterke nadruk. Immers, deze periode is vooral bekend vanwege zijn grote tempels (Edfoe, Dendera), waarin het oud-Egyptische gedachtengoed zich in lange hiëroglifische tapijten over de muren slingert. Deze tempels, waarvan de bouw werd bevorderd door de Griekse heersers in Alexandrië teneinde het inheemse priesterschap te vriend te houden, laten zien hoe men zich bewust was van een bedreiging van het eigen cultuurgood in deze tijden van toegenomen aantallen vreemden in het land. Hun teksten, waarvan zelfs het schrift zijn best doet om met een uiterst speculatieve inslag ondoordringbaar te zijn voor de niet-ingewijde lezer, geven ons een ongekend inzicht in de wereld van rituelen en oude oorsprongsmythen, die op een bijzondere wijze theologisch zijn gesystematiseerd. Men zou kunnen zeggen dat de Egyptische intelligentsia, die zich niet langer de drager wist van een politieke entiteit van inheemse snit, geestelijk allerminst was afgestorven en een weg had gekozen naar andere vormen van intellectuele creativiteit.

Het zou te ver voeren om het verhaal voort te zetten. Er volgde nog een lange periode van Romeinse bezetting en het is pas in de late keizertijd dat Egypte zich nogmaals, en zeer krachtig, manifesteerde in een totaal ander cultureel gewaad, dat bovendien sterk volkse trekken had. Dat is het al in het begin genoemde Christendom, dat de tijd inluidde van de bloei van de Koptische cultuurfase en waarin nogal wat oud-Egyptische tradities overleefden.

Enige literatuur

Wolf, W. 1971. *Das alte Ägypten*. Deutscher Taschenbuch Verlag. Monographien zur Weltgeschichte.

Trigger, B., B. Kemp, D. O'Connor en A.Lloyd. 1983. *Ancient Egypt. A Social History*. Cambridge University Press, Cambridge.

Baines, J. en J. Málek. 1980. *Atlas of Ancient Egypt*. Phaidon, Oxford.

De Griekse cultuur

H.W. Pleket

Inleiding

Er zijn eigenlijk minstens twee bezwaren tegen het schrijven van een opstel over dit thema. Met het eerste is nog te leven: de oude Griekse cultuur, voorzover we er echt iets over weten, duurt zo ellendig lang: minstens 1200 jaar, volgens een heel traditionele telling (\pm 800 v.Chr. tot 400 n.Chr.). Dit bezwaar is enigermate te ondervangen, als men een soort grootste gemene culturele deler construeert voor al die eeuwen. Dan gaan echter periode-specifieke details verloren en dreigt een heel vlak en 'bleek' beeld van het Griekendom als geheel. Ik opteer hier - zo zal straks blijken - voor een specifieke periode, waarin vervolgens één enkel algemeen Grieks trekje ondergebracht kan worden.

Het tweede bezwaar is ernstiger: ik weet niet precies wat cultuur is. Heel lang geleden hoorde ik eens over een antropoloog die een boek geschreven had met tientallen definities van cultuur. Dat deprimeerde mij toen zo ernstig dat ik subiet besloot boek en auteur te vergeten. Dat besluit is geëffectueerd. Net was ik weer bijgekomen van deze 'dip' of een nieuwe dreun volgde. Ik hoorde van een zwaartepuntachtig instituut aan een Nederlandse universiteit, onder de titel 'Cultuur, Idee en Mentaliteit'. Het onderbouwende 'beleidsstuk' heb ik weliswaar niet gelezen maar veel licht verwacht ik er niet van, tenzij men cultuur al direct als 'materiële cultuur' zou definiëren, wat ik niet verwacht.

Wat nu te doen? Cultuur als verzamelbegrip voor verheven literaire produkten (tragedie, komedie, grote geschiedschrijvers en beroemde filosofen)? Heel interessant maar je weet maar nooit in hoeverre de scheppers van zo'n cultuur de vigerende normen en waarden en gedragspatronen nu weerspiegelen dan wel zich ertegen afzetten of desnoods beïnvloeden. Dat geldt voor Euripides net zo hard als voor Pinter of Mulisch. Materiële cultuur is even interessant als veelvormig: wat was de relatie tussen 'public space' en 'private space'; wat hadden de mensen - welke mensen nu precies - voor kunstwerkjes (artefacten) in

huis? Imiteerden ze daarmee de elite of was er juist echte volkscultuur, niet alleen aan de muur maar natuurlijk ook in feesten en rituelen? Zo kunnen we nog wel even doorgaan; liever is het mij maar gelijk met mijn eigen definitie-voor-nu voor de draad te komen. Cultuur is het geheel van *dominante* waarden, normen en dienovereenkomstige gedragswijzen in een bepaalde maatschappij. De bronnen zijn hiervoor pluriform: grote kunstwerken kunnen geconcipieerd zijn op een fundament van (een selectie van) vigerende waarden. Ze kunnen die domweg vooronderstellen maar ze kunnen de verwachtingshorizon van lezer of hoorder ook verruimen door im- of expliciet die waarden ter discussie te stellen. Redevoeringen voor jury-rechtbanken, tweederangs proza van tweederangshistorici die braaf weerspiegelen maar niet direct de lezer willen 'omturnen', grafinscripties, wij-inscripties en eredecreten van volksvergaderingen zijn voor een oud-historicus evenzovele bronnen voor cultuuronderzoek.

Cultuur op basis van bovenstaande definitie wordt natuurlijk wel een heel ruim begrip. Vandaar voor vandaag gelijk maar een onverhoedse versmalling, en wel tot het fenomeen 'politieke cultuur'. Daarbij richt ik de camera op de klassiek Griekse periode (500-300 v.Chr.) en wel in het bijzonder op Athene.

De politieke cultuur van de Atheense stadsrepubliek

Twee preliminaire opmerkingen

Ter inleiding twee slechts schijnbaar niet aan elkaar gerelateerde opmerkingen. De eerste betreft een opmerkelijke en terecht veel geciteerde studie van de Leidse archeoloog F.T. van Straten over het thema *Did the Greeks kneel before their Gods?*. Het antwoord was kort en goed: weinig en eigenlijk alleen in noodgevallen (ziekte; dood). Niet dat de doorsnee-Griek zich niet bewust was van zijn afhankelijkheid van de goddelijke (on)welwillendheid; echter, een "*schlechthiniges Abhängigkeitsgefühl*" (Schleiermacher) leidde hier niet tot slaafs- of onderdanigheid maar eerder tot een gezond gevoel van eigenwaarde. Men onderhandelde om zo te zeggen met de godheid en vond zelfs dat men zijn ambitie (Grieks: *philotimia*; lett.: eerezucht) mocht etaleren in het brengen van offers en het geven van geschenken: 'zie eens hoe genereus ik ben jegens de godheid; zelfs veel genereuzer dan mijn buurman'. Diezelfde combinatie van een gevoel van afhankelijkheid met een zekere hoeveelheid ambitieus zelfbewustzijn vinden we ook bij de houding ten opzichte van orakels: je moet ze wel geloven maar tege-

lijk je hersens blijven gebruiken.

De tweede opmerking betreft het feit dat in vele eredecreten, waarmee de volksvergadering belangrijke burgers of vreemdelingen eerde, 'eierzucht' heel vaak één van de meest prijzenswaardige eigenschappen van de geeerde blijkt te zijn geweest. De aard van de bron rechtvaardigt de conclusie dat het hier kennelijk om een alom gewaardeerde norm ging, wat ook hoogwaardige literaire auteurs voor waarschuwingen gelanceerd mogen hebben met betrekking tot deze eigenschap. De eierzucht werd steevast gerelateerd aan inzet *voor de stad*.

Voorlopig stel ik vast dat er een beeld van de doorsnee-Griek van alle rangen en standen opduikt, die zelfbewust is maar niet arrogant en zijn gedrag relateert aan de stad. De Grieken waren in doorsnee noch arrogante egotrippers noch softe nederigheidsapostelen. In één adem door voeg ik eraan toe dat dit beeld voor mij de basis vormt van het Griekse wonder bij uitstek: de Atheense politieke cultuur. Meestal wordt met de term 'het Griekse wonder' verwezen naar de klassieke tragediedichters, filosofen, historici en beeldende kunstenaars. Daar is niets tegen. Maar deze keer wil ik de term eens reserveren voor de mentaliteit van de zelfbewuste burger van de klassieke Atheense democratie: lange tijd de enige, echte democratie in pre-industrieel Europa, waarin de burger zijn zelfbewustzijn kon tonen zonder in eerbied voor een natuurlijke elite te vervallen of zonder in een te ver doorgevoerd individualisme de gemeenschap te doen atrofiëren.

Korte schets van de structuur van de Atheense democratie

De doorsnee-Atheense burger heeft er lang over gedaan om zijn schroom en onderdanigheid af te leggen. Aan de wordingsgeschiedenis in de periode 650-500 v.Chr. ga ik hier geheel voorbij; ik beperk mij tot enkele opmerkingen over de volwassen Atheense democratie (500-320 v.Chr.). Essentieel daarin is de presentie van de burger (man; vanaf 18 jaar; vrouwen zaten thuis bij kroost en aanrecht) in diverse macht-uitoefenende lichamen. Iedere burger, ongeacht zijn vermogen en zijn sociale status, had toegang tot de volksvergadering die maximaal veertig keer per jaar vergaderde en alle souvereine besluiten nam en alle wetten uitvaardigde. Uiteraard werden die wetten en besluiten voorbereid en tot op zekere hoogte zelfs voorgekookt door kleinere gremia. Volksbesluiten moesten voorafgegaan worden door pre-adviezen van de zogenaamde Raad van Vijfhonderd; deze Raad bestond uit vijfhonderd burgers die, wederom ongeacht status en vermogen, door loting uit een

aantal door de tien districten van Athene/Attica op de 'lijst' gezette kandidaten werden aangewezen om gedurende één jaar raadslid te worden. Men kon hoogstens éénmaal herkozen worden, hetgeen betekent dat er een hoge omloopsnelheid van raadsleden was en heel veel burgers in de loop van hun leven lid van de Raad werden. Wetten werden, althans vanaf 400 v.Chr., voorbereid door een commissie van zogenaamde wetgevers, als de volksvergadering tenminste besloten had dat de tijd rijp was hetzij voor herziening van oude hetzij voor fabricage van nieuwe wetten.

Nu is het niet zo dat alle 31.000 tot 22.000 manlijke burgers (er was tussen 500-320 v.Chr. nogal wat demografische teruggang) ter vergadering kwamen. De accommodatie op de Pnyxheuvel, waar de volksvergadering bijeenkwam, bood trouwens, als we de burgers aardig dicht op elkaar stouwen, hoogstens plaats voor 6000-8000 man. Hoe verder men van de stad afwoonde en hoe harder men op de niet steeds erg vruchtbare akker moest ploeteren, hoe meer men in de verleiding kwam de vergadering voor gezien te houden. Al met al was een opkomst van zo tussen de 4000 en 6000 burgers vrij normaal; en die kwamen niet allemaal alleen maar uit de stad (en de bijbehorende haven Peiraeus) maar ook uit het omliggende platteland (Attica).

Vanaf ± 460 v.Chr., toen Pericles als politiek leider zijn stempel ging drukken op de democratie, is er presentiegeld betaald voor het lidmaatschap van de Raad. Eerst rond 400 v.Chr. ging men ook de presentie ter volksvergadering honoreren. Een vetpot waren die gelden niet, maar zeker voor degenen die niet te ver af woonden en een deel van de dag na de vergaderingen nog produktief konden benutten, was het toch mooi meegenomen. De opkomst ter volksvergadering was principieel wisselend én - onvoorspelbaar. Dit simpele feit, gevoegd bij het massale en knap schreeuwerige karakter van de bijeenkomst, moet het leven van de politieke leiders - daarover straks nog iets meer - aanmerkelijk moeilijker gemaakt hebben dan dat van een Nederlandse ministersploeg in onze Tweede Kamer, met niets dan bekende en al ruim van tevoren via fractievoorzitters en -specialisten 'afgetaste' kamerleden.

Het volk had tenslotte via het systeem van de massale jury-rechtbanken, die soms wel tot vijfhonderd leden konden bevatten, een directe invloed op de rechtspraak. De volksrechtbank is wel eens 'de kleine volksvergadering' genoemd. Scheiding der machten was er niet bij: het volk creëerde het recht en sprak het. Iedere burger kon zich 's ochtends vroeg op zittingdagen bij de dienstdoende voorzitter op de *Agora*

[markt] van Athene melden; wie het eerst kwam, maalde het eerst; had men genoeg juryleden voor die dag, dan hield men op met de werving. Ook voor het lidmaatschap van een jury-rechtbank kreeg men een dag-vergoeding.

Een politiek systeem, dat alleen met collectiviteiten en zonder leiders opereert, bestaat niet. De Atheense democratie is geen uitzondering op deze regel. Het voornaamste magistraten-college was dat van de tien strategen. Deze werden jaarlijks gekozen in de volksvergadering, één per district, uit een door het district ingediende kandidatenlijst. Men werd voor één jaar gekozen maar was permanent herkiesbaar. Formeel schijnt er geen voorzitter van het college geweest te zijn maar in de praktijk ontpopte zich één van de tien als de meest invloedrijke en dominante en dus als de officieuze voorzitter. Beroemde 'voorzitters' waren Cimon († 462), Pericles († 429) en Kleon († 422), heren van onderscheiden komaf. Waren de eerste twee voorname landheren, Kleon ontleende zijn welstand aan het bezit van een leerlooierij. Hij werd dan ook prompt door zijn critici voor 'leerlooiër' uitgemaakt. Nouveaux-riches hadden het altijd moeilijk en wilden dan ook zo snel mogelijk land verwerven en daarmee de status van *oude* rijken.

Politieke cultuur: De ideologie van en de mentaliteit achter de democratie

De Atheense democratie is eerder pragmatisch dan ideologisch georiënteerd. Dat wil zeggen dat de doorsnee-burger meer oog voor zijn belangen had dan voor de ideologische onderbouwing van het politieke systeem. Toch waren er een paar basis-principes: vrijheid van spreken voor een ieder; gelijkheid voor de wet en gelijke kansen; vrijheid om aan politiek te doen en vrijwaring tegen politieke onderdrukking door de staat. Er is wel eens betoogd dat de Athener in zijn directe, radicale democratie wel vrijheid *in* de staat maar niet *van* de staat gehad zou hebben; met andere woorden dat de Atheense politiek de individuele 'privacy' niet erkend zou hebben, laat staan een serie onvervreembare persoonlijke rechten. Om te beginnen gaat het hier, mijns inziens, om een anachronistische benadering van de Atheense stadsrepubliek. Minstens vanaf het bestaan van centralistische Europese monarchieën, bureaucratieën en de bijbehorende nationale staten staat men op de bres voor de rechten van de individu, bedreigd als hij is, of althans zich voelt, door de machtige arm van de onpersoonlijke regeringsbureaucratie. Als een Franse koning "*de staat: dat ben ik*" zegt, is er

alle reden voor de burger op te gaan passen; ook in moderne democratische staten, wier leiders het de Franse koning niet nazeggen, is nochtans sprake van vervreemding tussen burger en bureaucratie annex beroeps-politici: 'wij' staat tegenover 'zij', althans in de praktijk van de bureaucratische massa-staat. Athene was echter een kleine stads-republiek, met uitzonderlijk weinig bureaucratie en met een set 'politici' die je wekelijks in de volksvergadering kon uitjouwen of afkatten en, als het echt te erg was, zelfs via een speciale procedure kon weg-sturen. Het is daar niet Pericles die kan zeggen 'de staat, dat ben ik', maar de burgers die roepen: 'de staat, dat zijn wij', en wel minimaal veertig keer per jaar. In zo'n politieke cultuur is er weinig behoefte om in een reeks grondwet-artikelen een serie individuele grondrechten vast te leggen: 'wij' voelt zich immers lang niet zo erg bedreigd door 'zij' als in moderne, massale natie-staten. Overigens heeft de Deen M.H. Hansen er onlangs op gewezen dat de Atheners de onschendbaarheid van hun privé-huis tegenover de politie - een paar honderd Skythische slaven! - wel degelijk als principe formuleerden: 'my home is my castle' is een door en door Atheens grondrecht.

Politieke principes hebben is één ding, ze wijsgerig onderbouwen iets anders. In de Griekse literatuur wordt de democratie veel meer afgekat dan verdedigd en geprezen. Voor Griekse intellectuelen is het hiërarchische, militaristische Sparta het 'miracle grec' geweest, en niet Athene. Wat we aan democratische onderbouwing hebben is niet veel meer dan de door de filosoof Protagoras verwoorde idee dat Zeus aan iedere burger een gevoel voor rechtvaardigheid alsmede een zeker respect voor de medemens gegeven heeft. Hij voegt er, in opperste inconsistentie, wel aan toe dat degene die *"geen deel kan hebben aan deze twee eigenschappen gedood moet worden, als zijnde een plaag voor de stad"*.

Het deel hebben aan de genoemde twee basis-eigenschappen betekent in de praktijk dat iedere burger geacht wordt bij te kunnen dragen aan het scheppen en in stand houden van normen en waarden, in de vorm van wetten en volksbesluiten. De Atheners waren niet zo gek of wereldvreemd om te menen dat vervolgens iedere burger politiek leider kon worden. Integendeel, een bij de historicus Thucydides (6.39.1) overgeleverde uitspraak geeft ongetwijfeld de gangbare opvatting weer: de verstandigen geven advies en het volk luistert naar de adviseurs en beslist! Het vermogen tot normen- en waardenontwikkeling dient via een proces van onderwijs geschoold en getraind te worden. Merkwaar-

digerwijze werd deze scholing aan het privé-initiatief overgelaten, dat wil zeggen aan privé-leraren (de zogenaamde sophisten/ rhetoren) die zich aardig lieten betalen. Verplicht en van staats-, dat wil zeggen stadswege gefinancierd (lager) onderwijs is nooit een item geweest op de politieke agenda van de Atheense burgers; waarom zouden ze ook, als je als gewone burger in de volksvergadering tegen een politicus gewoon kan zeggen dat z'n voorstel niet deugt en dus bij de hoofdelijke stemming verworpen wordt?

Het principe dat iedere burger de potentie in zich heeft een politiek dier te zijn heeft de nodige implicaties. Eén ervan is dat normen in de Atheense democratie niet als onveranderlijke, en zeker niet als metafysisch gefundeerde grootheden golden. In wetten en volksbesluiten gaven de burgers vorm aan hun normbesef. Volgens een uitspraak van de historicus Xenophon creëren de burgers hiermee 'het goede' (*Memorabilia* 1.2.40; Grieks: *ta agatha*). Anders gezegd: de Atheense democraten schreven het woord 'recht' met een kleine 'r', en zeker niet met een grote. Recht was veranderlijk en had niets met een aantal metafysisch of theologisch gefundeerde, onveranderlijke principes te maken. Van ongeschreven wetten, met de implicatie van een zekere eeuwigheidswaarde, hadden de Atheners zeker wel weet. 'Eert Uw ouders' was er één van maar in de wetgeving van alle dag werden deze 'wetten' niet meegenomen. Sterker nog: het was expliciet verboden om in de rechtspraak zich te beroepen op ongeschreven wetten.

Met deze opvattingen keerden de democratische Atheners zich radicaal tegen de door sommige leden van de elite aangehangen opvatting dat de *ware* - en dus schaarse - burger een soort ingeboren en door langdurige wijsgerige training verder ontwikkelde zin voor het oer-wettelijke bezit en daarom geen behoefte heeft aan gedetailleerde wetten. Bij een anti-democraat als Plato (vierde eeuw v.Chr.) is dit de wijsgerige variant van een gedachte die de Griekse adel lang vóór de totstandkoming van de democratie al koesterde: de elite heeft het recht om zo te zeggen in de hersenpan opgeslagen en leeft het voor. Codificatie van het recht was - achteraf gezien - de eerste stap op de lange weg naar de democratie. Plato is op zijn manier, net als de Griekse edellieden van vóór de codificatie, van mening dat zijn wijsgerige elite het heel wel zonder gedetailleerde en in wetten neergelegde bepalingen kan stellen.

Achter de schaarse politieke principes schuilt een heel speciale en interessante mentaliteit. In Griekse bronnen is die wel aangeduid met de term '*polypragmosyne*': letterlijk 'het zich met veel bemoeien'. Ik laat hier de vraag rusten of deze term door de anti-democraten is bedacht en vervolgens door de democraten is overgenomen als een soort 'geuzen'-slogan, met positieve inhoud. In het eerste geval dringt zich een negatieve vertaling op: bemoeizucht; in het tweede een positieve: zich met allerhande gemeenschapszaken bezighouden. Deze mentaliteit staat in scherpe tegenstelling tot de door Plato verdedigde houding van het '*ta heautou pratein*': letterlijk 'het principe dat ieder zijn eigen dingen doet'. Bemoeizucht derhalve tegenover 'schoenmaker, houd je bij je leest'. De uitwerking van Plato's principe kwam erop neer, dat verreweg het grootste deel van de bevolking in zijn ideale staat *politiek* geëlimineerd werd. Het democratische principe bewerkstelligde juist dat alle burgers - overigens zonder vrouwen, en ook zonder slaven en vreemdelingen - politiek mee konden doen.

Direct gerelateerd aan deze bemoeizucht is, althans volgens de tegenstanders, het feit dat het de Atheense burgers ontbroken zou hebben aan 'eerbied' voor de politieke leiders. De Amerikaanse historicus Pocock heeft enige tijd geleden een interessante studie gepubliceerd over '*The classical theory of deference*', dat wil zeggen over 'deference' [eerbied] als essentiële mentale categorie in het politieke denken in het pre-industriële Europa na de Oudheid. Welnu 'deference' hoort bij Sparta en bij alle Atheense denkers die, als ze moesten kiezen, voor die stad kozen en niet voor Athene. Eerbied voor de wijze, oude politieke leiders was een zaak die je in de goede, oude tijd vóór die vermaledijde Atheense democratie vond. Dat was de tijd waarin de jeugd z'n mond kon houden, omdat de gang van zaken niet in het openbaar besproken behoefde te worden, en de oude mannen de stad op correcte wijze bestuurden. 'Vroeger was alles beter' is een Griekse uitvinding, veelvuldig gebruikt door anti-democraten, met dien verstande dat ook de Atheense democraten zich ter verdediging van hun principes wel beriepen op de zesde-vijfde-eeuwse staatslieden Solon en Cleisthenes. Het verleden als bron van legitimatie was zo'n alomane macht dat zelfs de democratie zich er niet los van kon maken. Overigens staan die Solon en Cleisthenes in alle handboeken daadwerkelijk als de grondleggers van de democratie te boek.

De democraten was er veel aan gelegen om hun mentaliteit niet af te schilderen als die van een stelletje ongeregeld dat voor niets en

niemand respect had. Volgens de radicale democratische strategie Pericles kenden de Atheners vrees voor de wetten en gehoorzaamheid aan de magistraten, maar men doet er goed aan om die gehoorzaamheid niet te interpreteren als kritiekloze onderdanigheid jegens een natuurlijke aristocratie doch veeleer als respect voor degenen die het volk koos (vaak op grond van bekwaamheid én afkomst) en tot nader order niet naar huis stuurde. De democratische leiders waren een permanent in de waagschaal gestelde elite, die jaar in jaar uit risico liep. Strategen werden soms niet herkozen en waren in de Atheense komedies vaak voorwerp van bijtende satire in vergelijking waarmee de opmerkingen van Wim Kan en Youp van 't Hek slechts van goedmoedige humor getuigen. Befaamd is de zeer indringende 'beschadiging' van Pericles' opvolger Kleon die door de komedie-dichter Aristophanes vaardig de grond in geboord wordt: hij heeft de *verkeerde* rijkdom, is dom, ongeletterd, draagt de verkeerde kleren en schreeuwt te hard als redenaar. Het Atheense volk lachte zich krom om deze grollen maar heeft Kleon vervolgens wel een paar jaar als strategie gekozen: geen 'deference' dus maar hoogstens kritisch respect.

Tot slot: een belangrijk nevenverschijnsel bij deze democratische mentaliteit is het vrijwel ontbreken van patronage-verhoudingen in de Atheense democratie, dat wil zeggen van netwerken waarin een rijke burger zich als beschermheer opwerpt voor gewone (en arme(re)) burgers en in ruil voor protectie en kleine blijken van materiële steun mag rekenen op de steun en loyaliteit van die burgers. De laatste zijn in zo'n netwerk in feite de cliënten van hun patroon. Er blijkt nog logica te schuilen in maatschappij-historische processen. Wie na lectuur van bovenstaande analyse van de democratische structuur, ideologie en mentaliteit vervolgens zou moeten constateren dat de Atheense democratie doortrokken was van netwerken van superieure patroons en onderdanige, loyale cliënten, zou niet alleen zijn logica maar zelfs de hele analyse in de vuilnisemmer moeten deponeren. Hopelijk blijft dit lot mijn analyse bespaard.

Literatuur:

1. Farrar, C. 1988. *The Origins of democratic Thinking. The Invention of Politics in ancient Athens*. Cambridge.
2. Finley, M.I. 1973. *Democracy ancient and modern*. London.
3. Hansen, M.H. 1989. *Was Athens a Democracy? Popular Rule, Liberty and Equality in ancient and modern political Thought*. Kopenhagen.
4. Hansen, M.H. 1991. *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*. Oxford.
5. Jones, A.H.M. 1957. *Athenian Democracy*. Oxford.
6. Millett, P. 1989. 'Patronage and its Avoidance in classical Athens'. In A. Wallace-Hadrill (ed.) *Patronage in ancient Society*. London. p. 15-47.
7. Pleket, H.W. 1977. 'Antieke Filosofie: Geneesmiddel voor de Kwalen onzer Tijd?'. In *Lampas*, 10. p. 74-89.
8. Pleket, H.W. 1978. 'De Atheense Participatie-Democratie: Irritatie of Inspiratie'. In *Kleio, Tijdschr. voor Oude Talen en Antieke Cultuur*, 8. p. 70-89.
9. Pocock, J.G.A. 1976. 'The classical Theory of Deference'. In *American Historical Review*. p. 516 e.v.
10. Straten, F.T. van 1974. 'Did the Greeks kneel before their Gods?'. In *Bulletin Antieke Beschaving*, 49. p. 159-189.

De cultuur van het Mughal Rijk

D.H.A. Kolff

Deze bijdrage is geen staatkundige schets van het Mughal Rijk - niet dat het onmogelijk is ernaar te streven zo'n schets te geven, en ook niet omdat het niet verhelderend zou zijn in een chronologisch verhaal de politieke fases aan de orde te stellen die het Rijk in ongeveer drie eeuwen doorliep. Maar er is een reden om huiverig te zijn voor een benadering die de staat centraal stelt, en die reden is dat het Mughal Rijk niet in de eerste plaats een staatkundig verschijnsel is, althans niet in de zin waarin de geschiedschrijving gewend is de staat op te vatten. Wie staat zegt in deze tijd en in het 'moderne' of 'vroeg-moderne' Europa, roept met die term begrippen op als soevereiniteit, rechtsstaat, monopolie van geweldsuitoefening, bureaucratie, publiek domein en territorialiteit. Is het niet onrechtvaardig het Mughal Rijk aan die termen bloot te stellen? Is het woord staat niet te beladen met modern geweld en de starre rationaliteit van een scheiding tussen 'publiek' en 'privé'? Het begrip 'rijk' is meer open en minder tijdgebonden; het is minder legalistisch en suggereert eerder een flexibele politieke cultuur van spelregels dan een constitutioneel eenduidig stelsel. Het rijk niet als staat, maar als een schepping van cultuur. Ondanks alle geweld, waarmee ook de Mughal geschiedenis is verbonden, doet men met zo'n idioom meer recht aan de creativiteit die dit rijk in het leven riep. Het is vooral het genie van Akbar, dat de eer daarvoor kan opeisen. Maar om het gebouw dat Akbar tot stand bracht naar waarde te kunnen schatten, is het noodzakelijk te weten op welk fundament hij het oprichtte en met welk problematisch materiaal hij te werk moest gaan.

Akbars grootvader Babur had in 1526 Delhi veroverd op de Afghaanse dynastie van de Lodis. Daarvoor waren het eeuwenlang vooral Turken uit Centraal-Azië geweest die als sultans in Delhi heersten. Ook Babur was de leider van zo'n Turkse clan. Hij stamde af van de grote Timoer en had de ambitie, zoals zovele Timoeriden, het rijk van zijn beroemde voorvader te doen herleven. Zijn herhaalde pogingen om zich meester

te maken van Samarkand en Bokhara waren echter gestuit op Oezbeekse expansiedrang en in jarenlange campagnes had hij zich vanuit Kaboel meer en meer gericht op de Panjab, waar de eerste trekken zichtbaar werden van wat het Mughal (of Mogol, op zijn Nederlands) Rijk van Akbar zou worden. Twee trekken springen naar voren: de onbijgelovige, bijna blasfemische toon van deze veroveraar en het alliantie-karakter van zijn politieke ondernemerschap. Beide kenmerken spreken duidelijk uit de Baburnama, de memoires - in het Turks natuurlijk - van Babur zelf.

Er waait een wind van Centraalaziatische vrijheid door deze herinneringen. Op een dag in februari 1519 liet Babur het graf van een heilige met de grond gelijk maken: de man was niet van de rechte leer, maar bovenal beviel de plek hem als picnicplaats voor zichzelf en zijn kameraden. De sfeer is overigens ook die van gelijkheid tussen de krijgsheer en zijn vrienden of baronnen. En de kring is open voor anderen: de herdersvolken van de Panjab worden opgenomen in zijn heerschappij: eens immers erkenden zij ook Timoer. Zij zijn geen doel van plunder maar worden bondgenoot. Vanaf het begin heeft het rijk het karakter van een open alliantie-systeem, ongeremd door bigotterie. Akbar zou deze draad weer opnemen. Maar eerst zouden de Mughals nog uit Indië worden weggevaagd. Akbars rijk vindt pas vorm omstreeks 1575.

Na Baburs dood in 1530 krijgt zijn zoon Humayun te kampen met een wederopleving van Afghaanse macht. De Afghaanse aanwezigheid in Noord-Indië - Hindoestan - is altijd sterk verbonden geweest met de paardenhandel tussen Centraal-Azië en het subcontinent. Waar zoveel draaide om de ruitelij - bij staatsvorming, oorlogvoering, heffing van oogstbelasting - waren de openheid of de beheersing van deze routes van eminent militair belang. Sher Shah, de Afghaan die Humayun in 1540 verdreef uit Indië, kwam voort uit de wereld van de paardenhandel; en wie Kaboel beheerste, controleerde grotendeels de paardenaanvoer en was in een goede uitgangspositie om als veroveraar af te dalen naar de alluviale vlaktes van Noord-Indië. Zo zou het heel goed kunnen zijn dat zowel Baburs succes vanuit Kaboel in 1526 als Humayuns nederlaag in 1540 en zijn terugkeer, weer vanuit Kaboel in 1555, te verklaren zijn uit de wisselvalligheden van deze zeer strategische handel of de inventiviteit om het gebrek aan paarden te compenseren door het gebruik van infanterie met lontgeweren en krijgs-

olifanten. In ieder geval bleek hier keer op keer het open karakter van de grenzen tussen Centraal- en Zuid-Azië.

Akbar volgde in 1556 zijn vader Humayun op. Hij is dan nog nauwelijks volwassen en staat eigenlijk nog vrijwel onder curatele. Pas in de jaren zestig ontworstelt hij zich daaraan en bouwt zijn rijk. Spectaculaire veroveringen spelen daarbij zeker een rol. Tegen 1575 heeft hij, door de verovering van Gujarat en Bengalen, toegang tot de zeeën aan de oost- en westkant van het subcontinent. Maar de vorm die zijn heerschappij krijgt is niet in de eerste plaats interessant als een territoriaal fenomeen, maar om de elementen die hem bijeenhouden als bondgenootschap, als bijna mystieke legitimiteit en als informatieverwerkend en -kanaliserend mechanisme. Laat ik hierin duidelijker zijn.

De grote historische atlas van Zuid-Azië van Schwartzberg¹⁾ geeft ergens in de vorm van negen kaartjes evenzovele visies op de omvang van Akbars rijk bij diens dood in 1605. Het is wel zo dat in de loop van de laatste eeuw de historische wetenschap veel nieuws is te weten gekomen over de zeggenschap van de Mughals op het subcontinent, maar er blijven toch vele verschillende opvattingen mogelijk over de rijksgrenzen. De reden is, dat die grenzen vervloeiden in betrekkingen met een tribuut of een tijdelijk verdragmatig karakter, niet alleen in de periferie, maar ook in het centrum. Vaak gingen de rollen van rebel en bondgenoot periodiek in elkaar over of kwamen zelfs gelijktijdig in eenzelfde vorstendom voor, als een raja loyaliteit aan het keizerlijk hof voorgaf, terwijl zijn zoon in nacht en jungle het aspect van verzet uitacteerde, dat al even wezenlijk was voor de toekomst van de clan die hij eens zou leiden. Dit openhouden van opties is kenmerkend voor de onderhandelingscultuur die de politiek van het rijk domineerde. Het was in sterk vergrote vorm wat ontwikkelingssociologen nu wel een boerenoverlevingsstrategie noemen. In een weinig voorspelbare wereld, waarvan de grilligheid grotendeels veroorzaakt wordt door de wisselvalligheden en extreme intensiteiten - te veel even vaak als te weinig regen - van het moessonklimaat, zet niet alleen de boer niet alles op één kaart, op één gewas, op één kudde, op één optie van trekarbeid of op de dienst aan slechts één heer. Ook de kleine vorst, de edelman, de hopman van een vendel huursoldaten, of de koopman zijn in evenveel onderhandelingen als bondgenootschappen gewikkeld en de wisseling van allianties maken de politiek al even weinig doorzichtelijk en onvoorspelbaar als het weer. En een ordelijke politieke geschiedenis

zoals de moderne tijd die aan het Europese verleden heeft opgelegd, is alleen te schrijven ten koste van vrijwel alle goed begrip van de dynamiek van deze samenleving.

Ook Akbar speelde dit spel en werd daarmee tot Indisch vorst ondanks zijn vreemde, Centraalaziatische achtergrond. Hij zou het geheel meester worden, erover presideren. Noodzakelijk was daartoe, natuurlijk, dat hij de deelname eraan zou openstellen zoals ook Babur dat had gedaan. Wel zou het nog tot na Akbars tijd duren tot ook de Afghanen van Indië weer volop deelnamen aan de grote politiek, maar Akbar brak al gauw uit de enge kring van Irani (Perzische) en Turani (Centraalaziatisch-Turkse) facties om een groot aantal patrimoniale clans, de zogenaamde Rajputs, bij zijn onderneming te betrekken. Zo ziet men op de miniaturen - eigenlijk gouaches, en helemaal niet zo minuscuul -, die een van de glories van de Mughals zouden vormen en vooral de hofcultuur prachtig zouden uitbeelden, de figuren verschijnen van allerlei ethnische herkomst, allen even stijlvol gekleed in hofkledij: alleen wie scherp kijkt ziet dat de moslims hun bovengewaad naar links dichtknopen, de niet-moslims naar rechts. Vele koninklijke families van Rajputs bezegelden hun nieuwe alliantie met deze onorthodoxe sultan door dochters als bruid te geven aan hemzelf of aan zijn zonen. Voor hen was het in vele opzichten slechts een bijzondere voortzetting van hun oude politieke cultuur. Ondanks de banden met het hof, waren er altijd clansegmenten, neven, of met hen vermaagschapte militaire koppelbazen in hun buurt die de banier van de opstand nog ergens lieten wapperen of zich klaarhielden de onderhandeling te heropenen en het bondgenootschap op scherp te zetten. Maar de fluïditeit van het systeem werd toch wat afgeremd zolang de keizer/sultan zoveel middelen te verdelen had en zijn centrale directie aan geloofwaardigheid won. Want in deze opzichten was het succes van Akbar ongeëvenaard.

De verbazingwekkende legitimiteit die Akbar in vier decennia van bestuur wist te vestigen, heeft een sterk dynastiek en heterodox-religieus karakter. Onder latere 'Groot-Mogols' hebben orthodoxe ideeën weer de overhand gekregen, maar tijdens Akbar doordrong diens geest de visie van het hof op heden en verleden op een wijze die Indië verenigde zoals het ideologisch zelfs binnen de moderne, seculiere koloniale staat Brits Indië niet meer verenigd is. Deze visie is met enorme werkkraft tijdens Akbars leven uitgedragen door Abu-l-Fazl, de geschiedschrijver van Akbars Timoeriden-afstamming en de ideoloog

van zijn hof. Zijn grote werk de *Akbarnama* is misschien wel de beste gids voor wie de bronnen zoekt van Akbars nieuw geconstrueerde legitimiteit.²⁾

Voor de moslim-historici van Zuid-Azië was het een probleem, zoals steeds in de Islam, hoe lijn te brengen in de geschiedenis tussen de tijd waarin God zich in zijn grenzeloze genade geheel uitstortte in zijn gift van de Koran, waarin hij niets achterhield maar het wezen van alle weten prijs gaf aan de mensen, en de Dag van het Oordeel, die aan alle geschiedenis een einde zal maken. Elke veronderstelling dat God, nadat hij in de dagen van Mohammed definitief richting had gegeven aan de geschiedenis, nog iets daaraan zou bijsturen, zou al godslasterlijk klinken in de oren van hen die daarin een suggestie hoorden als zou Hij nog een deel van zijn boodschap via de latere lotgevallen van mensen pogen mee te delen.

De kronieken van vóór Akbars tijd bestaan dan ook uit de beschrijving van mannen, vooral van sultans, wier daden het resultaat zijn van de raadselachtige wilsbesluiten Gods. Het heden volgt op, maar niet uit het verleden; een eindeloze reeks van goddelijke daden houdt de wereld in stand. Maar bij Abu-l-Fazl is wel sprake van een historische ontwikkeling, waarin het ene aardse ding de oorzaak kan zijn van een ander aards ding. De wereldgeschiedenis is een proces dat door God als het ware met plezier vanaf de Schepping al wordt begeleid en dat stap voor stap naar een ontplooiing voert: niet een *full stop* die vanuit een andere werkelijkheid toeslaat, maar een aardse apotheose is de bekroning en hij heet Akbar. Deze historische ontwikkeling is met andere woorden niet ondoorgrondelijk en wie haar volgt, ervaart daarin een steeds vollediger revelatie van God zelf. Hij laat zich kennen in vorsten die dragers zijn van een bijzondere genade en deze doorgeven in een genealogische, dynastieke lijn. Voor die ontplooiing wijkt alles. Abu-l-Fazl erkent de activiteit van de profeet Mohammed niet meer als historisch keerpunt; hij postuleert evenmin als historisch eindpunt een laatste dag. Van de orthodoxe, wettische Islam, zoals gepredikt door de *'ulama*, de schriftgeleerden, blijft niet zo heel veel meer over dan het gebruik van de islamitische jaartelling. Veel van wat voor een schriftgeleerde wezenlijk zou zijn blijft eenvoudig onvermeld. Het verhaal van het door Humayun, dan al op de vlucht voor Sher Shah, te Kaboel georganiseerde feest van Akbars (geboren 1543) besnijdenis is karakteristiek. Het ging hierbij, maakte Abu-l-Fazl duidelijk, niet om een islamitisch voorschrift, maar slechts om een zinvol 'gebruik', door

Humayun aangegrepen als een goede gelegenheid tot koninklijke vrijgevigheid en verrijking van de mensheid, maar bovenal als een excuus om, onopgemerkt door nog onverlichte stervelingen, Akbar zelf te kunnen vereren. Humayun *"hield, onder het voorwendsel van besnijdenis, een dankdag voor de Gever van geestelijke en wereldlijke zegeningen"*. In Akbar, wiens moslim-zijn zo van den beginne af werd gerelativeerd, zou immers de dynastieke ontplooiing van Gods mystieke plan tot rijpheid komen.

Zo slecht als de *'ulama* er bij Abu-l-Fazl af komen, zo respectabel lijken bij hem de soefi-mystici, voor wie niet wetskennis, maar de eigen geheime weg naar God - vaak gewezen in lange dynastieën van meesters en leerlingen - maatgevend is. Abu-l-Fazl legt de nadruk op de vele heiligengraven die Humayun bezoekt op zijn verdere vlucht naar het Safavidenhof in Iran. Akbars voorouders hadden zich in zijn visie al verwant gevoeld met de wereld van het soefisme. Baburs vader was steeds in *'derwish-stemming'*. En Humayun danste privé verscheidene keren *"en uit overvloeiende verrukking wentelde hij in een cirkelende beweging om zijn as"*, uit blijdschap over de prachtige horoscoop van zijn zoontje. En waarom, vroeg de auteur van de *Akbarnama* zich af, zouden zij die hebben geproefd van de kennis Gods, zich niet eens een ogenblik door die openbaring laten meeslepen? Over Akbar zelf schrijft hij vaak in soefi-idiom, bijvoorbeeld bij de bespreking van de stadia die deze, zoals elke mysticus, doorloopt op zijn weg naar de genade. Nieuw is dat soefi- en Timoeriden-dynastieën hier samenvallen. Daartegenover brengt Abu-l-Fazl een stringente scheiding aan tussen mystici en schriftgeleerden, waar die scheidslijn in de praktijk en de oudere ideologieën nauwelijks bestond. Daar waren het steeds juist zowel heiligen als geleerden geweest die, net als de profeten van het Oude Testament, de vorsten berispten.

De zin van de geschiedenis, zoals beschreven in de *Akbarnama*, is daarentegen dat vorst en mysticus elkaar vinden. Zolang heiligheid en soevereiniteit apart van elkaar stonden, *"waren er botsingen en crises tussen Noachs kinderen"* (d.w.z. de mensheid). Maar reeds Humayun was *'Pir wa Padshah'* [Heilige en Koning]. In Akbar tenslotte wordt het huwelijk tussen deze twee elementen, tussen de zichtbare en onzichtbare wereld, geconsumeerd. Abu-l-Fazl zegt het in een vers:

In één beweging van gedachte heeft hij zijn voet geplaatst
Op de koningstroon en op het tapijt van de dervish.

Het risico van deze claim van bijna-goddelijkheid was dat Akbar de *'ulama* tegen zich in het harnas zou jagen. Vijandigheid van die kant is hem ook niet bespaard gebleven. Maar er stonden kansen tegenover. De verhouding met de Rajput-vorsten - en behalve vorst waren ze geducht als vrij ondernemende krijgsheren en werkgevers op de Indische militaire arbeidsmarkt - werd er door vergemakkelijkt. Het dynastieke van de Mughals werd door huwelijksallianties gekoppeld aan de genealogische en goed daarbij aansluitende Rajput-traditie, zodat de keizer zelf als het ware het hoofd van de Rajputs werd. Jahangir en Shah Jahan, die Akbar opvolgden, hadden Rajput-moeders. Zo keken veel Indiërs spoedig op naar een hof dat hun niet vreemd meer was. Ook letterlijk maakte Akbar dat hof tot een open arena van opvattingen als hij vier gesprekken organiseerde tussen *'ulama*, brahmanen, jezuïeten en Jains, waarbij hij zelf als scheidsrechter boven de partijen fungeerde. Wie de keizer zeer na stond werd opgenomen in een religieuze orde, die alle confessies oversteeg en geheel bestond uit de persoonlijke discipelen van de verlichte vorst. Het leek het begin van een nieuw publiek Mughal-domein, dat evenwel onder Akbars opvolgers weer verloren ging.

Wat immers ontbrak was een publiek domein zoals dat in het leven wordt geroepen door een grondwet en een wetgevende macht en goed is te onderscheiden van een privé-domein. Waarom het recht in verschillende beschavingen een geheel verschillende rol speelt en hoe die verschillen in de culturen zijn verankerd, dat zijn wetenschappelijke vragen die nog weinig worden gesteld. Maar al was er dan in Indië geen 'rechtsstaat' in moderne of zelfs in vroeg-moderne zin, het rijk werd wel centraal gedirigeerd. De term 'vroeg-modern' wordt wel gebruikt voor Mughal-Indië; de suggestie is dan dat deze 'staat' reeds enige moderne trekken begon te vertonen en dus gezien moet worden als een fase in een evolutie waarvan het einddoel de moderne rationaliteit is. Het Mughal Rijk echter bevond zich in het geheel niet op die lijn, maar op een andere en was op die andere weg misschien wel verder dan slechts 'vroeg' in zijn vorderingen. Enkele van de belangrijkste kenmerken van 'moderniteit' ontbraken, nl. een rationele, hiërarchisch geordende bureaucratie en een staatsmonopolie van geweldsuitoefening op een bepaald territorium.

Het *mansabdari*-adelsysteem, dat vorm gaf aan de stand van hoge dienaren van de troon, was wel hiërarchisch ingericht (*mansab* betekent 'rang'), maar er was geen 'chain of command' van hoog naar laag en

geen pyramidale opbouw van het bestuursapparaat. Allen hadden directe toegang tot de vorst en zagen alleen op naar hem. Niet het bevel maar de gift onderhield het verband tussen hen. De vorst was een gever van *largesse*, wiens giften de macht in het rijk doseerden en distribueerden. De grote werkplaatsen - juwelen, kleding, fraaie wapens, zadels etc. - produceerden in de eerste plaats geschenken die het rijk onderhielden. Kleding nam een belangrijke plaats in zoals de *saropa* (letterlijk: van hoofd tot voet, een drie- of vierdelige uitrusting), die soms niet alleen uit de keizerlijke magazijnen kwam, maar door de Mogol zelf was gedragen, zodat de ontvanger als het ware lichamelijk ging behoren tot de keizerlijke substantie. Ook het oude Europa kende wel zoiets - zie de keizerlijke toga in het Utrechtse Catharijneconvent, geschonken door Keizer Frederik Barbarossa aan een kanunnik van een Utrechts kapittel - maar zulke relaties werden spoedig grotendeels vervangen door juridisch gedefinieerde betrekkingen tussen de staat (ook een 'lichaam') en zijn burgers of leden. Zulke openbare geschenken hebben een sterk ordenende werking. Zoals de Bourgondische hertogen met de gift van een klein Gulden Vliesje een bijzondere 'Orde' in het leven riepen, zo deed Akbar hetzelfde met het geschenk van een twaantal parels als oorhanger aan een uitverkoren aantal edelen. 'Vroegmodern' of eerder 'Herfsttij'? 's Levens Felheid heerste hier in elk geval wel, om Huizinga's beroemde term aan te halen.

Intussen was de vorst behalve de grootste gever ook de grootste ontvanger van geschenken. Het waren tekenen van rijkdom en loyaliteit, boodschappen ook in het proces van voortdurende onderhandeling van allen met allen, dat het rijk bijeenhield zolang het hof de meeste spelregels ervan bepaalde. Het waren niet 's keizers wil en wet die heersten. Daarvoor zou hij een monopolie van geweld moeten bezitten. Maar van de miljoenen ruiters en voetsoldaten op de Indische militaire arbeidsmarkt kon het hof nooit meer dan misschien tien procent in dienst nemen en betalen. Anderen waren in dienst van *mansabdars* of landeigenaren, ze begeleidden handelstransporten van het ene *sarai* naar het andere, of ze bleven gewapend in de buurt van hun dorp als boeren- en herders-soldaten die, als de oogst was binnengehaald, wat bijverdienden in het bendewezen of een knokploeg in de streek. Geweldloosheid en geweld hebben in Indië altijd op leven en dood gestreden. Maar omdat niemand alle geweldsmiddelen naar zich toe kon trekken, was een monopolie van macht onhaalbaar en lag het idee ervan buiten de praktische politiek. 'Totaal geweld', of zelfs geweld gericht op de vernietiging van de ander behoorde niet tot de politieke cultuur: de vijand

van nu was immers, waar allianties steeds wisselden en niemand blijvend de overhand kreeg, de bondgenoot van morgen. In een wereld van onophoudelijke onderhandeling was alle geweld gedoseerd, evenals de giften aan en van het hof dat waren. Het zijn signalen of boodschappen in een fluïde, zich steeds anders articulerend spel, al zijn de regels ervan ook hard.

Al was het dan uitgesloten, zelfs voor een Akbar, zich een monopolie van geweld te verwerven, dat maakte het des te noodzakelijker met andere middelen de spil te blijven waarom het rijk draaide. De Indische staatkunde was altijd al gericht op een geheel ander soort van monopolie of primaat: dat van informatie. Correspondenten vanwege het hof waren over het hele rijk geaccrediteerd bij provinciale gouverneurs, in legerkampen, steden en bij de adellijke hofhoudingen. De keizer was de best geïnformeerde man in het rijk en was zo idealiter zijn onderdanen altijd een zet vooruit. De frequentie van de boodschappen of het nieuws dat hij ontving en uitzond was de maat van zijn macht. Het rijk bestond niet uit een bepaald territorium, maar uit allen die waren opgenomen in de Mughal-giften- en -communicatie-economie. Geen rechtsstaat had orde kunnen scheppen in de dynamische politieke markten van Indië, maar de circulatie van eer en informatie onder Akbars regie slaagde er wel in. Het aantal van de deelnemers die er toe deden, vooral Turani, Irani en Rajput *mansabdars*, was ook nog te overzien: slechts enkele duizenden, verbonden in hun erkenning van Akbar als de mysticus op de troon en van de spelregels die hij zo geniaal op elkaar had afgestemd.³⁾

Op financieel gebied waren de verhoudingen tussen vorst en adel ook weer zo dat de vorst het initiatief had zonder dat ook maar het merendeel van de belastingopbrengsten - vooral oogstbelasting - in de schatkist vloeyde. De *mansabdars* ontvingen ruim 80% van deze inkomsten direct, dus zonder bemiddeling van de centrale kas, doordat zij fiscale prebendes kregen toegewezen, zogenaamde *jagirs*, in het financiële beheer waarvan zij zelf veel inbreng hadden, ook al rouleerden deze belastinggebieden onder de edellieden om te voorkomen dat zij er wortel schoten en er machtsbases van maakten. Maar door deze overplaatsingen en doordat de keizer goed geïnformeerd bleef over hun inkomsten en hen opdrachten kon geven die hun veel geld kostten, bleef de zo vergaarde adellijkdom onder controle. De keizer daarentegen was als enige in staat grote schatten te vergaren. Deze rijksschat, vooral die van het fort te Agra, vertegenwoordigde het onovertroffen

crediet van de Mogol op de militaire arbeidsmarkt, het sterk gerucht dat hij in staat was op elk ogenblik zoveel troepen te werven dat elk ander initiatief daarvoor zou moeten wijken. De geschiedenis van de opvolging van sultans en dynastieën in Indië is het verhaal van de verovering van schatten, verzameld in de gewelven van 'onneembare' burchten, die dan toch steeds weer door verraad of vindingrijkheid van eigenaar wisselen. In een cultuur waar het recht en daarom ook verzekeringswezen, crediet of openbare schuld, financiële aansprakelijkheid, de afdwingbaarheid van contracten en de voorspelbaarheid van risico een geringe rol speelt, zijn er andere elementen die zekerheid bieden. Eén zo'n zekerheid is het geloof in de schittering tot in alle hoeken van 's keizers gewelven; en het is een geloof dat een goede basis dient te hebben in harde feiten en in hard metaal.

Eén van de strategieën om de verhouding tussen vorst en adellijke elite, als die eenmaal zo was, in stand te houden, was de externe oorlog die enerzijds nieuwe schatten opbracht en anderzijds de *mansabdars* die aan de veldtocht deelnamen, dwong tot aanzienlijke uitgaven. De verovering door de Groot-Mogol Aurangzeb van het sultanaat Golkonda in Centraal-Indië in 1687 leverde hem een schat op die, behalve uit massa's juwelen en vele kostbare voorwerpen, uit zestigmiljoen rupees aan munten bestond. Aan de andere kant kostten Shah Jahans veldtochten, gedurende ongeveer acht jaar, in Centraal Azië - waar de Mughals steeds weer de toegang tot hun oude Timoeriden-stamland poogden te heroveren - enorme sommen. Alleen de tweede poging om Quandahar te heroveren, in 1649, kostte, behalve 30 à 40.000 mensenlevens, ongeveer 35 miljoen rupees, misschien één zesde van de belastingopbrengst van het rijk en veel meer dan Shah Jahan in een jaar te besteden had. En er was bijna geen jaar zonder grote campagnes, ook tegen binnenlandse rebellen en opstandige prinses die hun deel van het Mughal-charisma voor zich opeisten en er hun eigen fortuin op probeerden te bouwen.⁴⁾

Het Mughal Rijk met zijn betrekkelijk efficiënt belastingsysteem en enorme uitgaven werkte als een reusachtige geldpomp die het geld deed circuleren, maar ook zich liet ophopen op plaatsen en langs kanalen waar dat voorheen niet gebeurde. Oorlog en expansie slokten veel zilver en goud op, maar ook bijvoorbeeld Shah Jahans bouwactiviteiten (misschien 29 miljoen rupees), zijn beroemde pauwentroon van goud en edelstenen (tien miljoen), en de voortgaande economie van gaven en tegengaven. De vraag is of al dat circulerend geld op den duur toch

tegegaven. De vraag is of al dat circulerend geld op den duur toch weer bleef hangen in de centrale kas van het rijk en het antwoord is nee.

Ook het mechanisme van de overplaatsingen dwong de *mansabdars* veel van hun energie aan het rijk te besteden. Dat zoveel middelen door de Mughal-expansie werden opgeslokt, rechtvaardigt een theorie van wat in ander verband 'imperial overstretch' is genoemd: een imperialistische onderneming is per definitie verspillend van karakter en gaat aan zijn eigen succes ten onder. Kleinere, meer efficiënt georganiseerde, nu met recht 'vroeg-modern' te noemen, staten nemen dan het initiatief over zoals na de ineenstorting van de Habsburgse en Valois ambities in zestiende-eeuws Europa. Dit is, na ongeveer 1690, in zekere zin ook het geval geweest in Zuid-Azië. De lange strijd die Aurangzeb tot zijn dood in 1707 tegen de Marathas op de Dekkan voerde, bracht voor de *mansabdars* niets op, geen nieuwe *jagirs* meer en zelfs heel weinig buit. De Marathas lieten zich, behalve om deze economische overweging, ook om culturele redenen moeilijk incorporeren in de kosmo-politische cultuur van het rijk. Onder leiding van Shivaji kozen zij voor een heropleving van brahmaanse legitimiteit, exclusief ten opzichte van de orthodoxe Islam van Aurangzeb, maar met een groot appel op Hindoes elders in Noord-Indië. In enkele decennia verloor de *mansabdari* formule, waarop Akbar zijn heerschappij had gebouwd, haar oude kracht. Toch is het niet juist deze ineenstorting af te doen met de term 'imperial overstretch'. Er is ook een andere kant. Het was ook het eigen succes waaraan het rijk ten onder ging.

Hoewel het hof ernaar had gestreefd de rijksedelen steeds na een klein aantal jaren naar nieuwe posten te sturen, waren toch velen erin geslaagd belangen te krijgen in de districten en deze te versterken door de stichting van dorpen, markten en stadjes (zogenaamde *qasbas*) en door banden aan te knopen met plaatselijk ondernemerschap. De Rajputs hadden zulke banden van nature al, maar ook van de moslim-mansabdars waren niet allen immigrant terwijl zelfs de immigranten al gauw door huwelijk en zakelijke afspraken verbonden waren met de dynamiek van handel en ontginningen in de districten zowel als in hun eigen *jagirs*. De paar duizend *mansabdars* werden tot de top van een veel grotere klasse van landadel, stedelijke notabelen, schriftgeleerden en ondernemers. De wereld van de *qasbas* en van wat de geschiedschrijving nu de 'gentry' noemt, nam in de zeventiende eeuw aan

varende middenklassen te intensiveren. Er zat aan die kant steeds meer geld. De Mughal-pacificatie van het land, de fiscale monetarisering die weer dwong tot de verbouw van marktgewassen en de groeiende vraag naar textiel en andere produkten als indigo en salpeter uit het buitenland - vooral vanuit de Republiek en Engeland - betekende ook een toenemend gewicht van de *qasba*-economie. Het zwaartepunt verschoof geleidelijk van de top van de pyramide naar het nieuwe patriciaat van entrepreneurs, notabelen en agrarische clan-aristocraten. Wat deze laatsten betreft, de energie die het rijk had gestopt in een efficiënte oogstbelasting, had de boeren gedwongen hun gewassen op de markt te brengen en ze in geld om te zetten. Deze zogenaamde *cash nexus* bracht ook de grondbezittende clans in contact met tussenhandelaars, geldwiseselaars en met het beheer van de graanopslag, zogenaamde *godowns*, in de marktstadjes.

De nieuwe dynamiek werd niet meer gedragen door een paar duizend familiehoofden die elk een persoonlijke band onderhielden met de troon, maar door tien-, misschien zelfs honderdduizenden. Hoe hen politiek en ideologisch te incorporeren in het Mughal Rijk? De oude technieken van Akbar, zo succesvol in de zestiende eeuw, voldeden een eeuw later niet meer. De elitaire ordes van Akbars adelshefstij reikten niet zo diep de maatschappij in. De vraag naar een nieuw cement was misschien niet bevredigend op te lossen. Velen keken toen al en kijken nu nog nostalgisch terug naar Akbars gouden eeuw en wellicht hadden meer elementen van zijn politiek behouden kunnen blijven. Maar dat is dromerij. De weg die Akbars achterkleinzoon Aurangzeb insloeg, die van de legitimiteit van een meer orthodoxe soennitische Islam, wordt vaak met zijn bigotte karakter in verband gebracht. Toch speelde de keizer met deze keuze ook in op de wereld van de *qasbas*. De nieuwe *gentries* waren overwegend moslim en als hij erin was geslaagd om het *mansabdari*-systeem te vervangen door een *qasbati*- (het woord in deze zin is niet uit Aurangzebs tijd) stelsel dan zou hem dit wellicht in staat hebben gesteld de energie ten bate van het rijk daar af te tappen, waar die werd gegenereerd: niet meer door verovering en militaire superioriteit op de Dekkan en aan de grenzen, maar op de dynamische markten van Gujarat, Panjab, Hindoestan en Bengalen.

In overeenstemming met zo'n politiek was ook de herinvoering door Aurangzeb van de *jiziya*, de belasting die de sultans van de islamitische wereld oplegden aan de niet-moslims om de kosten te dekken van de hun geboden bescherming door het regime. Dit zou immers de

concurrentie-positie van moslim-ondernemers versterken. Vanzelfsprekend had Aurangzeb weer de volledige steun van de 'ulama. Maar ook deze band met de theologen heeft, naast een ideologische, nog een andere kant. De 'ulama waren de vertegenwoordigers bij uitstek van de moslim, *qasbati* cultuur. Het waren de stedelijke notabelen, het nieuwe patriciaat, die de *qazis* [notarissen, *justices of the peace*] en de schriftgeleerden leverden, maar ook veel officieren en cavaleristen, rechterlijke ambtenaren en plaatselijke bestuurders. Aurangzeb trok niet alleen - althans in theorie - de agrarische belastingvrijheid in, die sinds Akbar aan verdienstelijke hindoes op alles bijeen grote arealen was vergund, hij wees die privileges nu ook toe aan de 'ulama en maakte ze erfelijk. Het was een maatregel van aanzienlijke betekenis voor de deftige moslim-families in de honderden kleine marktstadjes van Noord-Indië.

Kort na 1720 kan men zeggen dat zelfs de *mansabdars*, of wat er nog over was van deze al half in het nieuwe patriciaat opgenomen oude elite, zich afkeren van het hof, dat nu een speelbal wordt van facties en machtige opvolgingsstaten. De suggestie is wel gedaan dat het eigenlijk de grote bankiershuizen waren, die nu crediet en handel beheersten op de routes van het rijk en aan het oude systeem de doodssteek gaven door de *mansabdars* hun leningen te weigeren. En toen het crediet verschoof van Delhi naar de regionale markten en de routes langs de steden in de grote boog tussen Gujarat en Bengalen, zegt deze opvatting, lag het initiatief bij de provincies en hun gouverneurs. En deze laatsten werden tot de vorsten van nieuwe, vroeg-moderne, regionale staten, ongeveer zoals dat ook in Europa twee eeuwen eerder was gebeurd. Dit is zonder twijfel een belangrijk aspect van wat gebeurde, al is het verbonden met andere dan puur bancaire ontwikkelingen, die wij al hebben aangestipt.

Maar Aurangzeb, hoewel hij in zekere zin inspeelde op de verandering die zijn rijk onderging, kon het oude imperialisme en de verschrikkelijke verspilling aan mensenlevens en rijksinkomsten die er mee verbonden was niet opgeven. Hij kon slechts breken uit de *mansabdari* cultuur van zijn hof door zich half terug te trekken als moslim-kluizenaar. En zo stierf hij, als kopiïst van de Koran en maker van kapjes zoals de vromen die dragen. Het was een versmalling waarvan geen stimulans tot culturele vernieuwing kon uitgaan. Eerder al had hij een einde gemaakt aan de schilder- en boekkunst aan zijn hof. De annalen van zijn regering gingen niet verder dan het tiende jaar van zijn vijf-

zoals de vromen die dragen. Het was een versmalling waarvan geen stimulans tot culturele vernieuwing kon uitgaan. Eerder al had hij een einde gemaakt aan de schilder- en boekkunst aan zijn hof. De annalen van zijn regering gingen niet verder dan het tiende jaar van zijn vijftigjarige regering. Aan de prachtige tuinen en paleizen van zijn voorouders voegde hij vrijwel niets toe. Maar de kunstenaars en bouwers zouden nieuwe opdrachtgevers vinden in de steden en de hoven van de nieuwe *nawabs* en de oude *rajas*. Zij en de *qasbati* gentry van het rijk zetten de pluriforme cultuur, die onder Akbar zo'n stimulans had ontvangen, voort. Aurangzebs maatregelen hadden niet een volledige islamisering ervan tot gevolg. Deze kosmopolitische regentencultuur zou nog enkele eeuwen bloeien en pas bezwijken als de leefwijze van de dominante elites toen de vroeg-moderne staten, evenals de Britse koloniale staat daarna, plaats moesten maken voor nationalisten, die zich meer en meer absoluut definieerden in termen van grote confessies waarin voor het beste van de Mughal erfenis niet veel plaats meer was.

Noten:

1. Schwartzberg, Joseph E. (ed.) 1978. *A Historical Atlas of South Asia*. Chicago/London.
2. Beveridge, H. (vert.) 1897-1902. *The Akbarnama of Abu-l-Fazl*. Calcutta. Vol. I.
3. Zie voor Indië als 'Informatiemaatschappij': Bayly C.A. 1993, *Knowing the Country: Empire and Information in India*, *Modern Asian Studies* XXVII. p. 3-43.
4. Zie voor deze getallen Richards, John F. 1993. *The Mughal Empire (The New Cambridge History of India, I.5)*. Cambridge. Ook in het vervolg zijn aan deze studie een aantal gegevens ontleend.

Meden en Perzen

H. Sancisi-Weerdenburg

Intro

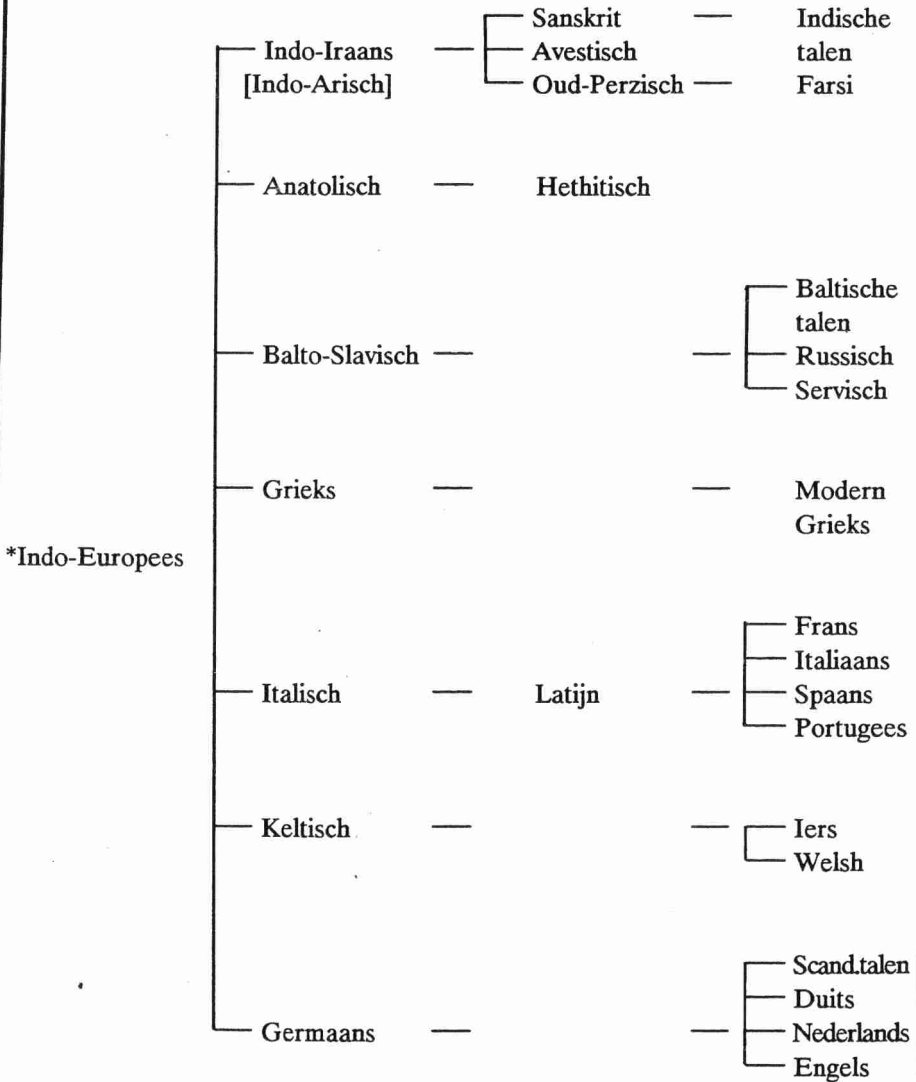
Hoewel deze lezing is aangekondigd onder de titel 'Meden en Perzen' zal mijn bijdrage voornamelijk gaan over de Perzen. De uitdrukking 'een wet van Meden en Perzen', afkomstig uit het bijbelse spraakgebruik (Esther 1,19; Daniel 6,9-13), is in onze taal gemeengoed. We zouden uit het bestaan van de uitdrukking kunnen afleiden dat Meden en Perzen gelijkwaardige grootheden waren. Een wet van Meden en Perzen geldt in het Oude Testament als definitief en onherroepelijk. Of dat alleen maar een bijbelse uitdrukking was, of dat er echt onherroepelijke wetten waren, valt niet meer vast te stellen. Er is geen enkele bron die daar iets van laat blijken. Met andere woorden, er is van die wetten van Meden en Perzen niets meer over, en het mag zelfs betwijfeld worden of dergelijke wetten ooit hebben bestaan. Dat mijn lezing vanavond vooral over de Perzen zal gaan, heeft een soortgelijke oorzaak: van de Meden is vrijwel niets teruggevonden; van hun landgenoten, de Perzen, daarentegen veel meer.

Kort overzicht Perzische geschiedenis

Meden en Perzen horen thuis in het land dat we tegenwoordig Iran noemen. De ouderen onder u herinneren zich waarschijnlijk nog dat dat land ooit eens Perzië werd genoemd. 'Iran' en 'Perzië' zijn aanduidingen die te vergelijken zijn met Holland en Nederland: Iran is meer dan alleen Perzië, in de landstaal de provincie Fars. Iran is een verkorte vorm van Aryanam en dat betekent 'het land van de Ariya.' De Ariya zijn een groep volkeren die Ariya spreken. De Perzische koning introduceert zichzelf in inscripties als: "ik ben een Pers, ik ben een Ariya, van Ariya afkomst." U heeft natuurlijk al de term Arisch herkend, die velerlei nare associaties oproept. Hoewel de term Ariya formeel geheel correct is voor de sprekers van een taal - niet voor een ras of raskenmerken - gebruiken we daarom tegenwoordig liever de term Iraans.

Stamboom talen

De Indo-europese talenfamilie

Met het oudste Indisch (Sanskrit) vormt het Iraans de Indo-Iraanse taalgroep, een tak van de grote Indo-Europese taalfamilie (zie stamboom). Het Indo-Europees is niet bewaard gebleven en bestaat slechts in gereconstrueerde vorm. Wel bewaard gebleven zijn in Indië het Sanskrit en in Iran het Avestisch (de taal van de Avesta, de heilige schrift van de Zoroastriërs), een Oostiraanse taal en het Westiraanse oud-Perzisch. Sprekers van dat Iraans moeten dus tegen het einde van het tweede millennium Iran zijn binnengekomen; waarvandaan is niet precies duidelijk, waarom nog veel minder. Dat ze binnengekomen zijn is alleen maar op te maken uit veranderingen in de materiële cultuur, met name in het aardewerk. De eerste paar eeuwen horen we niets van ze. Ze hebben in deze periode niet geschreven. Pas in de zevende eeuw merken we in berichten uit het buurland Assyrië iets van hun aanwezigheid. Dan zitten de Meden in het noordwesten, ongeveer in het huidige Azerbaidjan, en de Perzen in het zuidwesten, in de streek Fars, oftewel in de streek rond Shiraz, westelijk van de Perzische golf. De Assyriërs hadden het van tijd tot tijd moeilijk met hun oosterburen, die de grote handelsweg vanuit Centraal-Azië naar Mesopotamië controleerden. Van een campagne van een Assyrische vorst, Sargon II (721-705 v.Chr.), is een gedenksteen in het Medische gebied terug gevonden. Van de Meden zelf is erg weinig teruggevonden: een tweetal versterkte adellijke woonhuizen in Nush-i Jan en Godin Tepe vormt ongeveer het totale bestand van wat we met zekerheid de Medische cultuur kunnen noemen. Sporen van kleinkunst en ornamentale kunst ontbreken geheel.

Volgens de Griekse geschiedschrijver Herodotus is er in deze periode een Medisch rijk ontstaan. Onder geleerden wordt er de laatste tijd aan getwijfeld of er wel ooit een Medisch rijk, d.w.z. een echte staatsstructuur, heeft bestaan. Er is nog steeds niets gevonden dat op het bestaan van zo'n staat in de zevende eeuw voor Christus kan wijzen. Tussen 614 en 610 waren de Meden overigens wel voldoende sterk om een reeks aanvallen te ondernemen, samen met de Babyloniërs, op de voornaamste steden van het Assyrische rijk. In 612 viel de hoofdstad Niniveh, in 610 Harran en dat was het einde van Assyrië. Het is merkwaardig dat we na 610 van de Meden niets meer horen. Was het in de zevende eeuw al lastig sporen van de Medische aanwezigheid te vinden, voor de eerste helft van de zesde eeuw is er helemaal niets meer aan archeologisch materiaal. De 'mansions' van Nush-i Jan en Godin Tepe zijn op dat moment verlaten door de oorspronkelijke bewoners en alleen nog maar in gebruik bij 'krakers' (squatters).

Lijst van de belangrijkste jaartallen

Einde tweede millennium - begin eerste millennium: binnenkomst van de Iraniërs in Iran.

- 713 De Medische vorst Daiukku wordt vermeld in de Annalen van Sargon II van Assyrië.
- 639 De Perzische vorst Cyrus, grootvader van Cyrus de Grote, zendt zijn zoon als gijzelaar naar Assyrië.
- 614 Val van Assur, door de aanvallen van Meden en Babyloniërs.
- 612 Val van Niniveh; einde van het Assyrische rijk.
- 550 Strijd van Cyrus de Grote tegen de Meden.
- 546 Cyrus verovert Lydië.
- 539 Val van Babylon.
- 530 Dood van Cyrus; hij wordt opgevolgd door zijn zoon Cambyses.
- 525 Cambyses verovert Egypte.
- 522 Opstand van de Magiërs; Cambyses sterft.
- 522 Darius verovert de troon.
- 519 Veldtocht tegen de Scythen.
- 518 Tocht naar Egypte.
- 509 Begin van de bouw van Persepolis.
- 499 Begin van de Ionische opstand.
- 490 Slag bij Marathon.
- 486 Dood van Darius; zijn zoon Xerxes volgt hem op.
- 480 Xerxes' expeditie naar Griekenland; slagen bij Thermopylae, Salamis.
- 479 Slag bij Plataeae.
- 465 Xerxes wordt vermoord. Hij wordt opgevolgd door zijn zoon Artaxerxes I.
- 424 Dood van Artaxerxes I; Xerxes II volgt hem op.
- 424 Xerxes II wordt vermoord en opgevolgd door Secundianus.
- 423 Secundianus wordt vermoord door zijn halfbroer die hem als Darius II opvolgt.
- 404 Darius II sterft; Artaxerxes II volgt hem op.
- 401 Cyrus de Jongere probeert zijn broer Artaxerxes van de troon te stoten. Hij sneuvelt bij Cunaxa.
- 358 Artaxerxes II sterft. Hij wordt opgevolgd door Artaxerxes III.
- 343 Egypte dat in 405 onafhankelijk was geworden, wordt heroverd.
- 338 Artaxerxes III wordt vergiftigd; Arses volgt hem op.
- 336 Arses wordt vermoord; Darius III volgt hem op.
- 333 Darius III wordt door de Alexander de Grote verslagen bij Issoes.
- 331 Slag bij Gaugamela; Alexander trekt Persepolis binnen.
- 330 Darius III, laatste Achaemenidische koning, door zijn eigen mensen vermoord.

Herodotus vertelt echter dat in deze periode het Medische rijk zijn hoogste bloei beleefde en een periode van grote weelde doormaakte die de ondergang inluidde (Hdt. 1.129-130). Door latere Griekse auteurs wordt dat overigens nog eens extra aangezet. We moeten wel bedenken dat Herodotus alleen een mondelinge traditie tot zijn beschikking had en zeker honderdvijftig jaar na dato schreef. Hoewel Herodotus terecht de reputatie van betrouwbaarheid heeft, was ook hij - als ieder historicus - afhankelijk van zijn bronnen. Als die bronnen mondelinge bronnen zijn, is de uiterste voorzichtigheid geboden.

In het derde kwart van de zesde eeuw wordt de bronnensituatie iets beter. Dat wil zeggen in Iran zelf werd nog niet geschreven, maar berichten zijn op te vangen van volkeren en landen die vanuit Iran worden veroverd. Het is niet duidelijk wat er vooraf is gegaan aan het koningschap van Cyrus, de eerste koning van het Perzische rijk. Rond 550 onderneemt deze Cyrus een campagne tegen de koning van de Meden, een zekere Ishtumegu (in het Grieks luidt zijn naam Astyages). Volgens Herodotus waren de Perzen vazallen van de Meden geweest (Hdt 1.102). Tijdens de beslissende veldslag lopen de voornaamste Meden over naar Cyrus en de Medische koning lijdt een nederlaag (ca. 550). Kort daarop onderneemt Cyrus een campagne naar Klein-Azië. Hij stuit daar op de legendarisch-rijke koning Croesus, heerser over Lydië en tevens heer over de Griekse stadsstaten aan de Klein-aziatische (Turkse) kust. Tegen alle verwachtingen in lijdt Croesus een nederlaag, zijn hoofdstad wordt ingenomen en Cyrus wordt heer en meester in Klein-Azië en daarmee tevens de baas over de Griekse stadsstaten. Dat zal grote gevolgen hebben, zoals nog zal blijken. Dit alles speelt zich rond 545 af. De volgende stap in het plan de campagne is Babylon, hoofdstad van het laatste van de Mesopotamische rijken. In 539 verovert Cyrus ook de stad Babylon, waar hij, naar eigen zeggen, wordt ingehaald als de gezondene van de stadsgod Marduk. Dat staat te lezen op een klei-cylinder die tegenwoordig bewaard wordt in het British Museum. Cyrus past zich aan bij de lokale tradities. In Babylon gedraagt hij zich als een Babylonisch koning. Hij laat zelfs, zo blijkt uit het laatste gedeelte van de cylinder, enig oudheidkundig onderzoek doen, en herstelt tempels, zoals het een vorst van de stad betaamt. Van grote betekenis is ook dat hij de in de stad verblijvende joden, die daarheen gedeporteerd waren, opdracht geeft terug te keren naar hun land. Om die reden is Cyrus de enige niet-joodse koning die in het Oude Testament wordt genoemd: Koresj. De verovering van Babylon is van groot belang: vanaf dat moment is Cyrus erfgenaam van de millen-

nia-oude Mesopotamische tradities. Hij en zijn opvolgers betonen zich getrouwe leerlingen en putten gretig uit die tradities.

Het jaar 539 is ook ongeveer het tijdstip waarop door archeologen het begin van de bouw van Cyrus' residentie wordt gedateerd. Op de plaats waar hij eerder de Medische koning heeft verslagen laat hij een parkachtig complex met daarin een aantal paleizen aanleggen. Sporen van de aanleg, van sloten en drainage, zijn door archeologen teruggevonden. De paleizen zelf kenmerken zich door het gebruik van hoge zuilen, zoals we dat eerder op het Iraanse plateau hebben gezien. In de architectuur grijpt Cyrus dus terug op inheemse tradities. De paleizen zijn versierd met reliëfs, die in enkele gevallen rechtstreeks lijken te zijn overgenomen van reliëfs uit de Assyrische paleizen. Hoe dat kan is een wonderlijk puzzeltje omdat op dat moment de Assyrische hoofdsteden al driekwart eeuw ruines waren. Archeologen hebben vervolgens geconcludeerd dat de techniek van de bouw veel te danken heeft aan het werk van Grieks-Ionische steenwerkers. De eerste residentie van een Perzisch vorst vertoont het ook later zo karakteristieke amalgaam: gebruik van de vaardigheden uit het gehele rijk, terwijl het totaal onmiskenbaar Iraans is. Wat Cyrus zelf deed in die tussentijd is niet geheel duidelijk. Waarschijnlijk heeft hij zijn veroveringen voortgezet in oostelijke richting. Volgens Herodotus is hij ook tijdens een van die veroveringen omgekomen, in de strijd tegen de Scythisch-Massage-tische koningin Tomyris. Hij is in ieder geval begraven in het graf dat hij zelf heeft laten bouwen in de vlakte van Murghab, naast zijn residentie. Het graf is nu leeg, maar het staat er nog steeds.

Cyrus werd opgevolgd door zijn zoon Cambyses, die helaas in de geschiedenis geen beste reputatie geniet. Dat is te wijten aan een wat hardnekkige gewoonte onder historici om de bronnen te gebruiken die het eenvoudigst toegankelijk zijn. In dit geval de Griekse bronnen en met name Herodotus. Wat is het geval? In 525 begon Cambyses aan de verovering van Egypte. Zijn vader schijnt dat plan al te hebben gehad, maar was er niet meer aan toe gekomen. Cambyses voerde het uit. De verovering kost niet al te veel moeite en in korte tijd wordt het Nijl-land onderdeel van het Perzische rijk. Kort na de verovering begint Cambyses zich zelf volgen Herodotus als een waanzinnige te gedragen. Hij trapt zijn zwangere vrouw in de buik, wat resulteert in een miskraam; hij haalt een Wilhelm Tell-achtige streek uit met zijn voor-naamste vertrouweling en, het ergste van alles, hij beledigt de Egyptische gevoelens diep door het heilige Apis-kalf in de dijstreek te

verwonden, wat resulteert in de dood van het kalf. Nu is dit laatste controleerbaar onjuist. Er was altijd maar één Apis tegelijk en de Apis-stier die tijdens Cambyses' regering is begraven, was al in 543 geboren en is in 524 met vol ceremonieel en met een bijdrage van de koning bijgezet, zo blijkt uit de inscriptie op de teruggevonden sarcofaag van het dier. Het volgende kalf, geboren tijdens Cambyses' regering, is pas in de regering van zijn opvolger gestorven. Heiligschennis wordt Cambyses dus ten onrechte verweten. Maar het is in de geschiedenis vaak gemakkelijker een slechte reputatie op te lopen dan er van af te komen. In ieder geval is de episode Apis-stier de inleiding op de gebeurtenissen rond Cambyses' dood. De koning vertrekt overhaast uit Egypte op het gerucht dat er in Perzië een usurpatiepoging gaande is. De troon zou bezet zijn door iemand die zich uitgaf voor Cambyses' enige broer Bardiya. Bardiya zelf zou door Cambyses vóór vertrek naar Egypte uit het veld zijn geruimd, dus die kon het in ieder geval niet zijn. Cambyses kwam niet meer in Perzië terug. Hij stierf in het Syrische Ecbatana aan de gevolgen van een dijwond. U raadt het al: precies op de plek waar hij het Apis-kalf had verwond. De omstandigheden van de dood van Cambyses houden geleerden nog steeds bezig, maar we kunnen hier helaas niet ingaan op deze detective-story. Cambyses liet geen kinderen na. Hij was getrouwd met zijn zussen. In Perzië is (waarschijnlijk) alleen het begin van een paleisterras en het begin van een grafmonument van hem terug te vinden, niet ver van Persepolis.

De volgende koning, Darius, begint zijn regering (522) met uitvoerig uit te leggen hoe hij aan de macht is gekomen. Het is het eerste geschreven document van enige omvang uit Iran. Op een rots in Noordwest-Iran, hoog gelegen boven een karavaanweg, vertelt hij hoe hij eerst de usurpator uit de weg heeft geruimd met behulp van een aantal helpers. Vervolgens heeft hij een aantal opstanden her en der in het rijk neergeslagen, waarna hij ongestoord onder bescherming van de god Ahuramazda het koningsschap kan uitoefenen. De inscriptie is vergezeld van een reliëf, waarop nog eens keurig staat afgebeeld wat in de tekst wordt uitgelegd. De koning heeft zijn voet op de verslagen usurpator en acht andere 'Leugenkoningen,' opstandige vorsten, staan geboeid voor hem. Boven de scene zweeft een gevleugelde godheid, Ahuramazda. De tekst is zo hoog op de rotswand aangebracht dat hij vanaf de grond niet te lezen is. Je kunt je afvragen waarom die tekst daar moest worden aangebracht. Je kunt je ook afvragen waarom Darius dit allemaal zo nodig moest opschrijven. Perzische koningen

hadden dat niet eerder gedaan. Er wordt zelfs gedacht dat het Perzische spijkerschrift, een heel bijzondere variant met semi-alfabetische kenmerken, speciaal voor dit doel, namelijk het opsommen van Darius' wederwaardigheden, is gefabriceerd. Er wordt dan ook wel vermoed dat Darius niet een usurpator van de troon heeft gewerkt, maar de echte zoon van Cyrus, de jongere broer van Cambyses. De meningen hierover zijn verdeeld. En deze 'whodunit' zullen we vanavond niet kunnen oplossen. Een prachtige variant van het verhaal is te vinden in het derde boek van Herodotus (3.67-87).

De inscriptie beschrijft in vier kolommen het eerste jaar van Darius en alle problemen binnen dat bestek. Later is er nog een kolom aan toegevoegd, waarin Darius, in veel beknopter bewoordingen vertelt hoe hij een opstand in Elam heeft neergeslagen en hoe hij een koning van de Scythen heeft verslagen. Dat is gebeurd in het tweede en derde jaar van zijn regering. Darius' regering werd overigens niet gekenmerkt door spectaculaire veroveringen. Hij heeft waarschijnlijk in het oosten, in India, nog wat territorium aan zijn rijk toegevoegd. Hij heeft ook nog een veldtocht tegen Scythen in het noordwesten, Zuid-Rusland, op zijn naam staan. Die tocht heeft weinig opgeleverd: het is het eerste bekende geval van de verschroeiende aarde-tactiek waarop later ook veroveraars als Napoleon en Hitler stuk zouden lopen. Darius en zijn legers wisten ternauwernood het vege lijf te redden. Darius' grote reputatie is meer gebaseerd op andere prestaties. Hij geldt als de grote organisator van het rijk. De indeling in provincies, de instelling van een belastingstelsel en de aanleg van koninklijke wegen die voor snelle verbindingen zorgden, worden aan hem toegeschreven. Waarschijnlijk was er ook in de voorafgaande regeringen wel iets aan deze zaken gedaan, maar onder Darius werd het een echt systeem. Ook in zijn regering begon de bouw van het nieuwe residentiecomplex te Persepolis. Op een groot ca. 300 x 400 m. metend, kunstmatig aangelegd terras begon men aan de bouw van gigantische paleizen. Vanaf 509 is er een omvangrijke paleisadministratie bewaard gebleven van ca. 30.000 kleitabletten, waarop allerlei economische activiteiten zijn geregistreerd, zoals bijvoorbeeld rantsoenen voor arbeiders in koninklijke dienst. Deze gegevens vormen een aardige aanvulling op wat nu nog rest van het oorspronkelijke bouwproject. Het terras steekt ca. 15 m. boven de omringende vlakte uit en is toegankelijk via een monumentale opgangstrap. Er is waarschijnlijk nooit een versterkingsmuur rond het complex geweest. Dat betekent dat Persepolis niet voor defensiedoeleinden werd gebruikt. De paleizen werden al evenmin voor admi-

nistratieve doeleinden gebruikt. Het is een voornamelijk ceremonieel complex. De meeste gebouwen op het terras werden overigens gereed gebracht in de regering van Darius' zoon en opvolger, Xerxes.

Maar eerst nog even terug naar de geschiedenis. In 499 brak er een opstand tegen de Perzische koning uit in de steden aan de Turkse kust, de Ionische opstand. De vraag waarom precies op dat moment die steden in opstand kwamen is nog steeds niet bevredigend beantwoord. Een toegenomen belastingdruk sinds de hervormingen van Darius is wellicht een deel van de verklaring. De gevolgen zijn belangrijker: de Ionische steden vroegen om hulp aan hun zustersteden op het vasteland en Athene reageerde daarop. Het hielp niet veel: de Ionische opstand werd neergeslagen en de Griekse steden aan de Turkse kust behoorden, voorlopig althans, weer tot het Perzische rijk. De Atheense interventie vroeg echter om een vergeldingsactie en die liet dan ook niet zo lang op zich wachten. In 490 stak een Perzische vloot onder bevel van de veldheren Datis en Artaphernes de Egeïsche zee over en landde, na een wraakactie op Eretria, ook een helper van de Ioniërs tijdens de opstand, op de kust van Attica bij Marathon. Om een uitgebreid verhaal in één zin te vertellen: tegen de verwachtingen in werd de grote Perzische troepenmacht verslagen door de Atheners. Het was het jaar 490.

In 486 stierf Darius. Hij werd opgevolgd door Xerxes, zoon van Atossa, dochter van Cyrus, de stichter van het rijk. Die troonopvolging was niet geheel onomstreden geweest, maar de factie Atossa-Xerxes had betere papieren dan de concurrentie. De concurrentie kwam van een oudere zoon, geboren uit een huwelijk met een dochter van een van de zeer aanzienlijken. We kunnen in Darius' keuze voor een troonopvolger aflezen dat er naar gestreefd werd de macht binnen de koninklijke familie te houden en andere aanzienlijke families geen greep te geven op het koningsschap. Toen Xerxes in 486 de troon besteeg erfde hij de vete met de Grieken van zijn vader. Drie jaar lang werden er voorbereidingen getroffen voor een enorme campagne. In 480 rukte Xerxes met zijn legers Griekenland binnen. Er wordt wel getwijfeld of het getal dat Herodotus noemt (ruim 1 miljoen) juist is, maar we kunnen ervan overtuigd zijn dat het een immense troepenmacht was. Het verhaal van de expeditie kunt u beter bij Herodotus lezen, ik zal er hier niet verder op ingaan. Alleen het einde van de tocht is van belang: opnieuw werden tegen alle realistische verwachtingen in de Perzische troepen verslagen: in 480 bij Salamis. Xerxes, die persoonlijk zijn legers had aangevoerd en vanaf het strand bij Salamis de zeeslag had

gevolgd, vertrok uit Griekenland, met achterlating van zijn eigen koninklijke tent. Generaal Mardonius erfde de tent en de leiding van de campagne. Hij zou er niet lang plezier van hebben. In 479 werden de Perzen, en nu definitief, verslagen bij Plataeae. Mardonius sneuvelde. De tent en tal van andere kostbaarheden vielen in Griekse handen en er bestaat het vermoeden dat de immense tent gebruikt is in Athene als toneelhuis voor tragedie-opvoeringen, mogelijk met inbegrip van de tragedie *De Perzen* van Aeschylus, die Xerxes' nederlaag tot onderwerp heeft.

De Griekse overwinning heeft enorme gevolgen gehad. Marathon en Salamis golden voortaan als prototype voor iedere Europese vrijheidsstrijd. Maar Marathon en Salamis, d.w.z. de Griekse overwinningen tegen redelijke verwachtingen in, gaven ook aanleiding tot het begin van de geschiedschrijving. Geschiedschrijving is niet alleen het vastleggen van het verleden. De historiografie die met Herodotus begon legt ook de eigen identiteit vast. Door rekenschap af te leggen van het verleden geeft een cultuur ook rekenschap van zichzelf. Bij dit proces vertelden de Griekse geschiedschrijvers impliciet hoe de Perzen waren: anders, de anderen. Dat is de tragiek van de geschiedschrijving van het Perzische rijk; het wordt bestudeerd als bijproduct van een andere geschiedenis, het wordt niet op de eigen merites beoordeeld. De vergelijking en het afmeten aan andere geschiedenis zit als het ware in onze bronnen ingebakken. Want de Perzen hebben geen eigen geschiedschrijving geproduceerd. Ik kom daar straks nog op terug.

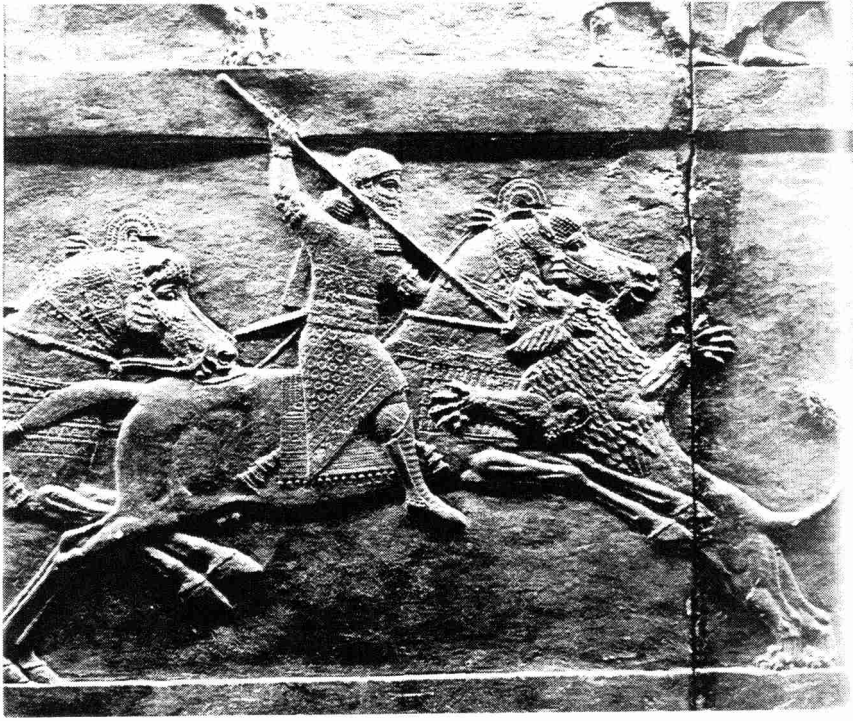
We moeten nog even terug naar de Perzische geschiedenis. In 465 werd Xerxes als gevolg van een paleisintrige vermoord. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Artaxerxes. Vanaf dat moment hebben we niet meer de beschikking over het betrouwbare verslag van Herodotus, maar slechts over dat van minder grote epigonen. De geschiedschrijving over Perzië wordt een aaneenschakeling van hof- en haremgekonkel. Niet dat dat er niet was; de Perzen waren waarschijnlijk niet veel slechter, maar ook niet veel beter dan andere grote rijken. Maar er moet meer zijn geweest: het rijk hield nog tot 330 stand. In sommige gebieden heerste bloei, in andere gebieden ging het minder goed. Op bepaalde momenten, zoals kort voor het definitieve einde, bleek het nog in staat te zijn verloren gegaan gebied terug te veroveren.

We laten hier de lijn der gebeurtenissen verder voor wat het was, en gaan naar twee bijzondere aspecten van die Perzische cultuur. Het zal u opgevallen zijn dat wat we die Perzische koningen hebben zien doen

voornamelijk twee activiteiten betreft: oorlogvoeren en bouwen. Ge- deeltelijk is dat natuurlijk een selectie die ik uit het materiaal heb gemaakt. Maar er is meer: je kunt zeggen dat beide activiteiten van groot belang zijn voor de opbouw van een staat. In beide gevallen kun je het gehele rijk mee laten werken, alle volkeren mogen meemarcheren en bij het bouwen een steentje bijdragen. De winst van het oorlogvoeren - als je het tenminste goed doet - is buit. De winst van het bouwen is het scheppen van een 'gezicht van de macht,' een façade die duidelijk kan maken wie er koning en wie er de baas is. Die functie van de architectuur wordt in Persepolis nog versterkt door de op de gebouwen aangebrachte reliëfs. Op die reliëfs vinden we koning, adel en onderdanen in steen vereeuwigd. Alle versiering in Persepolis bestaat uit mensen in verschillende activiteiten vereeuwigd.

De interpretatie van de reliëfs

Wat stellen die reliëfs nu voor, of liever gezegd: hoe moeten we ze interpreteren? Iconografie, het bestuderen van beelden, is net als lezen een bepaalde vaardigheid. Daarachter zit nog een aan cultuur gebonden interpretatiewijze, net zoals bij een taal. Wij kunnen de woorden lezen van een ons onbekende taal: daarmee begrijpen we nog niet wat er geschreven is zolang we de taal niet kennen. Zo vormen beelden een beeldtaal en je moet de sleutel hebben om ze te kunnen begrijpen. Een voorbeeld: dit reliëf is het zogeheten Schathuis-reliëf (*afb. 1*). U ziet erop de koning. Dat dat de koning is, is niet moeilijk te zien. Als enige zit hij op een troon. Hij heeft ook een hoofddeksel op zijn hoofd dat we eventueel een kroon kunnen noemen. Maar er is nog een andere reden waarom dit de koning moet zijn: hij is groter afgebeeld dan de rest. Hij is groter dan alle anderen. Achter hem staat een soortgelijk figuur: de kroonprins. Ook groter dan de overigen, maar kleiner dan de koning. Dat het om een kroonprins moet gaan wordt bevestigd door een koninklijke inscriptie: Xerxes zegt daarin: "mijn vader maakte mij de grootste na hemzelf." Dat is hier afgebeeld. Over de rest van de figuren zijn we iets minder goed ingelicht. Waarschijnlijk is de man die voor de troon staat de hofmaarschalk, of in het oud-Perzisch de *hazarapatish*. De volgende vraag is natuurlijk: welke koning is dit? Dan wordt het probleem moeilijker. Het gezicht van de koning lijkt sprekend op alle andere koningsgezichten op de reliëfs in Persepolis. Een gelijkend portret kan het dus niet zijn. Een Duitse geleerde heeft onderzocht welke kronen er door de verschillende koningsfiguren gedragen worden. Die kronen verschillen iets van elkaar. Er zijn platte kronen,

Afbeelding 1

Reliëf dat bij de opgravingen in het schathuis van Persepolis werd aangetroffen, maar oorspronkelijk op het centrale paneel van de Apadanatrappen was geplaatst.

kronen met punten en hoge kronen. Deze geleerde heeft geconcludeerd dat je aan de hand van de kroon kunt vaststellen welke koning het is. Maar helaas blijkt deze fraaie oplossing niet altijd te kloppen. We komen er niet verder mee.

Soms zou de plaats waar het reliëf is aangebracht een aanwijzing kunnen geven. Is het gebouw gebouwd onder Xerxes, zoals we kunnen opmaken uit inscripties op de gebouwen, dan moet de afgebeelde koning wel Xerxes zijn. In dit geval was dat aanvankelijk geen oplossing. Het reliëf, of liever de twee reliëfs met spiegelbeeldige voorstelling werden gevonden in het Schathuis. Ze stonden daar los. Ze hoorden dus niet bij een gebouw. Het leek erop of ze ergens vandaan waren gehaald. Gelukkig weten we tegenwoordig ook waar vandaan. In de jaren zestig zijn intensieve restauraties op het paleisterras uitgevoerd, om de omgeving klaar te maken voor het feestje van de Sjah in 1971. Bij die operatie werden ook allerlei loszittende platen weggehaald om te kijken wat erachter zat. Nu bleek dat sporen van een weggekapt reliëf op het middenpaneel van de Apadana precies pasten op de achterkant van de schathuisreliëfs. Ooit hadden deze reliëfs daar dus gestaan. Was daarmee de puzzel nu opgelost? Nee, nog steeds niet. Immers volgens de inscriptie was de Apadana begonnen door Darius en voltooid door Xerxes. Maar waar was nu de een begonnen en de ander opgehouden? Was het aanbrengen van de reliëfs het laatste deel van de werkzaamheden? Of waren zij onderdeel van het vroegste bouwplan. Ook op deze manier is er geen oplossing te vinden. Het zou aardig zijn te veronderstellen dat de koning Xerxes was; daarmee zou meteen een reden zijn gevonden voor het verwijderen van de reliëfs. Xerxes werd namelijk zoals ik vertelde, vermoord in 465. De aanstichter was de hofmaarschalk, die bovendien de oudste zoon van Xerxes, de kroonprins Darius, daarvoor liet opdraaien. Zodat de jongere zoon Artaxerxes zijn oudste broer liet vermoorden en ook, toen hij achter de ware toedracht was gekomen, de hofmaarschalk liet terechtstellen, waarna hij de troon besteeg. De reliëfs zouden hem nu, met vermoorde vader, omgebrachte boer en schuldige hofmaarschalk, op de plaats waar ze stonden, een doorn in het oog zijn geweest en hij zou ze hebben laten verwijderen. Of het ook zo is gegaan? Wij weten het niet: het antwoord op deze raadsels is nog niet gevonden. Maar er is nog iets meer aan de hand. We kijken nog even verder.

Een van de thema's die in Persepolis telkens terug komt is het thema van de volkerendelegaties. Bij verschillende paleizen treffen we

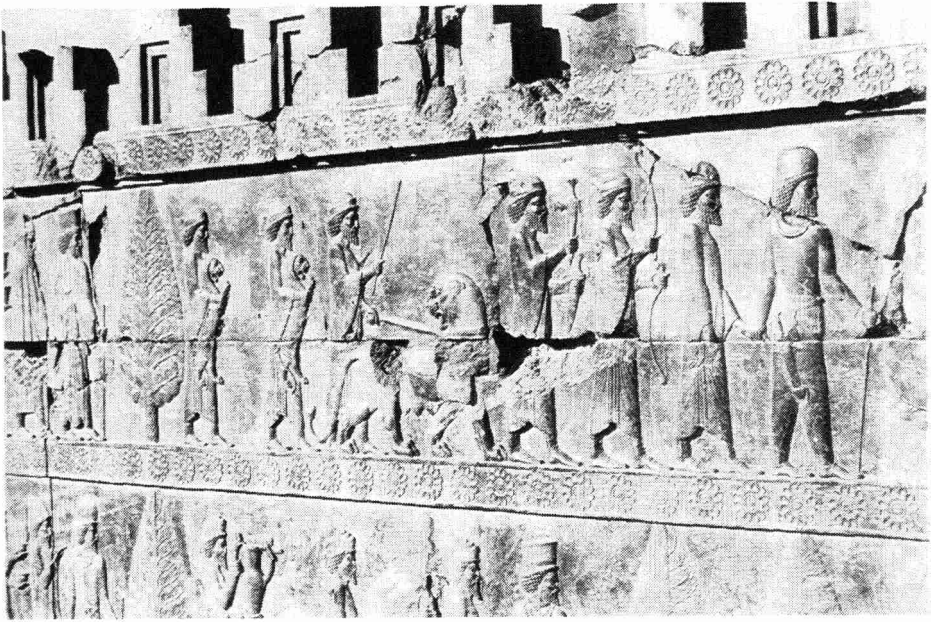
Afbeelding 2

Lid van Indische delegatie op Apadanatrappen.

trappencomplexen aan, waarop rijen duidelijk verschillende volkeren zijn afgebeeld. Haardracht, gezicht en kleding maken het in de meeste gevallen mogelijk die volkeren te identificeren. Lieden met broeken, en strakke leren of vilten wambuizen zijn paardrijders en komen uit de noordoostelijke gebieden van het rijk. Indische groepen zijn te herkennen aan het sluike haar en het dragen van een *dhoti* (afb. 2). En zo voorts. Die volkeren zijn afgebeeld in de vorm van een delegatie, die binnengeleid wordt door een man in Perzisch of Medisch kostuum. Ze brengen soms dieren met zich mee, af en toe zien we ze kennelijk lokale produkten meevoeren, soms edelmetalen sieraden, vaatwerk of wapenen. Die laatste voorwerpen zijn niet in lokale stijl, maar kunnen het beste omschreven worden als uitgevoerd in de Achemenidische rijksstijl.

Het beste voorbeeld van zo'n optocht van volkeren is het paleiscomplex van de Apadana (afb. 3). We vinden daar aan de ene kant een optocht van volkeren, aan de andere kant de paleiswachten, de adel, en de paraphernalia van het koningsschap. Zoals we eerder hebben gezien, moet in het centrum van dat geheel oorspronkelijk een afbeelding van de koning hebben gehoord, namelijk de reliëfs die in het schathuis zijn gevonden. Het totaal is dan een fraai plaatje van het gehele rijk: alle volkeren, het hof en de koning in het centrum.

Wat die volkeren daar eigenlijk deden is wat geleerden al sinds de vroegste herontdekking van de reliëfs heeft bezig gehouden. Brachten zij tribuut aan de koning? Kon er een overeenkomst worden gevonden met de lijst van belastingen die door Herodotus in boek 3.89-99 wordt opgesomd? Of deden ze iets anders? Al in 1704 was het de Nederlander Cornelis de Bruijn opgevallen dat wat hij op de reliëfs zag als twee druppels water leek op plechtigheden die hij in het Perzië van zijn dagen rond de Nieuwjaarsviering (*Nowruz*) zag plaatsvinden. Bij die gelegenheid werden hoogwaardigheidsbekleders geschenken aangeboden. Zoals het wel vaker gaat was dit kennis die verdween. Pas in 1928 signaleerde Ernst Herzfeld opnieuw overeenkomst tussen het brengen van geschenken en de afbeeldingen op de reliëfs. Het duurde nog tot 1957 voordat die suggestie in de wetenschappelijke literatuur opnieuw werd opgepakt. Onafhankelijk van elkaar publiceerden R. Ghirshman en A.U. Pope een artikel waarin ze Persepolis in verband brachten met de nieuwjaarsviering, met *Nowruz*. En die suggestie sloeg aan. De functie van Persepolis was tot op dat moment enigszins raadselachtig geweest. Het diende kennelijk niet als administratieve hoofdstad en

Afbeelding 3

Elamitische delegatie op Oostelijke trap van Apadana.

voor een verdedigingsfunctie was het al evenmin erg geschikt. Vandaar dat er al spoedig consensus leek te heersen dat het paleisterras met gebouwen gebouwd was voor de viering van het *Nowruz*.

Vanuit die optiek konden de reliëfs opnieuw worden geïnterpreteerd. Ze werden vanaf dat moment gelezen als een getrouwe vastlegging van de plechtigheden. De koning ontving zittend op zijn troon geschenken van alle volkeren, waarbij je erover kon twisten of hij dat op het plein voor de Apadana deed of in de vlakte voor het terras. Als we op een reliëf de koning zagen wandelen, dan moest hij zich in het kader van de plechtigheden in een bepaalde richting hebben bewogen. Als de troon werd gedragen, dan werd de koning met troon gedragen. Het opvallende detail dat overal waar we zo'n troon zien dragen, die troon inderdaad los is van de grond, droeg hiertoe bij. Als we dienaren met spijzen en dranken een trap van een paleis zagen beklimmen, dan was dat de plek waar een statiebancet werd gehouden. En zomeer. Aan de hand van de reliëfs werd de kalender van de activiteiten afgelezen. In de literatuur van de jaren zestig en zeventig zult u dat ook telkens aantreffen. Persepolis was de ritueel-dynastieke stad die gesticht was voor de viering van het *Nowruz*. Maar eind jaren zeventig werd er van verschillende kanten roet in het eten gegooid.

Een van de argumenten tegen de *Nowruz*-interpretatie was dat er voor de Oudheid geen gegevens over de viering van een dergelijk feest zijn. Als we gegevens hebben, dan wijzen die er eerder op dat de koning in september in Persepolis was, en niet in het voorjaar wanneer op 21 maart *Nowruz* gevierd wordt. Belangrijker was, dat een archeoloog aantoonde dat een letterlijke lezing van de reliëfs ertoe leidde dat we moesten aannemen dat voor de koninklijke dis spijzen en dranken door de ramen naar binnen werden gebracht: op de lijsten van de ramen waren dienaren met voedsel afgebeeld. De *Nowruz*-hypothese was duidelijk aan revisie toe. De grote vraag blijft hier natuurlijk: hoe moeten we die reliëfs dan lezen? Wat is de sleutel achter dit beeldverhaal?

Allereerst moeten we vaststellen dat de geschiedenis van het Perzische rijk als verhaal met gebeurtenissen ons alleen uit de Griekse geschiedschrijving bekend is. De meeste Perzische gegevens, met uitzondering van de Behistun-inscriptie, vermelden geen tijdstippen en plaatsen en geven niet de indruk dat het om historiografische berichten gaat. Als we nu proberen te achterhalen wie de koning op het Schathuis-reliëf is, of hoe de gebeurtenissen op het paleisterras verliepen, dan passen we

een Griekse (en Westeuropese) sleutel op het iconografische materiaal toe. Dan proberen we informatie te passen in een kader waar het eigenlijk niet inhoort. Om de zaak anders te bekijken moeten we proberen buiten de ons aangeleerde visie en concepten te stappen. Dat kan, maar het vereist even een omweg.

Wat wij eigenlijk steeds willen weten is: wat gebeurde er? Maar is dat nu ook wat de reliëfs ons willen meedelen? Laten we eerst eens gaan kijken naar de inscripties van diezelfde koningen. Er is vaak een opmerkelijke parallellie tussen wat de reliëfs laten zien en wat de inscripties vertellen. Zo is in het geval van de Behistun-inscriptie de uitvoerige tekst vergezeld van een reliëf waarop de rebellen, de leugenkoningen zoals de tekst ze noemt, geboeid voor de koning staan, die zijn voet op de liggende voornaamste rebel zet. De Behistun-inscriptie is in zoverre uitzonderlijk binnen het corpus aan teksten omdat er in de tekst precieze gegevens over namen van opstandelingen, plaatsen van confrontaties en tijdstippen van veldslagen worden gegeven. De tekst is in drie talen geredigeerd, in het oud-Perzisch, het Elamitisch en het Akkadisch. In de Akkadische (of Babylonische) versie worden bovendien nog de aantallen verslagen vijanden keurig geboekstaafd. Deze precisie in de gegevens komt alleen voor in de eerste vier kolommen. De vijfde kolom die er later aan is toegevoegd vermeldt dit soort precieze gegevens niet. Daar wordt alleen gezegd dat de koning met steun van Ahuramazda opstandelingen tot betere gedachten heeft gebracht. Het is opmerkelijk dat opstandigheid hier gedefinieerd wordt als "zij vereerden Ahuramazda niet." De Elamieten die hier als opstandelingen worden genoemd hadden hun eigen goden. Betekent dit nu dat iedereen de Iraanse god Ahuramazda moest vereren? Dat er een verplichte cultus van Ahuramazda werd opgelegd? Toch niet: in de regering van Darius blijken in het kernland van het rijk, de Fars, allerlei goden te worden vereerd, waaronder de Elamitische god Humban. Het vereren van Ahuramazda staat kennelijk gelijk aan het trouw zijn aan de koning. Doe je dat, dan kun je verder gewoon je eigen goden in ere houden. Als je in het kernland woont kun je verder ook nog een bijdrage uit de koninklijke voorraadkamers krijgen. De mededeling: Ahuramazda vereren is er kennelijk een van metaforische aard.

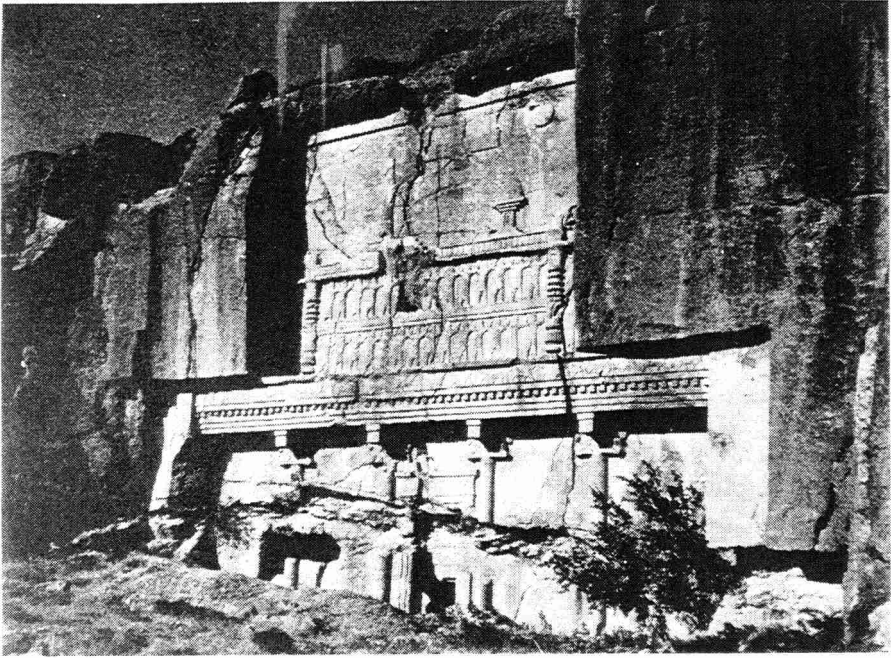
Diezelfde mededeling komt ook voor in een beroemde inscriptie van Xerxes, die de Daiva-inscriptie wordt genoemd. Daarin wordt door Xerxes gezegd dat er *ergens* opstandigheid was, dat *daar* Ahuramazda niet werd vereerd. Daar heeft de koning de Daiva-nesten verwoest en de opstandigheid neergeslagen. Het woord Daiva betekent zoiets als

'slechte god, demon.' Er is veel gespeculeerd waar dit alles kon hebben plaats gevonden. Babylon, waarvan we weten dat er in de beginjaren van Xerxes' regering opstanden zijn geweest, kwam in aanmerking. Ook Athene en Egypte zijn genoemd. Het meest opmerkelijke is echter dat er geen plaatsaanduiding in de inscriptie wordt gegeven. Dat was best mogelijk geweest, zoals blijkt uit de Behistun-tekst, maar het gebeurde gewoon niet. Het lijkt mij methodisch het meest verkieselijk de tekst te nemen zoals hij is en uit te leggen, niet als een gerichte boodschap waarin men iets vergeten is, maar als een categorische tekst: dit gebeurt er als men opstandig is, zo wordt men dan door de koning gestraft.

Zo is het mijns inziens ook gesteld met de lijsten van landen waarmee een paar inscripties van Darius en Xerxes openen. Die lijsten geven een opsomming van de landen waar de koning overheerste. Nu komen in de Daiva-inscriptie van Xerxes ook de Grieken voor. Dat is een reden voor sommige geleerden om de inscriptie te dateren vóór Xerxes' veldtocht tegen de Grieken. Maar je mag je afvragen of een dergelijke sleutel terecht is. Was het de bedoeling historiografische informatie te geven of was de opzet veelmeer aan te geven hoe groot de macht van de koning was? Een tijdelijke verstoring van die orde kon later wel weer recht worden gezet: een opstandig volk kon weer tot de orde worden gebracht. Met andere woorden: teksten en reliëfs moeten niet worden opgevat als boekhoudkundige documenten, maar als verklaringen van de grootheid van het koningsschap. Dat dat zo is kan ook blijken uit het feit dat Egypte, dat vaker onafhankelijk was dan daadwerkelijk bij het rijk behoorde, onveranderlijk een plaats vindt bij de troondragende volkeren op de reliëfs op de koninklijke graven (*afb. 4*).

Zo is het koningschap, zo moet het zijn, dit zijn de volkeren van het rijk en zo brengen ze aan de koning hun gaven: dat is de boodschap van de reliëfs met volkerendelegaties. Het is een boodschap die geen relatie heeft tot tijd en plaats. Het doet er niet toe waar en wanneer dit gebeurt: dit zijn de taken en plichten. Eerder dan een afbeelding van een ritueel is Persepolis een afbeelding van de verhouding tussen de koning en zijn rijk, uiteraard geïdealiseerd, want het hoeft geen betoog dat de dagelijkse werkelijkheid in het rijk niet altijd zo vredig en plezierig was als hier is afgebeeld.

Tot slot van dit onderdeel nog een klein detail. Op tal van paleizen vinden we dienaren die brengen wat ogenschijnlijk het materiaal is van

Afbeelding 4

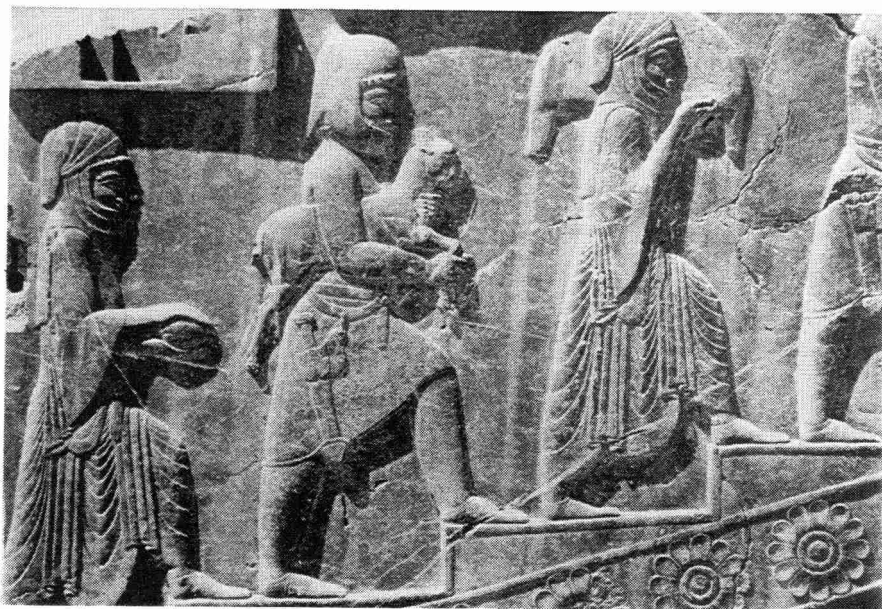
Graf-façade, waarschijnlijk van Artaxerxes III, waarop het troonplatform van de koning gedragen wordt door vertegenwoordigers van de volkeren van het rijk.

een banket. Schalen met spijzen en levende dieren (*afb. 5*). De koninklijke tafel wordt in de Griekse literatuur regelmatig genoemd. De dis is meer dan een prettig etentje: het is in zekere zin het aanschouwelijk maken van de machtsrelaties: iedereen draagt bij en de koning en zijn aanzienlijken eten het op. Als we de reliëfs lezen als getrouw verslag van de voorbereiding van zo'n banket, moeten we aannemen dat de levende dieren ergens op het paleisterras werden geslacht en geroosterd. Nu zijn er bij de opgravingen nergens keukens gevonden. En het lijkt ook slecht voor de kostbaarheden en tapijten om zomaar ergens in de paleizen vuurtjes aan te leggen. Die dieren nu, blijken in de streek rond Persepolis gefokt en gehoed te worden. De vele tabletten van de paleis-administratie geven daar nauwkeurige opgaven van. Wat hier binnengebracht wordt zijn niet de gaven uit het rijk, maar de afdrachten van de provincie Fars, van de koninklijke domeinen. Dat klopt geheel met de kleding van de dienaren, die een lokale outfit dragen, Westiraanse kledij. Ook hier weer geen ceremonie, maar een relaas van taken en plichten. Met andere woorden de reliëfs moeten niet gelezen worden als een momentopname, maar als een bericht over de structuur van het Perzische rijk.

In het laatste deel van mijn bijdrage wil ik u met een andere puzzel bezig houden, waarbij mijns inziens ook sprake is van een verkeerde vertaalslag, namelijk de vraag of de Perzen al dan niet de waarheid spraken.

Spraken de Perzen de waarheid?

Als deze vraag u zo wordt voorgelegd is het antwoord dat u daarop geneigd bent te geven even banaal als het antwoord op de vraag of Nederlanders de waarheid spreken. U zult waarschijnlijk antwoorden: soms wel, soms niet. Of: ze horen dat wel te doen, maar ze doen het niet altijd. Het is niet goed in te zien waarom Perzen minder of vaker de waarheid zouden spreken dan andere landslieden. Voor alle duidelijkheid: het gaat hier ook niet om een van die ingewikkelde puzzeltjes waar je door goed na te denken wie nu liegt en wie de waarheid spreekt tot een oplossing kunt komen. Het gaat hier om iets totaal anders. Volgens Herodotus 3.136 werden de Perzen opgevoed in slechts drie dingen: paardrijden, boogschieten en de waarheid spreken. Een soortgelijke mededeling vinden we ruim vier eeuwen later bij Strabo (15.3.18), die er nog aan toevoegt dat de Perzen ook leerden speerwerpen. U vindt deze passage in alle geschiedboekjes terug. Meestal

Afbeelding 5

De afdracht van lokale produkten op de trappen van het paleis van Darius.

wordt er dan bij verteld dat dat een van de oude opvoedingsidealen is: later, toen het rijk in verval raakte, zo ongeveer na Xerxes, hielden ze zich niet meer zo aan de oude idealen. Ook voor die tijd slagen we er weleens in de koningen op een leugen te betrappen. Dat koningen niet altijd de volle waarheid en niets dan de waarheid vertellen, is natuurlijk niet zo gek en het zou waarschijnlijk ook de Perzische koningen niet euvel worden geduid, als ze maar niet met zo'n verheven ideaal zouden zijn opgevoed.

U merkt dat ik het inmiddels over een ideaal heb. Voor ons is het spreken van de waarheid een doel waarnaar wij dienen te streven, niet iets waar we in geoefend worden. Toch heeft Herodotus het niet over een ideaal. Hij heeft het over de opvoedingspraktijk. Dat er met dat simpele zinnetje bij Herodotus iets geks aan de hand is werd mij pas voor het eerst duidelijk toen ikzelf twee kleuters aan het opvoeden was. Je kon ze leren fietsen, schaatsen en zwemmen - dat zijn zo ongeveer de parallelle vaardigheden van het Perzische paardrijden en boogschieten; dat kon je voordoen en laten oefenen. Maar de waarheid spreken is iets wat je niet kunt voordoen en wat je niet kunt laten oefenen. Geleidelijk aan begon ik me af te vragen of die Perzen toch niet iets anders aan hun kinderen leerden.

Voor de term 'de waarheid spreken' gebruikt Herodotus de term *alētheuein*. Dat is gewoon Grieks en voor Herodotus betekende de term ook precies hetzelfde als wat u en ik onder de waarheid spreken verstaan. Daar hoeven we niet aan te twijfelen. Het woord *alētheuein* is afgeleid van *alētheia*. Als we dat woord nu in het oud-Perzisch terug zoeken dan komen we op het woord *arta* uit. *Arta* komt in de oud-Perzische koningsinscripties niet zoveel voor, eigenlijk maar twee keer en dan nog in een absoluut onduidelijke context. Het komt wel regelmatig voor als onderdeel van eigennamen, zoals bijvoorbeeld de koningsnaam Artaxerxes. We kennen het woord veel beter uit de oudste religieuze Iraanse geschriften, uit de *Gāthā's*, de verzen van Zarathustra zelf.

In die verzen is het een van de centrale begrippen: *aša*. Het betekent daarin veel meer dan de waarheid. *Aša* is een van de *Amesa Spenta's*, een van de schepselen van Ahuramazda. *Aša* is een soort goddelijke kracht, een heilige waarheid, een kosmisch beginsel: het echte, het ware. Het betekent veel meer dan ons simpele 'waarheid' als tegenstelling tot liegen.

Ik maak nu eerst even een zijstapje. Behalve de berichten van Herodotus en Strabo hebben we nog een verhaal over de Perzische opvoeding. Het is te vinden in een merkwaardig boek van de Athener Xenophon, dat getiteld is: 'De opvoeding van Cyrus'. Hoofdpersoon is Cyrus de Grote, de stichter van het Perzische rijk. In die *Cyropaedie* vervult Cyrus de rol van de ideale monarch. Hij doet voortdurend alles goed en weet zich daardoor een groot rijk te verwerven. Een belangrijk gedeelte van het eerste boek is gewijd aan het opvoedingssysteem van de Perzen (1.2.2-1.2.16). Over die passages zijn de meningen van de geleerden nogal verdeeld. De meesten vinden dat de gehele beschrijving niet kan slaan op de Perzische opvoeding. Het lijkt allemaal erg Grieks en, door de accenten die er gelegd worden op lichaamsvoeding en discipline, eigenlijk ook Spartaans. Dat komt mede doordat de Cyrus van de *Cyropaedie* een serie Griekse trekken heeft en, als hij sprekend wordt opgevoerd, zich uit in een soort socratische dialogen. De effecten van Xenophons eigen jeugd, waarin hij een leerling van Socrates was, zijn duidelijk zichtbaar. De voornaamste reden dat aan Xenophons beschrijving weinig geloof wordt gehecht is echter dat hij niet vermeldt dat de Perzen opgevoed worden in het spreken van de waarheid. Hij noemt als een van de hoofdpunten van de opvoeding een training in rechtvaardigheid en in rechtspraak. Het Griekse woord dat hij daarvoor gebruikt is *dikaïosunē*. Tussen *dikaïosunē*, rechtspraak en *alētheia*, de waarheid, ligt voor ons gevoel nogal wat verschil. Toch is dat alleen maar in schijn het geval. Zowel *alētheia* als *dikaïosunē* blijken een vertaling te zijn van het Iraanse woord *aša*. Het zijn kennelijk twee aspecten van een meeromvattend begrip dat moeilijk door de vertaling van een woord kan worden uitgedrukt. In berichten over *Aša*, een van de creaturen van Ahuramazda, wordt de naam van *Aša* zowel vertaald door *dikaïosunē* als door *alētheia*. We kunnen dus voorlopig vaststellen dat de activiteit waarover Herodotus, Strabo en Xenophon het hebben, waarschijnlijk dezelfde is geweest, maar vertaald met verschillende termen. Voor de volledigheid moet ik er ook even bij vertellen dat ook Xenophon keurig bericht dat boogschieten en speerwerpen tot het Perzische opvoedingsprogramma behoorden.

De vraag wat de Perzen nu precies deden als ze hun kinderen leerden de waarheid te spreken is daarmee nog niet beantwoord. Uit Iraanse bronnen valt dat antwoord niet te halen. In een van de inscripties, een grafinscriptie van Darius te Naqsh-i Rostam, noemt de koning keurig dat hij een goed paardrijder is en dat hij zowel te voet als te paard vaardig is in het boogschieten en speerwerpen, maar over het spreken

van de waarheid zegt hij in het geheel niets. We moeten de oplossing dan ook wat verder oostelijk zoeken, in het Indische cultuurgebied. Zoals ik u in het begin van mijn verhaal heb uitgelegd zijn de Iraanse talen en de Indische talen nauw aan elkaar verwant. Het oud-Perzisch en het Vedisch, de taal van de oudste Indische geschriften, liggen ongeveer even dicht bij elkaar als het Nederlands en het Duits. We vinden in het Indisch het begrip *rta* terug en dat begrip is zeer prominent. Het is een belangrijk thema in de oudste Indische geschriften. Evenals in het Iraans betekent *rta* ook in de Veda's niet zomaar de waarheid, maar ook hier heeft het begrip duidelijk kosmische implicaties. Het is de waarheid van een hoger orde, het wezenlijke.

Via de Indische traditie komen we overigens nog verder. De Indische traditie kent ook een term die betekent 'de waarheid spreken' *rta kr*. Wat daarmee wordt aangeduid is echter iets geheel anders dan 'niet liegen'. De waarheid spreken in de Indische traditie is de aanduiding voor het spreken in rituele formuleringen, in vaste versvormen, het dichten met gebruik making van *mantra's*, de verzen die in een orale traditie werden aangeleerd en door dichters werden gebruikt bij hun mondelinge dichterlijke composities. De waarheid spreken, zo kun je zeggen, is de orale traditie zelf. De kennis die bewaard moet blijven en bewaard bleef doordat hij in vaste formuleringen wordt overgeleverd. Die vaste formuleringen zijn overigens niet star en onveranderlijk: er worden steeds nieuwe gevormd en bijgemaakt, naast het oude en traditionele dat wordt overgedragen. Alleen op deze manier wordt kennis bewaard in een samenleving die slechts mondelinge communicatievormen tot haar beschikking heeft.

In die oudste Indische samenleving is een groep specialisten aanwezig die zich geoefend heeft in het leren van de *mantra's* en in het doorgeven van kennis en wijsheid, in het spreken van de waarheid. Vaak gebeurde dat ook in wedstrijdvorm: dichters beijverden zich wie het beste de waarheid sprak. De winnaar van die wedstrijden, *verbal contests*, of woordkampen genoemd, werd beloond door de vorst die de wedstrijd had georganiseerd. Hoe zo'n woordkamp in zijn werk gaat is prachtig beschreven door Huizinga in het zesde hoofdstuk van zijn *Homo Ludens* (*Verzamelde Werken* V, pp. 135ff.). Huizinga betoogt daar o.a. dat het bij deze woordkampen niet zozeer gaat om kennisoverdracht, maar om door de kracht van het woord de waarheid voelbaar aanwezig te maken. Dat waarheidspreken is dus voor dichter en publiek niet alleen een kenniservaring, het is evenzeer een religieus-

filosofisch moment. Publiek en dichter komen in aanraking met het wezenlijke van heden en verleden van goden en mensen.

Kan nu wat Herodotus en Strabo aanduiden met 'de waarheid spreken' en Xenophon met het spreken van rechtvaardigheid ook zo worden opgevat? Allereerst is opvallend dat in Xenophon's bericht die rechtspraak competitief beoefend wordt. Er worden wedstrijden in gehouden. Dat pleit in ieder geval niet *tegen* een interpretatie analoog aan het Oud-Indische 'waarheid spreken'. Maar er is meer. In Strabo's bericht volgt onmiddellijk op het woord *alēthizesthai* de mededeling dat Perzische jongelieden onderricht werden door de meest wijze van de Perzen in de *erga theōn te kai andrōn tōn aristōn*, in de roemrijke daden van goden en mensen; in godsdienst en geschiedenis, zouden wij zeggen. In het Grieks doet die term sterk denken aan de formulering *klea theōn te kai andrōn*, een term waarmee de epische mondelinge traditie wel wordt aangeduid. Strabo legt uit dat bij dit onderwijs het mythische ertoe dient de kennisoverdracht te veraangenamen. Dat wil zeggen: het geheel dient tot vermaak, maar zeker ook tot lering. Aan de jongelieden wordt dit overgebracht zowel met gezang als zonder muzikale begeleiding. Vooral dat laatste is belangrijk: dit is een typisch kenmerk van orale tradities, waarin maat, ritme, versvorm of muzikale begeleiding als 'format' van de over te dragen kennis dienst doen. De vaste vorm dient ertoe de kennis in onveranderlijke vorm vast te houden. Een paar zinnen verder meldt Strabo dat de jongens de lessen luidkeels moeten herhalen, om daarmee hun stem te oefenen. Er zijn in de Griekse literatuur nog verdere aanwijzingen van wat de inhoud was van het leren van die orale traditie. Zo wordt door de rond het begin van onze jaartelling levende Nicolaus van Damascus verteld dat Cyrus de Oudere onderwezen werd in *alētheia* en *dikaiosunē*: de twee termen die we eerder als vertaling van het Iraanse *arta* hebben gezien. Nog interessanter is dat Nicolaus erbij vertelt wie dat onderwijs voor hun rekening namen: namelijk de Magiërs. Doorgaans wordt in de literatuur gemeld dat die Magiërs een soort priesters waren. Die interpretatie wrikt nogal met de beschikbare gegevens. Als we nu invullen dat die Magiërs de kenners, bewaarders en overdragers van de orale traditie waren valt er het een en ander op zijn plaats. In de Griekse berichten vinden we regelmatig Magiërs optreden als droomuitleggers, als adviseurs bij het verdelen van de oorlogsbuit, maar ook als onderwijzers en als religieuze experts. Alleen een interpretatie van hun functie als hoeders van de mondelinge traditie maakt het mogelijk al die aspecten te plaatsen. Zij waren op de hoogte van de juiste formuleringen op alle

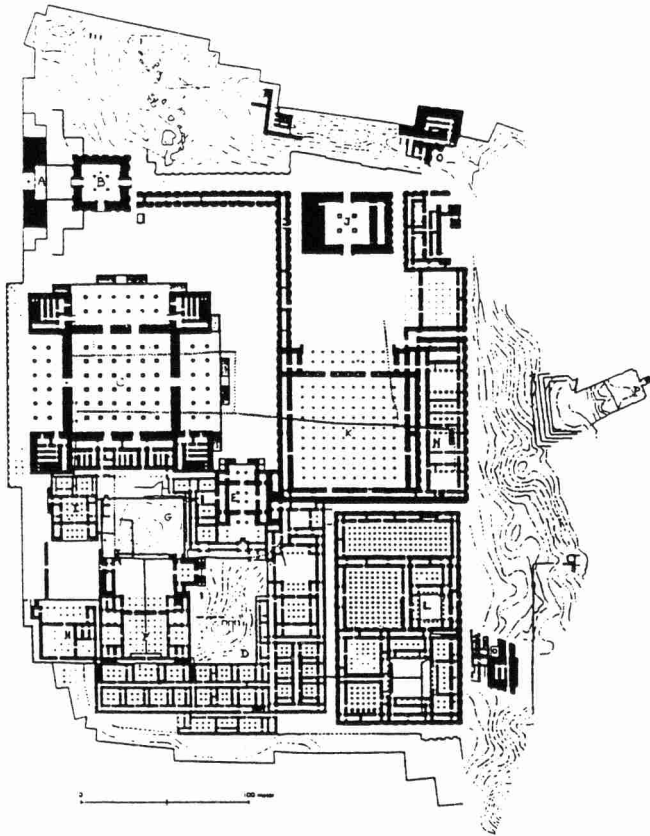
gebieden waar kennis nodig was. Ze kenden de toepasselijke spreuken op godsdienstig en profaan terrein. Voor ons zijn dat gescheiden terreinen: aparte afdelingen van wetenschap die weinig met elkaar te maken hebben. In de Perzische cultuur was dat een eenheid: het weten van de waarheid over de wereld om ons heen. Het spreken van de waarheid, zoals dat, overigens zonder het echt te begrijpen, door de Grieken over de Perzen wordt gerapporteerd, geeft dus niet alleen de inhoud van de traditie aan; het geeft onlosmakelijk daarmee verbonden ook de vorm van de kennisoverdracht aan. De Perzen spraken inderdaad de waarheid, zij het dat ze iets anders deden dan wij op het eerste gezicht zijn geneigd te denken.

Daarmee kunnen we komen tot een bijstelling van de gangbare visie op die Perzische cultuur. In een van de meest recente monografieën over het Perzische rijk meldt de Engelsman J.M. Cook: *Clearly, they were not a people that we should call intellectual. They do not themselves seem to have had an inclination towards literature, medicine, or philosophical and scientific speculation (The Persian Empire, London 1983, p. 230)*. Ik hoop in dit laatste gedeelte van mijn lezing te hebben aangegeven dat de Perzen wel degelijk zo'n traditie hadden. Dat die traditie een vorm had waardoor de inhoud voor ons onherroepelijk verloren is gegaan, mag ons niet verleiden de cultuur van de Perzen in dit opzicht neerbuigend te bekijken.

Woordenlijst

Avesta	Heilige schrift van de volgelingen van de profeet Zarathustra.
Niniveh	Hoofdstad van het Assyrische rijk.
Harran	Stad in het Assyrische rijk.
Herodotus	Grieks geschiedschrijver, schreef <i>Historieën</i> ca. 430 v.Chr.
Ishtumegu	Laatste koning van de Meden, in het Grieks Astyages genaamd.
Ionië	Gebied van Grieks-sprekende steden aan de westkust van Klein-Azië, het huidige Turkije.
Croesus	Koning van Lydië, in het huidige West-Turkije.
Marduk	Voornaamste god van de stad Babylon.
Pasargadae	Oudste residentie van het Perzische rijk in de vlakte van Murghab.
Apis-stier	Door de Egyptenaren vereerde heilige stier die na zijn dood wordt gemummificeerd.
Behistun	Rotswand in noordwest-Iran waarop grote drie-talige inscriptie met bijpassend reliëf is aangebracht door koning Darius.
Persepolis	Residentie van de Perzische vorsten in de vlakte van Marv Dasht. Bouw begonnen voor 509 v.Chr.
Datis, Artaphernes	Generaals van Darius die nederlaag leden tegen Atheners bij Marathon in 490 v.Chr.
Marathon	Plaats in Attica, 42 km. van Athene.
Mardonius	Perzische generaal die in 480 bevel overnam van Xerxes.
Salamis	Eiland bij de westkust van Attica, waar in september 480 zeeslag werd uitgevochten tussen de Griekse en de Perzische vloot.
Aeschylus	Grieks tragedie-dichter wiens <i>Perzen</i> in 473 voor het eerst werden opgevoerd.
Apadana	Ceremoniële zuilenhal op het paleisterras van Persepolis.
Nowruz	Iraanse Nieuwjaarsviering (21 maart).
Elamitisch	Taal van het rijk Elam (hoofdstad Susa), in de eerste periode van het Perzische rijk in gebruik voor administratieve doeleinden.
Akkadisch	Babylonisch.
Ahuramazda	Iraanse hoofdgod.

Daiva-inscriptie	Inscriptie van Xerxes, waarin hij meldt heiligdommen van verkeerde goden (<i>daiva's</i>) te hebben vernietigd.
<i>aletheia</i>	Gr.: waarheid.
Strabo	Grieks schrijver van een <i>Geografie</i> uit de tijd van keizer Augustus.
Gatha's	Oudste gedeelten van Avesta, waarschijnlijk van Zarathustra zelf.
Zarathustra	Profeet; grondlegger van godsdienst die meestal als zoroastrisme wordt aangeduid. Leefde voor begin eerste millennium v.Chr.
Xenophon	Grieks schrijver (ca.425-350), schreef o.a. <i>Cyropaedie</i> en <i>Anabasis</i> .
dikaiosune	Gr.: rechtvaardigheid, gerechtigheid.
Naqsh-i Rostam	Rotswand met graven van Darius en drie van zijn opvolgers. Op het graf van Darius zijn twee inscripties aangebracht.
mantra	Dichterlijke (religieuze) formule in het oud-Indisch.
Nicolaus v. Damascus	Hofgeschiedschrijver van Herodes de Grote, leefde rond begin van onze jaartelling.
Magi, Magiërs	Westiraanse groepering (clan?) van priester/dichters(?)

LEGENDA:

- A - toegangstrap
- B - Poort van alle Landen
- C - Apadana
- D - Paleis D
- E - Tripylon
- F - Paleis van Xerxes
- G - Paleis G
- H - Paleis H
- I - Paleis van Darius
- J - Onvoltooid poortgebouw
- K - Troonzaal (100-zuilenzaal)
- L - Schathuis
- M - Voorraadkamers
- N - Stallen en garnizoenskwartieren
- O - Verdedigingsmuren
- P - Graf van Artaxerxes II

Enige literatuur

Trümpelmann, L. 1988. *Persepolis. Ein Weltwunder der Antike*. Philip von Zabern, [ISBN 3-8053-1016-1].

Trümpelmann, L. *Zwischen Persepolis und Firuzabad. Gräber, Palaste und Felreliefs im alten Persien*. [ISBN 3-8053-1414-0].

Olmstead, A.T. (oorspr. 1948 wordt nog steeds herdrukt). *History of the Persian Empire*. Chigaco Univers. Press.

Cook, J.M. 1983. *The Persian Empire*. London [Dent, ISBN 0-460-04448-6]

Dandamaev, M.A. en V.G. Lukonin, 1989. *The culture and social institutions of ancient Iran*. Cambridge Univ. Press [ISBN 0-521-32107-7].

Briant, P. 1987. *De la Grèce a L'Orient: Alexandre le Grand*. Paris Gallimard [ISBN 2-07-053041-8]. Is ook in het Nederlands vertaald en uitgegeven door Unieboek.

Briant, P. 1993. *Darius Ier*. Paris Gallimard (over een Nederlandse vertaling is nog niets bekend).

Sancisi-Weerdenburg, H. (ed.) 1989. *Persepolis en Pasargardai in wisselend perspectief*. (=Phoenix 35/1), Leiden [ISBN 90-367-01136-8].

Sancisi-Weerdenburg, H. (ed.) 1988². *Geschiedenis van het Perzische Rijk*. Bussum [ISBN 90-228-3358-5].

Curtis, J. 1989. *Ancient Persia*. British Museum, London [ISBN 0-7141-2046-4].

Midden-Amerika

R. de Ridder en R.A.M. van Zantwijk*

Inleiding

Sprekend over Midden-Amerika komen twee begrippen dadelijk aan bod, *het aardrijkskundige begrip Midden-Amerika*, dat het gebied tussen de landengte van Tehuantepec en die van Panamá omvat en het *cultuur-historische begrip Meso-Amerika*, dat de invloedssfeer van een grote inheemse cultuur weergeeft, lopende van Sinaloa en Tamaulipas in het noorden tot Costa Rica in het zuidoosten.

Meso-Amerika is een trechtervormig doorgangsgebied van Noord- naar Zuid-Amerika, waar van oudsher een grote etnische verscheidenheid bestond, welke in de zestiende eeuw enerzijds vermeerderd werd door de instroming van Europeanen en neger-slaven en de door onderlinge contacten van deze twee groepen en die met de inheemse bevolking ontstane mensen van gemengd bloed, doch anderzijds afnam door de rampzalige teruggang van de inheemse bevolking ten gevolge van de Spaanse verovering en de epidemieën van nieuw ingevoerde ziekten. In sommige streken verdwenen inheemse bevolkingsgroepen geheel en al, waardoor de genoemde verscheidenheid dus weer afnam.

Desondanks hebben twee grote Mesoamerikaanse beschavingen een blijvende invloed in het gebied behouden, te weten de Mayaanse en de Nahua-Pipiles. Deze invloeden doen zich nu nog gelden op de gebieden van taal, volksgodsdienst, inheems bestuur, sociale organisatie en volkskunst. Behalve in het geval van de taal zijn deze invloeden soortgelijk in alle gebieden waar nu nog aanzienlijke Indiaanse bevolkingsgroepen leven. Er bestaat een merkwaardig verschil tussen de twee

* Dit artikel is eerder verschenen als onderdeel van: Zantwijk, R.A.M. van en R. de Ridder 1988. 'Culturele en etnische verscheidenheid in Midden-Amerika in heden en verleden.' In: *De Verenigde Staten van Midden Amerika?* Uitgave Bureau Studium Generale, Utrecht.

grootste Mesoamerikaanse taalgebieden. Het van Zuid-Chihuahua tot Panamá lopende verspreidingsgebied van de Nahuja-dialecten, waartoe ook de Azteekse taal behoort, vormt geen doorlopend geheel maar een groot aantal verspreid liggende taaleilanden, waarvan de uitersten meer dan 4.000 km uiteen liggen. Toch zijn al deze dialecten ook thans nog onderling verstaanbaar, ook al hebben de tezamen ongeveer één miljoen leden omvattende groepen sprekers in de meeste gevallen al eeuwenlang geen onderling contact meer.

De Maya-talen daarentegen worden in een meer aaneengesloten gebied gesproken, door nog verscheidene miljoenen mensen, met veelvuldige contacten tussen een aantal van de groepen. Niettemin kan een Maya uit Guatemala niet alleen een Maya uit Yucatán niet verstaan, doch ook de taal van de leden van de veertien andere Maya-groepen dan de zijne of hare binnen Guatemala, zal hij of zij meestal niet kunnen volgen. Zo kan er in Guatemala de behoefte bestaan aan een vijftientalig marktwoordenboek!

Er zijn nog enkele regionaal belangrijke inheemse groepen in Midden-Amerika, die niet tot één van de twee grote Mesoamerikaanse subculturen behoren. Aan de Atlantische of Caraïbische kusten van Belize en Guatemala wonen de zogenaamde 'Blackcaribs', afstammelingen van Caribische Indianen van de Antillen, doch vermengd met Afrikanen; aan die van Honduras en Nicaragua de zeevarende Miskito-Indianen en aan die van Panamá, in het bijzonder op de eilanden van de San Blas-Archipel de Cuna-Indianen, beroemd om hun volkskunst en om de bijzondere positie van de vrouw in hun samenleving.

Ethnohistorie van het Middenamerikaanse gebied

Van de pre-Columbiaanse samenlevingen in Meso-Amerika weten we betrekkelijk veel. Er zijn vele ruïne-complexen gevonden, waarvan een deel is onderzocht. Na vele jaren en vele onderzoekers worden er de laatste tijd grote vorderingen gemaakt bij het vertalen van de teksten in het hiëroglifenschrift dat de Maya's in hun gebied gebruikten om hun geschiedenis, dat wil zeggen, de belangrijkste gebeurtenissen in de visie van de heersers, in vast te leggen. Een belangrijke bron vormen de teksten, die op papier zijn gesteld. Belangrijk zijn de vóór-Spaanse en vroeg-koloniale beeldschriften (zogenaamde *Codices*), die veel informatie geven over de religie en indelingen van tijd en ruimte (kalenderstelsels!). Voor de geschiedenis van de laatste eeuwen voor de Spaanse verovering, zijn de ethnohistorische bronnen van groot belang. Deze

teksten, geschreven door de inheemsen zelf in hun eigen taal handelen vooral over hun geschiedenis. De interpretatie van deze teksten is, ondanks het gebruik van Latijns schrift, nog niet zo eenvoudig als men zou kunnen denken.

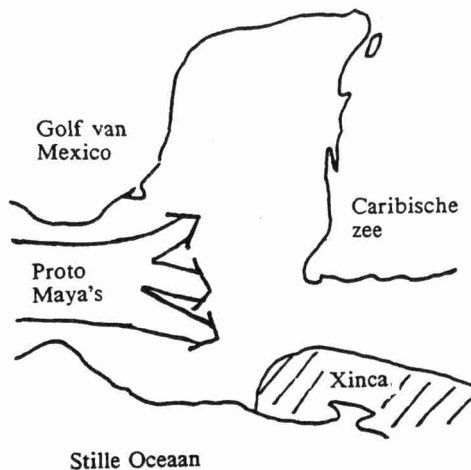
Wat we lezen in de hiëroglfen en etnohistorische bronnen, is sterk gekleurd door de schrijvers of hun opdrachtgevers: het zijn die gebeurtenissen, die in hun ogen belangrijk waren, en in sommige gevallen diende de geschiedenis te worden aangepast. Vergelijking van verschillende bronnen leert, dat de weergegeven geschiedenis wel eens aanmerkelijk kon verschillen van de werkelijkheid. In enige mate geldt dit ook voor de koloniale en post-koloniale Spaanstalige bronnen als reisverslagen, brieven en juridische verslagen.

De grove lijnen in de geschiedenis

Het Maya-gebied is immens groot: ten westen van de Isthmus van Tehuantepec in Mexico waaiert het gebied uit tot de grootste breedte tussen de kust van Yucatán in het noorden, en de Guatemalteekse kust in het zuiden. Veel streken zijn schier ondoordringbaar: een steile bergketen met vele vulkanen, een zeer hete kuststrook ten zuiden daarvan, en een uitgestrekt gebied met oerwouden en savannen aan de andere kant. Na de eerste bewoners, waarvan we weinig afweten, zullen verschillende groepen met aanwijsbaar verschillende culturen, het gebied binnenkomen vanuit Mexico en er hun sporen achterlaten (zie *Morley* en *Brainerd*).

De eerste bewoners (6000-1000 v.Chr.)

Sporen van de eerste bewoners, de Xinca en de zogenaamde Proto-Maya's, zijn zeer zeldzaam. Van 6000 tot 2000 v.Chr. vinden we de eerste verschijnselen die wijzen op een sedentair bestaan: uit archeologische vondsten is af te leiden dat men zich dan permanent gaat vestigen, met name langs de kusten van het gebied. Daar is een rijke voedselbron, de zee, die permanente vestiging mogelijk

maakt. Van hieruit vestigt men zich wat later ook in de bergen. In die periode ontstaat ook de landbouw rond die dorpen, waardoor een grotere bevolkingsdichtheid mogelijk wordt. Het lijkt waarschijnlijk dat we met onafhankelijke ontwikkelingen te maken hebben, maar misschien vinden er migraties plaats vanuit Mexico; daar ontstaat de landbouw iets eerder, in de Vallei van Tehuacan. Geleidelijk aan dringen deze landbouwers het binnenland binnen langs de grote rivieren, maar het grootste deel blijft zeer schaars bewoond.

De Olmeekse immigratie (1000-600 v.Chr.)

De eerste grote beschaving van Meso-Amerika was die van de Olmeken. De vroegste sporen van Olmeken vinden we, net als in het Maya-gebied, aan de kust, in dit geval aan de Mexicaanse Golfkust ten noorden van de Isthmus. De economische banden met de bevolking tot ver buiten het gebied zijn aan te tonen door het veelvuldig voorkomen van grondstoffen die niet in het Olmeekse gebied voorkomen; en andersom,

door het voorkomen van Olmeeks materiaal ver buiten hun eigen staat. Uit het Maya-gebied kwamen in ieder geval jade en obsidiaan, en waarschijnlijk vergankelijke materialen zoals veren van de quetzal, zout en cacao bonen. Tot in Costa Rica zijn Olmeekse materialen gevonden. Tussen 1000 en 600 v.Chr. ontstaan Olmeekse kolonies in Guatemala: aan de zuidelijke kust, waarschijnlijk voor de verbouw van cacao, en van daaruit in de zuidelijke bergen voor het verkrijgen van jade en obsidiaan.

De eerste Maya-centra (400 v.Chr. - 200 n.Chr.)

Vanaf 400 v.Chr. kunnen we spreken van de Maya-beschaving. In het zuiden, aan de kust van de Stille Oceaan en in de bergen ontstaan zelfstandige staten. Sommige steden in die staten zijn overgenomen van de Olmeekse kolonisten. Die steden hebben, naast hun ceremoniële

functie, een duidelijke handelsfunctie. De Olmeekse koloniën verdwijnen, maar de Maya's uit de oude en nieuwe centra (Kaminaljuyu, Izapa, El Baúl) houden het netwerk van handelsrelaties in takt. Daarnaast is de Olmeekse invloed merkbaar in materiële overblijfselen in deze centra. De kalender, het schrift, de kunst van het afbeelden zijn alle in belangrijke mate terug te voeren op de Olmeekse beschaving.

We moeten hier even stilstaan bij het woord 'beschaving'. Zoals het in de literatuur over Meso-Amerika wordt gebruikt ('Civilization'), en zoals het hierboven is gebruikt, wordt met het woord 'beschaving' de verzameling culturele verworvenheden bedoeld, die we tegenkomen in de centra, in de steden: de kalender, het schrift, prachtig beeldhouwwerk, vooral op *stelae*, en even mooi aardewerk, vooral in graven, met andere woorden datgene wat bewaard is gebleven en opgegraven. Het zijn echter alle kenmerken van de kleine groep heersers, van de dynastieën van wereldlijke en religieuze leiders. Schrift en kalender waren voornamelijk voorbehouden aan kleine groepen specialisten, die in of bij de centra woonden, in dienst van bazen. Een hiërarchieke bovenlaag met personeel kan echter alleen daar bestaan waar het gros van de bevolking voor voedsel kan zorgen, voor zoveel voedsel zelfs dat met het surplus die bovenlaag kon worden onderhouden. Van deze grote groep landbouwers is veel minder bekend: hun dorpjes zijn bijna niet opgegraven, het daar gevonden aardewerk is gericht op gebruik en slechts zelden versierd, voorwerpen van hout en textiel zijn vergaan. In zekere zin ging de beschaving van de heersers aan het grootste deel van de bevolking voorbij.

Terug naar de geschiedenis. De overeenkomst in materiële cultuur tussen de verschillende centra was groot. Ongetwijfeld waren er nauwe relaties tussen de steden. Pas als deze steden in het zuiden in volle bloei zijn, vinden we de ontwikkeling van vergelijkbare centra ten noorden van het gebergte. We zien daar een grote overeenkomst met de oudere

centra, zodat contact, vooral tussen Kaminaljuyu in de bergen, en Tikal en El Mirador op de noordelijke vlakte, zeker is.

Migratie uit Teotihuacan. De Klassieke Periode of het Oude Rijk (200-800 n.Chr.)

Plotseling, in circa 200 n. Chr., worden de grote centra in het zuiden verlaten, of ze raken enige tijd in verval. De oorzaak is vermoedelijk een uitbarsting van de Ilopango in El Salvador. Door de asregen worden grote stukken land onbruikbaar voor landbouw, wordt het handelsnetwerk verstoord, en ontstaat chaos. Teotihuacan, het grote centrum in de Vallei van Mexico, lijkt hiervan te profiteren:

men neemt de handelsroutes over, er komen kleine koloniën en men bouwt een stadswijk in Kaminaljuyu. Misschien kan dit worden gezien als een poging tot kolonisatie, en wel met dezelfde redenen als waarmee de Olmeken hier koloniseerden: de beschikking over cacao, jade, en andere hooggewaardeerde grondstoffen uit Guatamala.

In circa 600 n.Chr. neemt de macht van Teotihuacan in Mexico af; daarmee komt ook een einde aan de macht van Kaminaljuyu, het enige zuidelijke Maya-centrum dat in deze periode kan rivaliseren met de inmiddels opgekomen steden ten noorden van de Guatemalteekse Hooglanden. Daar zijn, zoals we zagen, vanaf ongeveer 200 n.Chr. nieuwe grote en prachtige steden opgekomen. Uit de archeologische vondsten blijkt een nauw contact met het berggebied, maar dat schijnt relatief dun bevolkt te zijn.

Tot voor kort werd aangenomen, dat de periode waarin de Laaglandcentra hun eerste bloei beleefden, de zogenaamde Klassieke Periode tussen circa 200 en 800 n.Chr., een periode van rust is geweest. Er is in de oude literatuur dan ook sprake van één Maya-staat, het 'Oude Rijk' genoemd, met een centraal gezag en rust en vrede in het gehele gebied, of, minder algemeen, is er sprake van een aantal staten die onderling

nauwelijks onenigheid kenden. Een periode kortom, waarin de Grote Maya-cultuur, zoals we die kennen uit de vele plaatsjesboeken, tot ontwikkeling en bloei kon komen. Deze romantische interpretatie van de Klassieke Maya-samenleving is ontstaan en verdedigd door de onderzoekers vanaf het einde van de vorige eeuw tot in de jaren '60 en '70 van deze eeuw. Met de ontcijfering van het schrift en de ontdekking van nieuwe gegevens, lijkt de slinger van de wetenschappelijke klok nu de andere kant op te zwaaien. Zo blijkt het, dat de figuren op stelaes en andere stenen voorwerpen geen goden of priesters zijn, maar heersers. Het cement, waarmee de Maya's gedurende zes eeuwen hun samenleving bij elkaar hielden en hun materiële cultuur opbouwden, blijkt niet vrede en vriendschap te zijn, maar bloei en rivaliteit (*Schele en Miller, 1986*). De stadsstaten in de Laaglanden voerden onderling een politiek van afwisselend alliantie, bijvoorbeeld door middel van huwelijken en oorlog. Niet rust en vrede vormden de basis voor de ontwikkeling van de materiële cultuur, maar concurrentie: het elkaar aftroeven met macht en rijkdom en een religie waarin de goden verzocht werden om rust en vruchtbaarheid ten tijde van vrede, maar tevens om hulp in de strijd ten tijde van oorlog. (Belangrijkste centra: El Mirador in Proto-Klassiek, Tikal in Vroeg-Klassiek, Palenque, Yaxchilan, Calakmul, Copan in Midden-Klassiek; herstel Tikal in Laat-Klassiek).

De positie van het grootste deel van de bevolking, de boeren, de leveranciers van voedsel en soldaten, is nog onduidelijk; ook hier is slechts weinig onderzoek gedaan naar plattelandsontwikkeling.

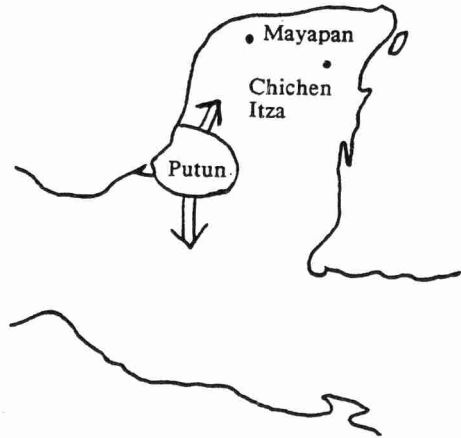
Aan deze Klassieke Periode komt vrij plotseling een einde; tussen circa 800 en 900 worden de meeste steden verlaten en raken ze in verval. De oorzaak is nog steeds niet geheel duidelijk; waarschijnlijk is er een aantal elkaar versterkende oorzaken aan te wijzen. Eén van de oorzaken zou kunnen zijn, dat de bevolkingsdruk te groot werd. Daardoor ontstonden ondervoeding en ziektes, met als antwoord van de elite het oprichten van steeds nieuwe ceremoniële structuren om daarmee de goden gunstig te stemmen. Dat echter onttrok opnieuw meer arbeidskrachten aan de boerenbevolking, die anders voor voedsel hadden kunnen zorgen. Hierdoor ook, werd het vertrouwen dat de bevolking in haar politieke en religieuze leiders had, steeds geringer. De afstand tussen heersers en boeren werd steeds groter. Daarnaast ging het economisch slecht. De traditionele handelsroutes over land en langs de rivieren, werden vervangen door zeescheepvaart rond het Yucateekse schiereiland. Staten in het binnenland kwamen zo buiten de routes te

liggen. Nieuw onderzoek zou nieuwe factoren hieraan kunnen toevoegen.

Epi-Tolteekse Veroveraars (800-1500 n.Chr.)

Vanaf ongeveer 900 n.Chr. is heel Meso-Amerika in beweging. De bevolking in het Maya-gebied groeit weer, handelsrelaties tussen Maya's en volken in Mexico worden intensief, en daarmee de politieke banden. Vanuit Mexico ten noorden van de Isthmus migreren groepen naar het Maya-gebied, en ook binnen dit gebied vinden volksverhuizingen plaats. Daarnaast zijn er nog militaire veroveringen. In deze ogenschijnlijke chaos zijn er twee gebieden die de fakkel van de Maya-cultuur overnemen: het uiterste noorden van Yucatán en de Guatemalteekse Hooglanden.

Het noorden van Yucatán wordt gekoloniseerd door de Putun-Maya's. Deze verschillende groepen komen uit hetzelfde gebied aan de kust van de Golf van Mexico. Ze wonen daar op de grens van het Maya-gebied en Mexico en zijn in hun cultuuruitingen sterk door Mexicaanse groepen beïnvloed. Zij beheersen de handelsroutes tussen Guatemala en Mexico. Nu de zeevaart rond het Yukateekse schiereiland steeds belangrij-

ker wordt en zij zich ontwikkelen tot zeevaarders, breiden ze hun invloed uit door de noordelijke kunststrook te bezetten. Zo ontstaat het zogenaamde 'Nieuwe Rijk'. Net als in het Oude Rijk echter, is er grote rivaliteit tussen de verschillende steden, dat wil zeggen tussen de elites van de centra. Eerst bezet een groep het inmiddels verlaten Chichen Itza en brengt het tot bloei. De stad wordt in 1224 veroverd door de heerser van Mayapán, een stad die door een rivaliserende groep Putun-Maya's is gesticht. In de vijftiende eeuw heeft heel Yucatán te lijden onder onderlinge strijd tussen de centra en burgeroorlogen binnen de centra. De politieke situatie in de Guatemalteekse Hooglanden is niet veel anders. Groepen Maya's, misschien ook Putun-Maya's, trekken via de

rivierdalen de bergen in en veroveren een groot deel van de bergen en het kustgebied. De onderlinge rivaliteit tussen deze groepen is groot. Quiché's, Cakchiquel, Tzutuhil en Rabinal Maya's ruziën onderling over het bezit van het land en daarmee van de kostbaarheden als jade, edelmetalen en quetzalveren.

Met het bezetten van het land krijgen ze ook de macht over de plaatselijke bevolking. Deze boeren werden beschouwd als bezit; bij de Quiché-Maya's werden ze aangeduid als 'kinderen'. Zij zorgen voor de hoeveelheden voedsel die nodig zijn om de elite in de centra en het leger te onderhouden; zij zorgen ook voor de soldaten die nodig waren voor veroveringscampagnes tegen de elites van de andere Maya's in dit gebied. In de geschreven bronnen wordt veel nadruk gelegd op de tribuut die ze hebben te betalen: allerlei kostbaarheden worden genoemd, zoals quetzalveren, jade, edelstenen en edelmetaal (*Edmonson, 1977 (1971)*).

Het Azteekse Rijk

Vanaf 1428 begint in Midden-Mexico de snelle uitbreiding van het Azteekse Rijk. Aan het einde van de vijftiende eeuw strekte het zich uit, vanaf het achterland van Tampico in het noorden tot in het huidige Guatemala in het zuiden. Azteekse gemilitariseerde kooplieden dringen zelfs tot ver in de overige streken van Midden-Amerika door, waar zij in de huidige landen El Salvador, Honduras en Nicaragua grote bevolkingsgroepen aantreffen, die de Nahuatl-taal spraken. In hun oren klonken de Middenamerikaanse Nahuatl-dialecten 'kinderlijk' en daarom duiden zij de sprekers als 'Pipiltin' (kinderen) aan, hetgeen in de verspaanste vorm nu nog als de naam 'Pipiles' voortleeft. Deze Pipil-groepen werden gevormd door de afstammelingen van eeuwen eerder binnengetrokken groepen van Middenamerikaanse herkomst, die reeds vóór hun komst de belangrijkste culturele tradities van de Nahuatl-volken verworven hadden. Zo konden de Azteken in Nicaragua goden en rituelen aantreffen, die zij zelf ook kenden.

De Spaanse overheersing (1516-1696)

In 1521 bezet de Spaanse conquistador Cortés de stad Tenochtitlan, de hoofdstad van het Azteekse Rijk, daar waar nu Mexico-Stad ligt. Ook toen reeds, was dit één van de grootste steden van de wereld! Elites van verschillende inheemse staten komen naar hem toe om zich aan hem te

onderwerpen; hieronder bevinden zich ook de Quiché- en Cakchiquel-Maya's.

Van bevriende Maya's in wat nu Chiapas is, Zuid-Mexico, hoort hij dat deze Hoogland Maya's zich niet christelijk gedragen, en in 1523 stuurt hij een legertje naar Guatemala om hen te onderwerpen. Zijn luitenant Alvarador vertrekt met dit legertje en een onbekend aantal Mexicaanse bondgenoten. Door de onderlinge onenigheid tussen de verschillende Maya-groepen, is dit legertje genoeg om in 1524 duizenden Quiché's te verslaan: de Cakchiquel-Maya's sluiten zich bij de Spanjaarden aan. Samen zullen ze ook een andere vijand van de Cakchiquel, de Tzutuhil, onderwerpen, maar het loopt toch slechts af voor de Maya-bondgenoten; als de Cakchiquel geen goud en andere rijkdommen aan de conquistadores kunnen leveren, onderwerpt Alvarado hen alsnog. 'Onderwerpen' moeten we hier figuurlijk opvatten: men moordt de elites en legers grotendeels uit.

Heeft Alvarado slechts een jaar nodig om de Guatemalteekse Hooglanden te bezetten, de verovering van Yucatán duurt zo'n 20 jaar, van 1527 tot 1546. Nog veel langer duurt de totale verovering van de Petén, het grote oerwoud van Guatemala. De elite wordt ook hier, net als in Yucatán, gevormd door Itza-Maya's. Het centrum van hun staat, Tayasal, ligt op een eiland in een meer. Het zal tot 1696 duren, bijna 200 jaar nadat Cortés Mexico verovert, voordat het Spaanse leger Tayasal heeft veroverd. Overigens is het geen twee eeuwen durende strijd geweest. Lange periodes vond men het van beide kanten het verstandigst elkaar te ontwijken.

Dat de Spanjaarden met zo weinig mensen een zo dichtbevolkt en groot gebied hebben kunnen bezetten, ligt aan verschillende factoren. Men had paarden en vuurwapens, beide onbekend in Meso-Amerika. Daarnaast profiteerde men van de onderlinge onenigheid, waardoor men bondgenoten kreeg. Een zeer belangrijke, zo niet de belangrijkste factor is echter een onverwachte; de oorspronkelijke bewoners waren niet immuun voor de besmettelijke ziektes die de Europeanen meebrachten: mazelen, pokken en gele koorts sloegen soms al toe voordat er slag was geleverd. De Indiaanse bevolking van sommige streken werd gedeceimeerd en het zou eeuwen duren voordat deze weer het peil had van voor de verovering.

Tussen 1519 en 1524 werd het gehele gebied, dat tot het Azteekse Rijk behoorde, door de Spaanse invallers, aangevoerd door Hernan Cortés, als veroverd beschouwd.

Samenvatting Pre-Columbiaanse geschiedenis

Er is een merkwaardig verschil aan te wijzen tussen de verschillende periodes van ontwikkeling van de Maya-cultuur: het betreft telkens een ander gebied dat de fakkel overneemt. Eerst is het de zuidelijke kuststrook, dan is het het zuidelijke berggebied. Dan betreft het het kustgebied plus de bergen, maar daarna verplaatst de ontwikkeling zich naar de noordelijke laaglanden. In de laatste periode zijn er in feite drie gebieden: de noordkust Yucatán, de Itza-staat in de Petén en de Guatemalteekse Hooglanden.

We zien echter ook een aantal parallellen tussen de ontwikkelingen in deze gebieden. Zo komen er telkens groepen uit het huidige Mexico, die hun invloed sterk laten gelden; eerst de Olmeken, dan handelaren uit Teotihuacan, dan de bewoners van Putun. Zij geven telkens waarschijnlijk een impuls aan de ontwikkelingen. Het waarom van deze migraties lijkt ook overeen te komen: men wil verzekerd zijn van de aanvoer van grondstoffen die in Mexico zeldzaam zijn of geheel afwezig: cacao, quetzalveren, zout, jade, edelstenen, zilver. In de turbulente gebieden kan men dan niet volstaan met goede handelscontacten; beter is het een kolonie te stichten, en de bronnen en handelsroutes te beheersen. De Spanjaarden hadden nauwelijks een andere reden dan die inheemse groepen: zij waren vooral uit op goud en zilver en andere kostbaarheden. Missionering volgde en was ongetwijfeld een zeer belangrijke tweede factor.

Een theoretische overeenkomst tussen de verschillende veroveringen betreft de positie van het merendeel van de bevolking: de boeren, de vasallen, of 'kinderen' in de terminologie van de Quiché-heersers. Hoe groter het niet-landbouwende deel van de bevolking wordt, hoe meer boeren er nodig zijn om allen van voedsel te kunnen voorzien. En het niet-landbouwende deel wordt steeds groter: steeds meer arbeiders zijn nodig om de steden te kunnen bouwen en steeds meer specialisten om die steden het prachtige aanzicht te geven dat ze nu nog hebben. De heersende klasse zelf breidt zich uit en er komen steeds meer handelaren. De arbeiders voor de bouw van steden, maar vooral ook de soldaten, worden onttrokken aan de klasse der boeren.

Minder mensen dus om meer voedsel te verbouwen. Nieuwe landbouwtechnieken hebben in de loop der tijd intrede gedaan, maar het lijkt erop, alsof deze de groei niet bij konden houden. We zagen al dat dat waarschijnlijk één van de factoren was van het verval aan het einde van de zogenaamde Klassieke Periode.

Met de komst van de Spanjaarden worden de samenlevingen als het ware onthoofd. De heersende elite wordt gedood in of na de strijd, anderen komen om door besmettelijke Europese ziektes. Daarmee zijn niet alle familieleden van de elite verdwenen: sommigen van hen zullen in de zestiende eeuw worden opgenomen in het koloniale bestuursstelsel. De sociale structuur op het niveau van de boeren blijft echter in stand en zal niet veel hebben afgeweken van de sociale structuur zoals we die nu nog aantreffen in het Maya-gebied.

Literatuur

Morley, S.G. and G.W. Brainerd 1983. Revised by Sharer: *The Ancient Maya*. Stanford, Stanford University Press. Fourth edition.

Schele, L. and M.E. Miller 1986. *The Blood of Kings. Dynasty and ritual in Maya art*. George Braziller, Inc. & Kimbell Art Museum, New York/Forth Worth.

Edmonson, M.S. 1977 (1971). *The Book of Counsel: The Popol Vuh of the Quiche Maya of Guatemala*. Middle American Research Institute, Tulane University, New Orleans.

Mesoamerikaanse culturen: de kalender

R. de Ridder

Inleiding

Voor de Azteken was de beschaafde wereld *Anahuac*, het land tussen de Atlantische en de Grote Oceaan, in het noorden begrensd door woestijnen en in het zuiden door oerwoud. Dit is het gebied van de zogenaamde 'Grote Beschavingen', met als bekendste die van de Azteken en die van de Maya's, maar niet minder indrukwekkend waren die van de Mixteken, de Zapoteken, de Tarasken en nog vele andere volken; hun afstammelingen bevolken nu Mexico en een groot deel van Midden-Amerika. Op gronden van de overeenkomsten tussen deze culturen, wordt dit gehele cultuurgebied nu *Meso-Amerika* genoemd. Of die culturen 'groter' zijn geweest dan de andere in het gebied, is een kwestie van uitgangspunten. Hun nu nog aanwezige materiële cultuur is in ieder geval opmerkelijk en indrukwekkend, maar de immateriële cultuur van de andere groepen was, cognitief gezien, niet minder dan die van de 'Grote Culturen'. Deze term is in dit verband in 1948 voor het eerst gebezigd toen het nog gebruikelijk was een bepaalde cultuur op grond van materiële kenmerken met 'groot' en 'klein' aan te duiden. 'Groot' en 'klein' werden ethnocentrisch gebruikt, dat wil zeggen de cultuur werd vergeleken met onze westerse cultuur en vanuit dat standpunt 'groot' genoemd - zoals die van de Azteken en de Maya's met hun imposante gebouwen, beeldhouwwerk en dergelijke - of 'klein' zoals de jagende/verzamelende Indianen in de Noordmexicaanse woestijn of in de oerwouden van Midden-Amerika. In dit uitgestrekte gebied werden (en worden) tientallen verschillende talen gesproken van enkele geheel verschillende taalfamilies, en in zekere mate kunnen we spreken van evenveel verschillende culturen, maar eigenlijk is dit niet juist. Voor de Indiaan in deze streken, heeft een term als volk, stam of iets dergelijks geen betekenis. Zijn focus is gericht op zijn gezin en familie, zijn directe herkomst, en daarmee verbonden op het dorp of de streek waaruit hij afkomstig is en waar de meeste bewoners familie van hem zijn. Het 'wij-gevoel' strekt zich niet uit tot, bijvoorbeeld, 'allen die dezelfde taal spreken', of 'allen die dezelfde

culturele uitingen gebruiken', of 'dezelfde godsdienst hebben' en al helemaal niet tot 'allen die Indiaan zijn' zonder dat de familiebanden hierbij worden betrokken. Het wij-gevoel wordt bepaald door de afkomst van dezelfde voorouders, en in de vele varianten van de grote godsdiensten, van dezelfde scheppende godheid. De algemene aanduiding van een grote bevolkingsgroep als 'de Maya's' is van ons, Europeanen afkomstig, maar de naam bestaat natuurlijk niet zonder reden. Er zijn nu eenmaal grote en kleine overeenkomsten in de culturele uitingen van alle Mesoamerikaanse volkeren: in de landbouw, bij voorbeeld, in de religies, en op het gebied van de sociale relaties tussen groepen; in het geval van de Maya's is er ook het taalkundig criterium: alle Maya's spreken een verwante taal. Overigens komen hierop in onze tijd van bewustwording en ethniciteit veranderingen; denk bijvoorbeeld aan de Quiché-Maya Nobelprijswinnares Rigoberta Menchu uit Guatemala, die niet alleen voor zichzelf en haar familie opkomt, maar ook niet alleen voor Quiché-Maya's: ze neemt het op voor alle onderdrukte Indianen van Guatemala en zelfs daarbuiten.

De grootste culturele overeenkomst tussen al die beschavingen was hun obsessie met tijd. Al deze groepen gebruikten een kalender die 52 zonneprijaren besloeg, de *kalenderronde*, en al kon de dag waarop een nieuwe kalenderronde begon per streek of stad verschillen, overal werd hij vergezeld van grote ceremonies. De relatie tussen de verschillende taalgroepen en hun eigen kalenders is duidelijk, maar niet iedere taalgroep hanteerde een eigen tijdrekening. De oorzaak daarvan is dat taal een functie is van zeer lange deelname binnen eenzelfde systeem van interactie zoals huwelijksrelaties; voor de moeder van alle Maya-talen, het Proto-Maya, moeten we tienduizenden jaren teruggaan, volgens de specialisten, en vele duizenden kilometers terug naar waar alle Indianen vandaan komen, naar het noorden dus, de huidige Verenigde Staten in. Een vak als de Glottochronologie kan de leeftijd van een taal redelijk bepalen. Voor het Nahuatl - de taal der Azteken - is de plaats van herkomst overigens vrij makkelijk aan te tonen: verwante talen worden nog gesproken in de Rocky Mountains, USA.

Voor een cultuuruiting als de kalender ligt dit anders. Dat een volk in het verre verleden de tijd bijhield kunnen we alleen weten als men voorwerpen heeft nagelaten waarop die tijd staat weergegeven. Het kan best zijn dat jagende volkeren bijhielden op welk moment welke trekkende dieren het best op welke plaats gevangen konden worden, maar jagers sjouwen over het algemeen geen stenen voorwerpen met zich mee die niet direct van belang waren voor het levensonderhoud. Dus wel bijlen en messen en dergelijke, maar geen vazen of beeldhouwwerk. Men liet wel tekeningen

achter in grotten, waaronder afbeeldingen van jachtwild, maar of deze afbeeldingen als kalender zijn te interpreteren, is niet waarschijnlijk.

Landbouw in Amerika

Zo gauw men echter geheel afhankelijk is van seizoenen wordt het noodzaak de tijd bij te houden. En het zijn uiteraard de gevestigde landbouwers die min of meer precies dienen te weten wanneer gezaaid moet worden en wanneer niet. Hoewel in de antropologie een strikt onderscheid wordt gemaakt tussen jagers/verzamelaars enerzijds, en landbouwers anderzijds, zou dit in feite een glijdende schaal moeten zijn. Mogelijk is immers dat men een akker aanlegt en inzaait, dan enige tijd rondtrekt op zoek naar jachtwild en wilde planten, om op tijd terug te zijn voor de oogst. Bepaalde groepen Indianen in het Amazonegebied doen dit precies zo. Pas als men van de akker voldoende voedsel weet te halen voor een heel jaar, kan men het zich permitteren zich permanent te vestigen. Daarvoor is dan vereist dat men niet afhankelijk is van één gewas dat na het oogsten direct genuttigd moet worden. Verscheidene gewassen zijn noodzakelijk, voor de variatie in voedingsstoffen maar ook om door het jaar heen over die verschillende produkten te kunnen beschikken.

In Meso-Amerika heeft men al zo'n 7.000 jaar geleden een graansoort verbouwd waaruit de maïs is voortgekomen, het voedingsmiddel bij uitstek van de Amerikaanse Indianen. In Zuid-Amerika werd pas later met landbouw begonnen, zeker als gevolg van een geheel eigen ontwikkeling, terwijl Indianen in Noord-Amerika in wat nu de USA is de maïsbouw hebben afgekeken van Mesoamerikaanse volkeren. Bonen, de in Meso-Amerika altijd-gebruikte aanvulling op een maïsdiëet, werden al zo'n 5.000 jaar geleden verbouwd, evenals waarschijnlijk allerlei soorten pompoenen, waarvan niet alleen het vlees gegeten werd, maar waarvan de schil - gedroogd en gehard - werd gebruikt voordat aardewerk werd gemaakt. Op welk moment Indianen zich echt definitief vestigden, is niet na te gaan, maar de oudst-bekende permanente vestigingen dateren van zo'n 3.500 jaar geleden. Ze zijn gesitueerd aan de kust van de Golf van Mexico zowel als aan die van de Stille Oceaan. Die keuze werd ingegeven door de gesteldheid van de bodem: moerassen zorgden voor verbouwbare grond waarvan een hoge opbrengst te halen is. Zeer opvallend is echter dat, ondanks de grote afstand tussen die plaatsen, de materiële cultuur zeer grote overeenkomsten vertoont, zelfs zo groot dat we van één cultuur kunnen spreken. Wat dan als het ware de plaats van oorsprong is geweest, is niet bekend noch wanneer dat geweest moet zijn.

Deze cultuur, waarvan de bevolking door de Azteken de Olmeca werd genoemd, de Olmeken in ons jargon, is de grondslag voor alle latere zogenaamde Grote Culturen van Meso-Amerika. Uit de Aztekennaam *Olmeca* blijkt trouwens dat ze uit het kustgebied komen; het woord betekent 'zij die uit het Uitgestrekte Rubber komen' ofwel daar waar de bomen groeien waaruit sap werd gewonnen. Dit gedroogde sap levert een keihard soort rubber op waarvan ballen voor het balspel gemaakt werden. De naam voor dit spel, *ulama* verwijst hiernaar. Wat de Olmeken ondermeer nalieten waren een schrift en een tijdrekening, waarbij aangetekend dat een kalender niet zonder schrift kan. Een stenen bijl, de zogenaamde 'Tipajulapa Ax', geeft ons de oudste Amerikaanse datum, die, zover we hem kunnen ontcijferen, in vertaling luidt 'Water?, Kaak?, ..?.., ..?.., Het Nieuwe Vuur?, jaar, 1 Heer, Maand G'. Hiervan is door specialisten af te leiden de technische datum 6.4.2.12.0 1 *Ahau* 3 *Ceh* [1 Heer 3 Hert], hetgeen uit te rekenen is als 30 juli 667 v.Chr. Juliaans. Dit alles komt later uiteraard nog ter sprake. Een oorversiersel met een afbeelding die, als datum geïnterpreteerd, 2 september 679 v.Chr. Juliaans geeft, acht ik dubieus.

Het Olmeekse schrift is de basis voor ieder Mesoamerikaans schrift maar door de eigen ontwikkelingen van de verschillende samenlevingen zijn latere schriftten niet onderling leesbaar. Het Maya-schrift heeft alleen in zijn primitiefste vormen nog iets van wat in Centraal-Mexico werd geproduceerd; het Azteekse schrift uit de vijftiende eeuw verschilt volstrekt van dat van de Maya's. Ook de kalenders verschillen, maar wel veel minder; alle principes van tijdrekening en wat daarmee samenhangt, zijn identiek, al hebben alleen de Maya's iets essentieels extra van de Olmeken overgenomen: de zogenaamde Lange Telling.

Of de Olmeken, als oudste permanent gevestigde landbouwers, niet al lang vóór 700 v.Chr. een kalender hanteerden, weten we niet; we hebben er nog geen sporen van gevonden, maar het is niet onwaarschijnlijk. Er zit zo'n 800 jaar of meer tussen de permanente vestiging en het eerste bewijs van een kalender. Die oudste kalender is echter al een uitwerking van een ingewikkeld principe, namelijk het naast elkaar gebruiken van verschillende tellingen. Óf we hebben niet het oudste bewijs gevonden, hetgeen niet onwaarschijnlijk is, óf de tijd werd bijgehouden op vergelijkelijk materiaal, zoals hout of iets dergelijks. Immers, juist voor landbouwers is een kalender onontbeerlijk. Ieder jaar weer, of, om precieser te zijn, iedere 365,2422 dagen, herhaalt zich hetzelfde fenomeen: de zon beweegt zich dan over exact dezelfde lijn langs het uitspannel, ieder zonnejaar weer, keer op keer. Ik benadruk dit omdat de gang van de

hemellichamen - met als uitzondering de maan - in relatie tot de aarde geen variatie kent, en dus als het ware genotypisch is, om maar een term uit de biologie over te nemen. Gekoppeld aan dit zonnejaar zijn natuurlijk de seizoenen, die globaal wel ieder jaar hetzelfde zijn maar nooit identiek: natte en droge jaren, met veel wind of weinig, heet of juist koud, zon of bewolking, ieder jaar is anders maar bij minimale landbouw kan iedere variatie betekenen of je een overvloedige oogst hebt of niet, of je honger hebt of niet, of je kinderen zullen overleven of niet. Wat te denken, bij voorbeeld, van een verschijnsel als *El Niño*, de koude golfstroom die op geregelde tijden langs de westkust van Amerika van zuid naar noord trekt, altijd in de buurt van Kerstmis, vandaar de naam. Deze golfstroom heeft grote gevolgen voor de hoeveelheid regenval, maar pas enkele jaren geleden hebben meteorologen de oorzaak ervan kunnen vinden.

De stand van de zon mag dan wel vaststaan, genotypisch, de jaarlijks terugkerende seizoenen zijn nooit identiek, hetgeen je fenotypisch kan noemen. De gang van de zon is onafwendbaar voor de mens en de goden, en dus nauwelijks of niet te beïnvloeden met offers of gebed. De tijdrekening die hieraan is gekoppeld, is vrij eenvoudig en lijkt uiteraard op de onze. Maar ik wil eerst wijzen op enkele merkwaardigheden in onze tijdrekening.

Onze tijdrekening

Wij kennen uiteraard het zonnejaar van 365-en-een-kwart-dag hetgeen leidt tot een schrikkel dag eens in de vier jaar. Een korte datum bij ons bestaat dan uit het nummer van de dag, dat van de maand, en dat van het jaar na de laatste eeuwwisseling na de arbitraire geboortedatum van Christus: 3-5-93. Geheel los hiervan tellen we data in weken; in veel agenda's staat het nummer van de week vermeld. En populair bij allerlei opleidingen is te praten over trimesters, en bij tijdschriften over kwartalen. Wil je een echt complete datum, dan staan er allerlei cijfertjes achter elkaar die in al die cycli aangeven welk nummer het is. Vandaag zou dus zijn, van klein naar groot 3.18.5.2.2.1993 {3(dag)-18(week)-5(maand)-2(kwartaal)-2(trimester)-1993(jaar)}. Tellen we ook de stand van de maan mee, eveneens te vinden in agenda's, dan is het de twaalfde dag van de nieuwe maan. En zou je uit willen gaan van een complete cyclus, dan duurt het zo'n negentien jaar voordat de plaats van de maan weer min-of-meer hetzelfde is als nu; min-of-meer, want de maan kent nogal wat afwijkingen in haar gang. De datum geven in dag, maand en jaar volstaat echter in de praktijk.

Een merkwaardig fenomeen in onze tijdrekening is dat we niet consequent zijn. Wij tellen het eerste jaar als 0, in de tijdrekening en bij leeftijden. Vandaag is dus 1993 jaar *plus* 4 maanden *plus* 3 dagen na het beginpunt van de telling. Bij uren doen we dat ook, maar bij de nummers van dagen en maanden niet. Zouden we het bij dagen en maanden wel doen, dan ligt 3 mei in maand vier en zou 1 januari geschreven zijn als 0-0-1993, en 2 januari als 2-0-1993, de tweede dag na 1993 jaar na de geboorte van Christus.

De Juliaanse kalender - van Julius Caesar, toegepast vanaf 46 v.Chr. - ging uit van de lengte van een zonnejaar van 365 1/4 dag, terwijl de werkelijke lengte 365 dagen, 5 uur, 48 min., 46 8/10e sec. is. Als je iedere vier jaar een dag smokkelt, dan kom je nog 44 minuten en 46 seconden en nog wat tekort. In 1582, onder paus Gregorius XIII, werd dit gecorrigeerd met tien dagen: van 4 oktober werd het 15 oktober. Maar zo kom je ook niet exact uit. Per eeuw mis je dan weer wat uren dus bij de eeuwwisseling schrikkelen we niet, en zo houden we ruim achttien uur per eeuw over. Teruggerekend liepen Gregoriaans en Juliaans gelijk in het jaar 46 v.Chr. - het moment van invoering van de Juliaanse kalender. Tot in 1582 zijn gegeven data dus altijd in de Juliaanse telling. Bij een Juliaanse datum moet je dus tussen 46 v.Chr. en 1582 n.Chr. dagen optellen om in de gereconstrueerde Gregoriaanse kalender te komen. Als Karel de Grote zich tot keizer liet kronen op Kerstmis van het jaar 800, dan is dat in de Gregoriaanse kalender vier dagen later: 29 december Gregoriaans. Vóór 46 v.Chr. moet je er dagen van aftrekken. En andersom kun je Gregoriaanse data omrekenen naar Juliaanse. Hiervoor bestaan gelukkig mooie tabellen, maar om nog een indicatie te geven, in deze eeuw moeten dertien dagen worden afgetrokken van de Gregoriaanse datum om in de Juliaanse te komen. Vandaag is dus 3 mei Gregoriaans = 20 april Juliaans. Interessant is dit overigens alleen voor het vaststellen van een datum vóór de invoering van de Gregoriaanse kalender, maar, nieuw probleem, die werd niet overal tegelijkertijd ingevoerd. In Rome was het 4 oktober 1582, in Spanje 14 mei 1583. In Mexico was het 15 oktober 1583 - de reis per schip van Spanje naar Mexico -, en in Antigua (Guatemala) 29 januari 1584. Bij het omrekenen data in de periode tussen 1582 en ongeveer 1590 moet je dus even oppassen.

Het geven van de Juliaanse datum is gebruikelijk in Mesoamerikaanse correlaties. Dat komt omdat de meeste correlaties tussen de Indiaanse kalenders en de Europese gemaakt zijn tussen 1519, de verovering van het Azteekse Rijk, en 1582, de instelling van de Gregoriaanse kalender. En laten we eerlijk zijn, tijd is maar relatief. Collega Van Zantwijk, hier in Utrecht, wil op een tentamen na behandeling van de Azteekse kalender

nog wel eens vragen welke dag het vandaag is in die kalender uitgaande van een datum vroeg in de zestiende eeuw. Heel veel studenten vergeten dan dat de vroege data gegeven zijn in de Juliaanse kalender ... Een nare vraag.

Het zonnejaar van de Maya's: het Vage Jaar

Terug naar Meso-Amerika. Hoewel de basis voor alle tijdrekeningen identiek is, is de uitwerking ervan dat niet. Isolatie van een groep, een eigen ontwikkeling van een ideologie, relaties met andere groepen enzovoorts, hebben gezorgd voor een groot aantal kalenders die in geringe mate van elkaar afwijken of die in de loop van de tijd weer op elkaar zijn gaan lijken. Het taalcriterium werkt hier overigens niet. Zo werd de Zapotekse kalender gebruikt door tien taalgroepen, en die van de Quiché-Maya's door zeven. Anderzijds kan binnen één taalgebied sprake zijn geweest van een religieus schisma: onder de Tzotzil-Maya's waren vijf verschillende kalenders in gebruik. Mijn concrete voorbeelden betreffen vooral Maya-materiaal.

Het zonnejaar is het makkelijkst te benaderen. De $365\frac{1}{4}$ dag worden verdeeld in achttien periodes van twintig dagen, en een negentiende van vijf dagen. Hoewel er af en toe een correctie op de kalender werd uitgevoerd, is nergens sprake geweest van schrikkelen. Uit andere bronnen weten we dat met name de Maya's nauwkeurig wisten dat een jaar langer duurt dan 365 dagen maar men deed er niets mee in de tijdrekening zelf. Wel eindigde de laatste dag van een jaar precies op het goede moment: na die extra uren volgden de Nieuwjaars-ceremonies. Het gevolg van niet-schrikkelen is dat de eerste dag van het nieuwe jaar gewoon opschoof vergeleken met onze jaartelling. Er zijn zeldzame aanwijzingen dat sommige Mesoamerikaanse samenlevingen corrigeerden, volgens sommige onderzoekers, maar dat gebeurde dan zeker niet overal en zeker niet regelmatig. Als dat al zo is, dan corrigeerde men soms een dag, andere kalenders werden vijf dagen of zelfs twintig dagen gecorrigeerd. Misschien werd af en toe de behoefte gevoeld het jaar weer gelijk te laten lopen met de seizoenen, maar de aanwijzingen hiervoor zijn schaars en dubieus.

Voor het aanduiden van een dag in dit jaar werden nummers gebruikt en namen, zoals bij ons. De nummers beginnen met 0 en lopen t/m 19. In deze telling gebruikt men dus de *verlopen tijd*. De eerste dag van het Maya zonnejaar is *0 Pop*, de tweede was *1 Pop*, enzovoorts. Na 360 dagen volgen dan vijf dagen die lopen van *0 Uayeb* tot en met *4 Uayeb*, en *1 Pop* komt weer terug. Bij de negentien maand-namen in het Yucateeks,

de taal die in Yucatan gesproken wordt, vinden we als eerste naam *Pop* 'Mat' [het teken van heerschappij] en zes dierenamen; verder de kleuren geel en groen twee keer, 'donker' en 'licht', wat ongeregelds als 'Schedel', 'Einde', 'Samenkomst', 'Bron', 'Bedekking', 'Drum', en 'Donker', en de vijf-daagse maand heet in een populaire vertaling 'Geest' of 'Schrikbeeld', maar kan beter als 'Rust' of zelfs 'Slaap' worden vertaald. Behalve dat de vijf rustende dagen waarmee het jaar eindigt een periode van onzekerheid zijn, en dat de eerste maand duidt op het grote belang van de beginperiode, is er weinig spectaculairs te genieten. Grote ceremoniën ontbreken bij deze datumaanduidingen behalve bij Oud en Nieuw, en van diepere bijbetekenissen van de namen is niets bekend. Vandaag de dag hanteren sommige taalgroepen overigens zeer prozaïsche namen als 'Maand van het branden van de milpa', 'Maand van het zaaien', 'Maand van het Oogsten', 'Tweede maand van het oogsten' en dergelijke. Hier is in ieder geval duidelijk dat het de landbouw betreft. Dit kan ook alleen gebeuren waar de inheemse kalender vastgelegd is, dat wil zeggen waar hij parallel loopt met de onze. Het nieuwe jaar hoeft niet te beginnen op 1 januari maar onze schrikkel-dag moet wel zijn ingevoerd; anders gaat de maandaanduiding immers niet meer op.

Het Ceremoniële Jaar

Anders is dit echter met het ceremoniële jaar of heilige jaar van 260 dagen. Hier verloopt de naamgeving geheel anders. Hier worden dertien nummers gecombineerd met twintig namen, maar beide reeksen lopen door: er is geen herhaling zoals bij de maanden. De eerste dag van dit jaar kan verschillen per streek, dorp of taalgroep. Gewoonlijk neemt men nummer 1 gecombineerd met de dag *Imix* [Aligator]. Daarna volgt 2 met de dag *Ik* [Wind]. Dan komt 3 *Akbal* [Nacht], 4 *Kan* [Leguaan] etc. Na dag 13 volgt weer dag 1 maar nu niet met Aligator maar met de veertiende naam *Balam* [Jaguar]. Pas na de twintigste naam komt de eerste weer terug, nu met het cijfer 8, dus 8 Aligator. Het duurt 260 dagen voordat de eerste nummer/naam-combinatie 1 Aligator weer terugkomt. Rekenkundig gezien is dit logisch: 13 en 20 hebben geen gemeenschappelijke factor zodat na hun produkt 260 de cyclus zich herhaalt. Overigens moeten we hier niet al te vreemd van opkijken: wij zouden hetzelfde doen als we het maandnummer van de dag combineren met de weeknaam: maandag de eerste, dinsdag de tweede etc., dan maandag de achtste, enzovoorts. Na januari zou je dan voor 1 februari krijgen donderdag de eerste, etc.

Vanwaar bij de Mesoamerikaanse volkeren het aantal dagen van 260, of, om bij het begin te beginnen, waarom twintig en veelvoud van twintig? Twintig geeft een eenheid aan, een compleetheid; iets is één als het uit twintig bestaat. Niet voor niets is het woord voor 'twintig' in de Maya-talen hetzelfde als voor 'mens', *vinaq*.

Maar er zijn meer aanwijzingen dat bepaalde nummers eenheid uitdrukken. Zo worden bepaalde godheden aangeduid met de toevoeging 1, 7, zoals in de *Popol Vuh* waar de oppergod van de onderwereld 1 Dood, 7 Dood heet. De verklaring is in dit geval niet zo moeilijk: 1 is de begindag van alles, het beginmoment, terwijl 7 het nummer is van de laatste dagnaam van een twintig-daagse periode en ieder veelvoud daarvan. Na nummer 13 komt immers weer nummer 1, nu met de veertiende naam, en bij de twintigste naam hoort dus nummer 7. De betekenis is hier dat alles wat met de dood te maken heeft, afkomstig is van de godheid met die naam; hij is verantwoordelijk voor de dood van alle dingen, en geen enkele andere god.

De mens is het centrale punt waaraan de Maya zaken afmeet. De mens is door een god geschapen uit zijn bloed dat hij in een bloedoffer sprenkelde over maïsdeeg; dit bloed werd gewonnen doordat de godheid zich in zijn penis sneed, en is dus een metafoor voor sperma. Sperma zou hier echter geen zin hebben: maïsdeeg is immers geen vrouwelijke godheid, maïsdeeg is maïsdeeg. De goden zijn de baas over alles, maar de mens is, in tegenstelling tot de dieren, zijn dienaar, zijn onderhouder. De mens moet planten en dieren, en eventueel mensen offeren om te laten zien dat hij die goden dankbaar is. Hij moet ook zijn eigen bloed offeren, als tegenprestatie voor het godenbloed. De mens is dus een produkt van het belangrijkste landbouwgewas en goddelijk bloed; een in veel samenlevingen voorkomende uitdrukking is dat de 'mens maïs is'. Ik denk dan ook dat het uitgangspunt van de tijdsrekening het zonnejaar was, 365 dagen, belangrijk voor de maïsverbouw, met als deler de mens, twintig. De stap naar 260 is nu niet zo moeilijk. Van de conceptie tot de geboorte van de mens ligt dichterbij 260 dagen dan bij de negen maanden zoals wij die periode noemen. Het tot ontwikkeling komen van een nieuwe mens, een nieuwe eenheid en dienaar van de goden, lijkt een metafoor voor het groeien van de mais van onzichtbaar zaad onder de grond tot de volle aren bij het oogsten. En die 260 gedeeld door twintig leidt tot de dertien nummers die bij de dagen horen, en is dus een afgeleide.

Het Ceremoniële Jaar: toepassingen

In tegenstelling tot het zonne- of landbouwjaar van 365 dagen, is deze kalender nog steeds van uitermate groot belang voor een groot aantal hedendaagse Maya's. Niet voor allemaal overigens. De Tzotzil-Maya's van Chenalho, Chiapas, Mexico, kunnen de datum in onze kalender exact noemen; de meesten weten ook wel de datum in deze 260-dagen kalender maar niet exact. Verschillende mannen geven verschillende antwoorden op de vraag welke dag het in die kalender is.

Een voorbeeld van het exacte weten én toepassen komt van de Quiché-Maya's van Momostenango, Guatemala; het is uitvoerig beschreven door B. Tedlock. Tot het verschijnen van haar werk hieromtrent, werd uitgegaan van vaste betekenissen van dagnamen en nummers. Zo had de dag *tz'ih* [hond] altijd een negatieve betekenis, met name een sexuele, terwijl de dagnummers *beleh*, *lahuh* en *hulahuh* [9, 10 en 11] met name negatief zouden zijn, terwijl *hun* en *vinaq* [1 en 20] juist zeer positieve dagen zouden zijn. Was er iets gebeurd op de dag *beleh tz'ih* [9 Hond], dan was dat uitermate ongelukkig en waren veel offers vereist om dit weer teniet te doen. Bij de naam 'Hond' was de interpretatie al gauw sexueel: overspel of iets dergelijks kan het ongeluk, een ziekte of sterfgeval hebben veroorzaakt. Aangezien de literatuur vol tegenstrijdigheden zat op dit gebied, heeft Tedlock dit ter plaatse eens grondig uitgezocht. De *chuchqahau* of shamaan is de specialist. Bij hem kun je terecht als je iets kwijt bent, of ziek bent, of als je een ongeluk is overkomen. Na een kleine vergoeding zal hij dan de oorzaak opsporen en vertellen wat je moet doen om de situatie weer te herstellen. Hij heeft daarvoor een zak met kristallen - kwarts of stukjes glas - en giftige bonen. Hij vraagt wat het probleem is, en neemt dan een willekeurige hand uit die zak, dat zijn er zo'n tachtig; die legt hij in groepjes van vier. Komt het precies uit op vier, dan is dit een zeer gunstig teken, drie legt hij uit als twee en een, waarbij uitkomen op drie ongunstig is, twee een beetje gunstig, en één een beetje ongunstig. Hij zal dit drie keer doen, en bij drie keer ongunstig zal hij de voorspelling afbreken: de cliënt gelooft hem blijkbaar niet, of hij heeft zijn plichten verzaakt. Hij telt dan, *in de 260-dagen kalender*, de dagen af per groepje. Zijn beginpunt is de dag zelf, of de dag dat je iets kwijt raakte of ziek werd. Na het laatste groepje telt hij door, weer vanaf het begin, zodat hij zo'n 35 tot vijftig dagen telt. Hij komt dan op een dag uit, nummer + naam, die hij moet interpreteren, dat is ook zijn werk. Maar de betekenis van zo'n combinatie ligt niet vast. Om *tz'i'* [Hond] maar weer te gebruiken, deze naam wordt niet met het dier de hond geassocieerd maar met het woord *tz'ilonik* [vies, vuil zijn,

onrein] met de connotatie dat men men de liefde bedreven heeft met de verkeerde persoon, op de verkeerde plaats of op het verkeerde moment, met *tz'iyalah tzih* [jaloerse woorden tussen man en vrouw], en met *catz'iyarik* [het is onzeker]. Bij een voorspelling betekent een laag nummer met *tz'i* dat de cliënt geen vertrouwen heeft ('het is onzeker'). Een middennummer betekent dat men zich heeft bevuild door op het verkeerde moment de liefde te bedrijven, of dat man en vrouw ruzie hebben gehad omdat de één de ander niet vertrouwt, en een hoog nummer duidt op sex met de verkeerde persoon, overspel of, indien ongehuwd, ander afwijkend sexueel gedrag. Bij een huwelijksvoorspelling betekent het dat de jongen of het meisje al een 'lover' heeft. Hoewel blijkbaar het woord *tz'i* een negatieve sexuele connotatie heeft, is er toch ook een niet-sexuele betekenis: 'het is onzeker', waarmee de shamaan verschillende kanten uit kan. Op grond van de uitkomsten die hij krijgt, voorspelt hij wat er móét gebeuren - offers, gebed, gericht tot welke goden - en wat er gaat gebeuren. En dat is weer afhankelijk van de vraag die hij krijgt. Met andere woorden, men moet het verleden kennen om het heden te kunnen interpreteren en de toekomst te kunnen beïnvloeden. Op individueel niveau betreft het dan ziektes, verloren dieren of voorwerpen, huwelijksaanzoeken en dergelijke; op groepsniveau gaat het over zaken als een goede oogst, de uitkomst van oorlogen etc.

De shamanen-handleidingen uit Yucatan - de zogenaamde Boeken van Chilam Balam uit de zestiende tot negentiende eeuw - bevatten dan ook stukken geschiedenis, gebeden, en remedies tegen ziekten, maar ook stukken bijbel en Spaanse romans. Ook komen er vele data in voor uit de 260-dagen kalender. Opvallend aan die data is dat zij gebeurtenissen uit het verleden projecteren op dezelfde dag in een verschillende periode. Door wetenschappers is getracht de periode vast te stellen zodat 'werkelijke geschiedenis' ontstaat, maar mijns inziens is hier iets anders aan de hand: men projecteerde de gebeurtenis op een bepaalde dag vanwege de betekenis die die dagnaam plus nummer had. Volgen we bijvoorbeeld de dag 8 *Ahau* [Heer] in het boek van *Chilam Balam* van de plaats Tizimin, dan wordt op die dag in 692 n.Chr. Chichen Itza gesticht door de rondtrekkende Itza-Maya's tussen reeds bestaande Maya-steden - dus ongetwijfeld met oorlogen -, wordt de plaats Champoton op 8 *Ahau* in 1204 vernietigd, wordt op 8 *Ahau* in 1461 de plaats Mayapan met de grond gelijk gemaakt, en op 8 *Ahau* in 1697 - lang na de komst van de Spanjaarden - vindt een opstand van Maya's plaats, die jammerlijk mislukt. Kijken we nu in de hedendaagse Quiché-kalender naar de betekenis 8 *Aj* [Heer], dan is de betekenis ondermeer 'ruzie', met een laag nummer dichtbij maar met een hoger nummer in het verleden. De betekenis van

de dag in dit Boek van Chilam Balam - vernietiging van een plaats door oorlog - lijkt sterk op die van de Quiché-Maya's vandaag de dag: ruzie, of misschien wel oorlog, in een niet-zo-ver verleden. De consistentie is opmerkelijk, maar voor andere data heb ik dit niet uitgezocht en of de resistentie van de cultuur van de Maya's zo groot was dat zelfs kalenderbetekenissen eeuwen hebben overleefd is nog slechts theorie. Wel is te verwachten dat een toekomstige dag 8 *Ahau* weer vernietiging met zich mee kan brengen, of op zijn minst onenigheid, en als je dat nu maar weet, dan kun je voorzorgsmaatregelen nemen door offers en gebed. Ergo: door het verleden te kennen, kun je de toekomst voorspellen en dus beïnvloeden.

Als we naar de behandelde kalenders samen kijken, dan zien we opmerkelijke verschillen, of beter, aanvullingen. Het jaar van 365 dagen verwijst naar de gang van de zon; er vindt weinig ceremonieel plaats, de dagen hebben weinig betekenis. Het feit dat de kalender de weg van de zon volgt, is hieraan debet. De zon, met daarmee verbonden de Zonnegod, is niet beïnvloedbaar in zijn gang langs het uitspansel en door de onderwereld. Maar bij het jaar van 260 dagen ligt dat geheel anders: iedere dag heeft zijn eigen, specifieke betekenis, en op iedere dag kan men, of moet men, het bijbehorende ritueel uitvoeren. Daarmee wordt getracht de toekomst te beïnvloeden, en men doet dat door het brengen van offers en het uitspreken van gebeden. De goden dienen daarmee gunstig gestemd te worden. Kijken we niet zozeer naar de genoemde activiteiten van de Quiché-shamaan maar naar zijn bezigheden op en bij de akker, dan blijkt één van zijn voornaamste bezigheden het afroepen van regen of wat ook om een goede oogst te verkrijgen. De god die de mens heeft geschapen is de juiste om hierop aan te spreken: hij is ook één van de goden die de wereld heeft geschapen, en hij deed dat als legde hij een akker aan in de wildernis. Door de mens te scheppen als ware hij maïs, heeft hij het begin van de huidige tijd aangelegd, het nieuwe leven, zoals de mens 260 dagen nodig heeft om tot nieuw leven uit te groeien van gezaaid worden, de conceptie, tot de oogst van de nieuwe maïs, of het geboren worden. Het zal u dan ook niet verbazen dat in Mayamythen de Zonnegod dezelfde is als de Jonge Maïsgod. De laatste is beïnvloedbaar door de mens, de eerste niet.

Hoe weet je nu wat je wanneer moet doen? Bij onverwachte zaken - ziekte, verlies, huwelijk - is de shamaan de aangewezen man om raad te vragen. Maar bij telkens terugkerende zaken, dus bij alles wat met landbouw te maken heeft, is die voorspelling met kristallen en bonen

niet nodig. De seizoenen zijn individueel wel variabel maar toch keren ze ieder jaar terug. Beslissend is dan de volledige datum van een dag, en dat is een combinatie van de data van beide kalenders. Een volledige datum bij alle pre-Columbiaanse volkeren bestaat uit nummer en naam uit de 260-dagen kalender én nummer en naam uit de 365-dagen kalender. Nemen we de eerste dagen uit eerdere voorbeelden, dan krijgen we een datum *1 Ahau 0 Pop* [1 Heer 0 Mat]. *1 Ahau* komt iedere 260 dagen terug, *0 Pop* komt iedere 365 dagen terug, dus het aantal dagen dat ligt tussen deze datum en de volgende keer dat de aanduiding terugkomt, is het kleinste gemene veelvoud van 260 en 365; dat is na 18.980 dagen, ofwel 52 jaar van 365 dagen, en 73 jaar van 260 dagen (de grootste gemene deler is 5; het kleinste gemene veelvoud is $260/5 \times 365/5 \times 5 = 18.980$). Iedere datum ligt dus binnen deze periode. Vindt men een gedateerd artefact ergens in Meso-Amerika, dan moet een andere techniek uitmaken binnen welke periode van 52 jaar de dag viel - archeologen zijn hier heel goed in met bijvoorbeeld 14C-datering of vanuit een andere context, bijvoorbeeld door middel van een stukje tekst - maar weet je eenmaal op welke periode zo'n datum betrekking heeft, dan kun je precies nagaan welke datum het was in de Juliaanse en Gregoriaanse tijdrekening. Die datum-combinatie was voor de shamaan essentieel. Daarmee had hij immers de datum voor de landbouwactiviteit zowel als de datum voor de ceremonie: welke godheid moest hij juist op die dag aanspreken? Of kon het ritueel niet beter worden uitgesteld tot een dag met een gunstiger connotatie? Iedere dag in het 260-dagen jaar had immers een andere betekenis, en iedere dag in het zonnejaar ligt ergens in een seizoen, en had een andere godheid om aan te spreken. Bij geschiedschrijving, een belangrijk hulpmiddel als je de toekomst wilt beïnvloeden zoals we zagen, kun je de andere kant opwerken: je kunt een gebeurtenis projecteren op een dag, zoals we bij *8 Ahau* al zagen.

De Lange Telling

Wat nu als je een dag echt vast wilt leggen? Dus niet ergens in een cyclische periode van 52 jaar maar in de lineaire tijd? Dan heb je meer datumaanduidingen nodig, en een vast beginpunt. Wij nemen bijvoorbeeld de geboorte van Christus als 0-punt, de Grieken namen de eerste Olympische Spelen waarvan de winnaar bekend was (776 v.Chr.), de Romeinen de vestiging van Rome (753 v.Chr.), en de Islamieten nemen de vlucht van Mohammed uit Mekka (622 n.Chr.). De Olmeken hadden ook een fictief 0-punt geïntroduceerd, maar alleen de Maya's hebben dit

principe overgenomen. De tijdrekening die hierop is gebaseerd, wordt de Lange Telling genoemd.

De oudste datum in de Lange Telling dateert van 36 v.Chr. en is Olmeeks. Uit 147 v.Chr. kennen we een soort Steen van Rosetta, dit keer uit Kaminalhuyu [Berg van de Dood], ooit een grote Maya-stad op de plaats waar nu Guatemala-Stad ligt. Hier zijn drie kalenders afgebeeld (die van Kaminalhuyu zelf, van de Mexicaanse stad Teotihuacan waarmee Kaminalhuyu innige banden onderhield, en een Olmeekse) en twee verschillende schriften (Olmeeks en Maya). Gezien het gebruik van Olmeekse glyfen naast een Maya-datum kan worden verondersteld, dat omtrent deze tijd de kalenders en de schriftsystemen uit elkaar zijn gegaan. De Maya's hebben de Olmeekse traditie van de Lange Telling echter voortgezet terwijl andere Mesoamerikaanse volken, in casu de stad Teotihuacan, deze wijze van dateren niet hebben overgenomen.

Het al dan niet gebruiken van de Lange Telling is meer dan alleen het al dan niet overnemen van een bepaalde traditie; het verraadt ook een bepaalde ideologie. Voor de meeste Mesoamerikaanse volkeren was het voldoende om een datum binnen de 52-jaars periode te kunnen duiden; dan immers kun je de seizoenen beïnvloeden. Maar de Maya's, en blijkbaar ook de Olmeken, namen hiermee geen genoegen. De Maya's wilden veel meer geschiedenis om veel meer gebeurtenissen te kennen en te herkennen. Het hiervoor vereiste 0-punt is vastgesteld op de dag 4 *Ahau* 8 *Cumku*. Waarom deze dag gekozen is, is niet bekend, maar iedere datum die gegeven wordt in de Lange Telling wordt gerekend vanaf dit moment; en aangezien iedere tekst op een gedateerd monument begint met de datum in de Lange Telling, wordt deze dan ook wel *Initial Series* genoemd. Deze dag ligt op 11 augustus 3114 v.Chr. Juliaans. We kunnen nog wel iets meer filosoferen over de betekenis van 4 *Ahau* 8 *Cumku*.

De naam *Ahau* [Heer] heeft met vernietiging te maken zoals we zagen bij de telkens terugkerende datum 8 *Ahau*. Bij de Quiché-shamaan zijn de connotaties voor *Ah* [Heer], [in het huis, in een bepaalde plaats] en [in de patrilineage], de familie dus. Een laag nummer met *Ah* betekent 'ruzie in de familie' of 'vernietiging van de familie'. Een kind geboren op zo'n dag zal gelukkig zijn in de liefde, in zaken en in zijn gezin, en een meisje zal ook nog goed zijn voor haar kinderen en huisdieren. De connotaties lijken elkaar tegen te spreken: ruzie en vernietiging enerzijds, maar geluk en een goed gezin anderzijds. Dit zou te maken kunnen hebben met de ideeën van de Maya's over het begin der tijden. Voor ons tijdvak waren er drie eerdere; dit vierde tijdperk is het tijdperk van de mens. De relatie tussen vernietiging en het ontstaan van iets nieuws is volgens de Maya's zeer hecht. Het is daarom veronderstelbaar dat op de dag 4 *Ahau* 8

Cumku, het 0-punt van de tijdrekening, de vorige wereld vernietigd werd en deze - met de huidige mens - werd geschapen. Er is door de Maya's ook een vijfde tijdperk voorspeld, hetgeen betekent dat ons tijdperk ooit zal moeten eindigen. Dat zal dan met geweld gepaard gaan, met vernietiging, en zal *dus* vallen op een dag *Ahau* [Heer], waarschijnlijk met een hoog nummer. Maar welke dag, wanneer?

Als je zo gefixeerd bent door de tijd, zowel door het verleden als door de toekomst, dan is een berekening gebaseerd op 260 dagen, 365 dagen of 52 jaar niet erg handig. De Lange Telling werkt dan ook met afwijkende eenheden in een bijna regelmatig twintig-tallig stelsel. De kleinste eenheid is de dag (*kin*). Twintig dagen vormen een *uinal*, en achttien *uinals* zijn een *tun*, 360 dagen dus, de uitzondering. Twintig *tuns* zijn een *katun* (7200 dagen, een kleine twintig jaar dus in onze rekening), en twintig *katuns* vormen een *baktun*, een cyclus van 144.000 dagen. De zogenaamde grote cyclus kan ook nog gebruikt zijn, denkt een aantal specialisten, maar ze zijn het niet eens over zijn telling. Bij twintig cycli hebben we het over 2.880.000 dagen, bijna 8.000 jaar. De hiërogliefen op monumenten gaan echter altijd over geschiedenis, en van nu terug tot 4 *Ahau* 8 *Cumku* is minder dan 4.000 jaar.

De telling van de dagen is dus bijna regelmatig; dat de *tun* afwijkt - 18 x 20 in plaats van 20 x 20 - is misschien te verklaren uit de telling van het zonnejaar. Daar zijn immers achttien hele maanden bij betrokken, plus de maand van de vijf dagen van rust. Die laatste zijn er vanaf gehaald, misschien vanwege het ongelukkige aspect, misschien ook vanwege de eenvoud van telling. Hoe het ook zij, een datum op een monument van de Maya's begint met een bepaald groot teken waarvan de vertaling onbekend is, wordt dan gevolgd door vijf aanduidingen van tijdseenheden, en dan volgt de werkelijke datum in het 260-dagen jaar en het 365-dagen jaar. Die eenheden bestaan uit een getal van 0 t/m 19 of 0 t/m 17 bij de *uinals*, van groot naar klein. En al die dagen waar deze getallen en symbolen voor staan, moet je optellen bij de 0-dag 4 *Ahau* 8 *Cumku*. Het dichtstbijzijnde voorbeeld van zo'n datum bevindt zich in het Volkenkundig Museum in Leiden, de beroemde *Leyden Plate*. Dit stuk jadeït is een hanger van een heerser, gevonden in Honduras bij het aanleggen van een kanaal. Eén kant bevat uitsluitend een datum, beginnende met het glief dat zegt dat een datum volgt, dan volgt 8 *baktun*, 14 *katun*, 3 *tun*, 1 *uinal*, 12 *kin*, en dan volgt de aanduiding van de dag. Nu kun je dus rekenen $8 \times 144.000 + 14 \times 7.200 + 3 \times 360 + 1 \times 20 + 12 = 1.253.912$ dagen gerekend vanaf 4 *Ahau* 8 *Cumku*. In de Maya-telling kom je uit op de dag 1 *Eb* 0 *Yaxkin*, en dat is precies de dag waarmee de reeks afsluit. In de Juliaanse jaarrekening is dit 14 september 320 n.Chr. Daarmee is

het niet het oudste gedateerde Maya-voorwerp maar wel het oudste dat de datum volledig geeft: de introductie, het aantal dagen, en de datum van de dag waarop je uitkomt. Bij Maya-specialisten heet deze dag 8.14.3.1.12 1 Eb 0 Yaxkin.

Jaardragers en andere periodeaanduidingen

Een begrip wat ik nog aan de berekeningen toe wil voegen, is dat van de zogenaamde jaardragers. De vraag is welke dagnaam aan het begin kan staan van een zonnejaar van 365 dagen. Er zijn verschillende manieren om aan te tonen welke dagen dat kunnen zijn. Iedere twintig dagen komen dezelfde namen weer terug, dus de naam van de 361ste dag is dezelfde als de naam van de eerste dag. De 365ste is dezelfde als die van de vijfde dag, en de eerste dag van het nieuwe jaar is dus de zesde dagnaam. Het derde jaar begint zo met de elfde dagnaam, en het vierde met de zestiende. Het vijfde jaar begint weer met de eerste. Anders gezegd, de eerste dag van het *viijfde jaar* is $(4 \times 365 + 1) = 1461$ e dag = $73 \times 20 + 1$. De eerste dag is dan weer terug. Zo zijn er dus van de twintig maar vier namen waarmee een zonnejaar kan beginnen. Het jaar heette ook naar zo'n jaardrager, en het gehele jaar stond in diens teken, dat wil zeggen dat de connotaties van die dag in zekere mate geldig waren voor dat hele jaar. En dus ook weer de speciale ceremonies die daarmee samenhangen. De namen van de jaardragers in Yucatan en elders zijn *Ik* [Wind], *Manik* [Hert], *Eb* [Tand], en *Caban* [Schok, Aardbeving]. Bij andere groepen werden andere jaardragers gehanteerd, maar ze liggen telkens vier plaatsen van elkaar in de kalender.

Periodes in de Lange Telling zijn altijd deelbaar door twintig. Met andere woorden, al die periodes beginnen met dezelfde dag. Tot 1539 begon de *katun* bijvoorbeeld, de periode van twintig *tuns* ofwel zo'n negentien jaar in onze telling, altijd met *Imix* en eindigde hij met *Ahau*. In dat jaar echter is, om onbekende redenen, de naamgeving één dag verschoven, en de rest van de tijd begonnen *katuns* altijd met de dag *Ahau*. Maar de nummers verschilden: een *katun* heeft 7200 dagen, hetgeen 553×13 is + 11 dagen. Door die elf dagen verschuift het nummer twee cijfers. Na 13 *Ahau* komt dus 11 *Ahau*, 9 *Ahau*, 7, 5, 3, 1, 12, 10 etc. Ik vertel dit vanwege een aantal voorspellingen die worden gedaan in de Boeken van Chilam Balam. Hier is telkens sprake van gebeurtenissen in een toekomstige periode met een naam als *Katun 4 Ahau*. Het is het werk van de priester om te voorspellen in welke periode van 7200 dagen met de naam 4 *Ahau* dit uit zal komen: periodes met dezelfde *Katun*-naam liggen immers $12 \times 7200 = 86.400$ van elkaar, ofwel zo'n 236 jaar in onze telling.

Ondanks het feit dat er zoveel vast ligt, hebben de priesters toch nog een behoorlijke taak.

De klassieke Maya's, d.w.z. de Maya-bevolking van ca. 200 n.Chr. tot ± 1.000 n.Chr. waren volstrekt consequent in de toepassing van de Lange Telling. Nu het Maya-schrift grotendeels ontcijferd is blijkt hoe belangrijk de combinatie datum - schrift is. Bij belangrijke gebeurtenissen zoals de inauguratie, het huwelijk of de dood van een heerser, en ook wel bij het einde van een bepaalde tijdsperiode zoals een *katun*, of bij een merkwaardig hemelverschijnsel zoals een zonsverduistering, bouwde men een soort zuil, een *stèle*. Daarop zijn geschreven de datum en de gebeurtenis. Nu we die gebeurtenissen kunnen lezen, kunnen we stukken geschiedenis uit de Klassieke Periode reconstrueren. Doordat veel *stèles* ontbreken of onleesbaar zijn, is de puzzel nooit echt compleet; anderzijds gebruikte men ook andere voorwerpen om geschiedenis op vast te leggen, zoals lateien in grote gebouwen, traptreden, sarcofagen en dergelijke. Een aardig volledige reconstructie heeft men kunnen maken van de oorlogen tussen de steden Caracol, Tikal, Naranjo en Calakmul door uit die plaatsen de teksten uit dezelfde periode naast elkaar te leggen. De oudste tekst die op deze oorlogen betrekking heeft, is gedateerd 9.5.3.9.15, 31 december 537 n.Chr., de laatste dateert van 9.14.0.10.0, 18 juni 711. We weten nu bijvoorbeeld dat op 9 oktober 649 n.Chr. Jaguar Klauw geboren is, en dat hij op 6 april 686 de heerschappij overneemt, 35 jaar oud. Deze kennis hebben we van teksten uit Calakmul. Hij wordt door Heer Ara van Tikal gevangen genomen op 8 augustus 695. Op 21 augustus van dat jaar worden krijgsgevangenen geofferd, waarschijnlijk ook Jaguar Klauw. Op 3 december wordt in Tikal een ritueel gehouden waaraan Heer Ara van Tikal deelneemt, maar ook *Ox Ha Te* van Calakmul. Deze laatste gegevens komen uit Tikal. De verslagen en geofferde Jaguar Klauw werd blijkbaar opgevolgd door *Ox Ha Te* die Tikal als machthebber erkent. En zo wordt deze vrede gesloten.

Zoals gezegd moet een Maya het verleden kennen om het heden te interpreteren, en eventueel de toekomst te kunnen beïnvloeden. Een belangrijk veld waarin dit werkt, is de legitimatie van heerschappij. Uit de zestiende eeuw kennen we Maya-geschriften uit Guatemala, de zogenaamde *titulos*, waarin Maya-heersers hun best doen aan te tonen dat zij rechtstreeks afstammen van de scheppende goden en *dus* het recht hebben te heersen over een bepaald gebied; ik heb dit eens *legitimatie-geschiedenis* genoemd. Legitimatie door heersers kennen we ook uit de gliefen.

In het navolgende voorbeeld zal dan ook blijken dat data niet alleen betrekking hoeven te hebben op het heden.

In Palenque zijn misschien wel de meeste Maya-teksten uit de Klassieke Periode gevonden, niet alleen op zuilen maar ook op tabletten. Het zijn lange ingewikkelde teksten die naar nu blijkt, één lang verhaal vertellen. Dit verhaal gaat over de afstamming van de heersende familie. Vertaald en wel levert dit, in het kort, het volgende verhaal op:

"Op 7 december 3121 v.Chr. werd Vrouwe Beest, de Eerste Moeder, geboren."

"Op 16 juni 3122 v.Chr. was God I' (naam onbekend), de Eerste Vader geboren."

"Op 13 augustus 3114 v.Chr. eindigde de 13e baktun en een nieuwe era begon."

"Op 5 februari 3112 v.Chr. ging God I' naar de hemel en wijdde hij de Wereld Boom, huis van het noorden, in."

"Op 21 oktober 2360 v.Chr. werd God I, het kind van Vrouwe Beest geboren."

Op 25 oktober 2360 v.Chr., 754 jaar nadat deze era begonnen was, werd God III, kind van Vrouwe Beest, geboren."

"Op 8 november 2360 v.Chr. werd God II geboren."

"34 Jaar later, op 17 februari 2325 v.Chr., offerde Vrouwe Beest haar bloed toen twee baktuns waren beëindigd."

"Op 13 augustus 2305 v.Chr. werd Vrouwe Beest het eerste schepsel in deze era dat gekroond werd als heerser."

"Op 11 maart 993 v.Chr. werd *U Kix Chan* geboren."

"Op 28 maart 967 v.Chr., op de leeftijd van 36 jaar, werd *U Kix Chan*, de Goddelijke Heer van Palenque, gekroond als heerser van Palenque."

Deze informatie is uit verschillende teksten afkomstig, en helemaal consequent zijn de data niet. Wat overigens opvalt is de datum 13 augustus 3114 v.Chr. Dit is precies twee dagen na 4 *Ahau 8 Cumku*, de 0-dag van de tijdrekening. Dit zou betekenen dat tussen de vernietiging van de vorige era en de schepping van deze twee dagen zit. Het betekent ook dat de twee godheden beide geboren zijn in de vorige era. Opmerkelijk is dat eerst de vrouwelijke godheid wordt genoemd, en pas daarna de oudere mannelijke. Dit is een politieke keuze geweest van *Chan Bahlun*, een heerser van Palenque. Hij benadrukt zo de relatie tussen deze moeder en haar drie zoons, de Palenque Triade, de vroegste alom bekende heersers van Palenque. Maar *Chan Bahlun* doet nog iets: een stukje tekst luidt "Het was 2 dagen, 11 maanden, 7 *tuns*, 1 *katun*, 2 *baktuns* nadat zij geboren

was toen zij zichzelf kroonde, Vrouwe Beest, op 9 *Ik 0 Zac* [9 Wind 0 Wit]." Daarmee legt hij een sterke relatie tussen deze godin en zijn eigen moeder, waarvan we weten uit andere teksten dat zij *Zac Kuk* heette, [Witte Quetzalvogel]. En de quetzal is het symbool van heerschappij bij vele Mesoamerikaanse vorsten. Op deze wijze zegt *Chan Bahlun*, de heerser van Palenque, dus eigenlijk dat hij via zijn moeder, die direct afstamt van de eerste godin, legitiem heerser is van Palenque, een zeer sterk argument. Minstens even sterk was zijn argument dat zijn vader, *Pacal*, geboren was op dezelfde dag als Vrouwe Beest. We weten nu dat dagen met dezelfde naam dezelfde betekenis hadden, dezelfde connotaties; wat hier gezegd wordt is dus eigenlijk dat vader *Pacal* van hetzelfde soort was als de grondlegger van de mensheid én de dynastie van Palenque. Data uit een ver verleden werden zo gebruikt om het heden te verklaren, al weten we natuurlijk niet in hoeverre hier met gegevens uit mythen is gemanipuleerd. Dat doet er ook niet zo toe, eerlijk gezegd. Waar het om gaat is te laten zien wat je met geschiedenis, en dus met data allemaal kan doen.

Slot

Er is nog veel meer te zeggen over en te berekenen van de kalender. Ik heb het niet gehad over het noteren van slotdata, of over andere eenheden. Dat zou ook niet echt nuttig zijn geweest omdat we daarvan alleen maar weten dat ze werden gebruikt, niet wat de connotaties ervan waren. Ik heb het ook niet gehad over de ligging van gebouwen ten opzichte van de zon. Zo blijken bepaalde tempels precies te liggen met hun ingang gericht op de plaats waar de zon opkomt bij de zomer-zonnewende. In één geval kijk je dan vanaf die plaats precies door achter- en vooringang van een andere tempel, kilometers verderop, en die tempels worden in rechte lijn met elkaar verbonden door een verharde weg.

Bij Mexico-Stad liggen twee tempels naast elkaar, net niet evenwijdig aan elkaar. Het blijkt dat de één gericht is op de opkomst van de zon boven een bergrand bij de zomer-zonnewende terwijl de ander precies gericht is op de winter-zonnewende. Ongetwijfeld is dit niet per ongeluk gebeurd maar bewust zo aangelegd. De diepere achtergrond ontgaat ons, behalve dat we kunnen zeggen dat de opkomst van de zon en het begin van een nieuw tijdperk blijkbaar hecht verweven zijn.

De Maya's wisten ook het één en ander van de andere hemellichamen dan de zon, Venus, bij voorbeeld. Deze planeet heeft de onhebbelijkheid soms onzichtbaar te zijn, dan als ochtendster te verschijnen, weer te

verdwijnen om dan weer als avondster op te komen. Als ochtendster werd hij de Grote Ster, de Boodschapper van de Zon genoemd. In die functie werd hij - of zij zo u wilt - dan ook geëerd. Als avondster en onzichtbaar was er geen ritueel, maar de Maya's hadden wel degelijk door hoe dat zat. Dat blijkt uit een rits data in één van de codexen. Met een computer is berekend dat die data samenvielen met opkomst en ondergang van Venus, als ochtend- en als avondster, in een periode in de vijftiende eeuw. Men wist precies hoe lang een Venusjaar duurt, ca. 225 dagen, en wat er in die tijd met de planeet aan de hand is.

Iets vergelijkbaars geldt voor Mars. Een, naar het leek, willekeurige reeks data bleek bij computerberekeningen precies de zichtbaarheid en onzichtbaarheid van Mars aan te geven. De ruim twee jaar die het duurt voordat Mars weer op zijn eerste positie te vinden is, blijken door de Maya's exact berekend te zijn. Wat ze er precies mee deden, is echter niet bekend. En dit geldt voor meer hemellichamen.

Vandaag, 3 mei 1993, is in de Lange Telling 12.19.2.1.12 7 *Men 4 Mol* [7 *Arend 4 Samenkomst*]. In het Quiché zou dit zijn 7 *Tz'iquin 4 Balam* [7 *Vogel 4 Jaguar*]. De connotaties van *Tz'iquin* zijn 'vragen' en 'zilver, geld'; gecombineerd met zeven en acht zijn dit de belangrijkste dagen van deze maand. Bij geboorte zou een kind veel eisen van het leven, en waarschijnlijk getraind worden als shamaan. Bij ziekte betekent dit dat een tegenstander de goden om het faillissement van de cliënt heeft gevraagd: men is ziek van het zakendoen. Zaken vandaag beginnen, zoals deze lezing, zou een gunstige afloop moeten hebben.

Aangeraden literatuur:

Over de Mesoamerikaanse kalender bestaat geen modern handzaam boek, zeker niet één waarin verbanden worden gelegd tussen data en voorspellingen. Voor het bepalen van data is een oud, maar vele malen herdrukt werk zeer geschikt: S. Morley, *An Introduction to the Study of Maya Hieroglyphs 1915*, herdrukt door Dover Publications, New York. Een overzicht van alle Mesoamerikaanse kalenders geeft M.S. Edmonson, *The Book of the Year*. Salt Lake City: University of Utah Press, 1988. Morley is tevens de auteur van de eerste druk van een omvangrijk en zeer goed werk over de Maya's, Morley, S.G., G.W. Brainerd, R.J. Sharer, *The Ancient Maya* (fourth revised edition). Stanford: Stanford University Press 1983.

Nu de laatste jaren zulke grote vorderingen zijn gemaakt met het vertalen van de Maya-glieden, verschijnen er regelmatig werken met een nieuwe vertaling en interpretatie van teksten. Eén van de best geschreven boeken op dit gebied is van L. Schele en D. Freidel, *A Forest of Kings. The Untold Story of the Ancient Maya*. New York, William Morrow and Co. 1990. Een bijzonder mooi (maar duur) werk op dit gebied is van L. Schele en A.E. Miller, *The Blood of Kings*. Fort Worth: Kimbell Art Museum 1986.

Popol Vuh. Van dit werk, geschreven in de zestiende eeuw door de Quiché-Maya's uit Guatemala, bestaan ± dertig vertalingen, waarvan één slechte in het Nederlands. De beste vertalingen zijn M.S. Edmonson, *The Book of Counsel. The Popol Vuh of the Quiche Maya of Guatemala*. New Orleans: Middle American Research Institute, Tulane University (Publication 35) 1977 (1971), D. Tedlock, *Popol Vuh. The Definitive Edition of the Mayan Book of the Dawn of Life and the Glories of Gods and Kings*. New York: Simon and Schuster 1985, en L. Schultze-Jena. *Popol Vuh. Das Heilige Buch der Quiché-Indianer von Guatemala*. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer 1972 (1944). Ook van de genoemde boeken van Chilam Balam bestaan verscheidene vertalingen.

Het genoemde boek over voorspellen bij hedendaagse Quiché-Maya's is van B. Tedlock, *Time and the Highland Maya*. Albuquerque: University of New Mexico Press 1982. Naar goed Amerikaans gebruik is hiervan tien jaar later een gereviseerde pocket-editie verschenen.

De Skythen

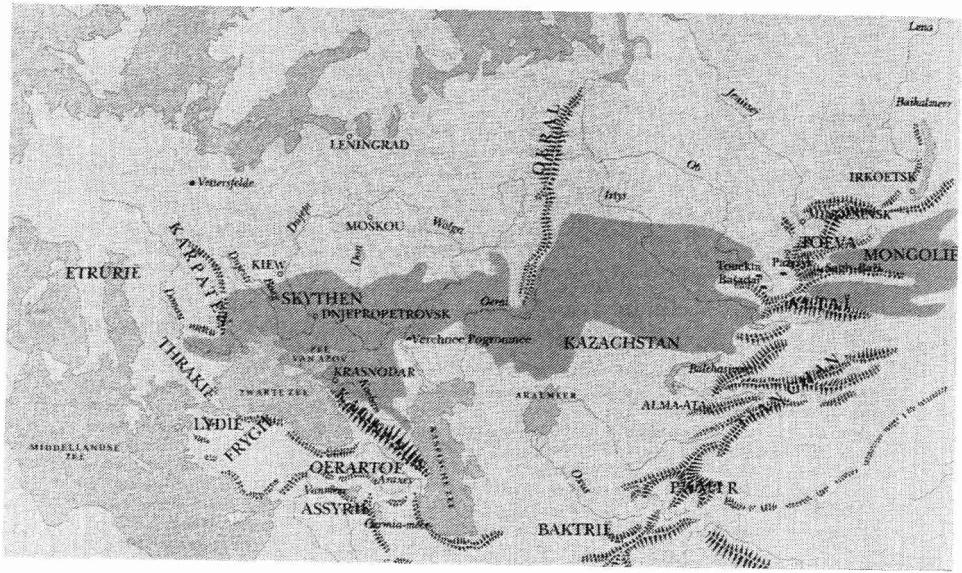
M. van Loon

'De Skythen' is een verzamelnaam voor de Iraans-sprekende volkstammen die van ± 1000 voor tot ± 250 na Chr. de steppen van Zuid-Rusland en Zuid-Siberië bevolkten. In de ontwikkeling van hun cultuur kunnen we drie stadia onderscheiden:

1. een formatief stadium dat met adaptatie aan de steppen al vanaf ± 1000 v. Chr. begon en in de periode 750-500 in wisselwerking met het Nabije Oosten een bloeiende nomadencultuur ontwikkelde;
2. een hoogtepunt van macht van 500-300 v. Chr. waarin de Skythen zich militair wisten te verdedigen tegen Perzen en Grieken, maar tegelijkertijd al cultureel onder hun invloed vielen;
3. een naspel waarin de graanhandel de Skythische machthebbers nog grote rijkdom verschafte, maar waarin deze zich in de steden aan de Zwarte Zee concentreerden, terwijl het achterland door de uit het oosten opdringende Sauromaten werd bezet. Overigens hadden de Sauromaten en vele andere buurvolkereen grotendeels dezelfde materiële cultuur, zodat ook in de Europese volksverhuizingstijd nog veel Skythische elementen in wapens en sieraden terug te vinden zijn.

In de Late Bronstijd (± 1500 - 1000 v.Chr.) hield de bevolking in de rivierdalen van Zuid-Rusland zich al bezig met landbouw en veeteelt. De veeteelt concentreerde zich toen nog op het rund en het varken. Omstreeks het jaar 1000 v.Chr. schijnt het klimaat kouder en natter te zijn geworden en zien we dat schapen, geiten en paarden gaan overheersen terwijl kleiner rundvee zonder hoorns uit Centraal-Azië wordt ingevoerd. Dit is de periode waarin de nomadische Skythen Oeral en Wolga overgestoken zijn om de steppen tussen Don en Donau in bezit te nemen.

In tegenstelling tot wat men zou kunnen denken hadden de nomadische Skythen, wanneer hun bestaan eenmaal georganiseerd en hun bezits-

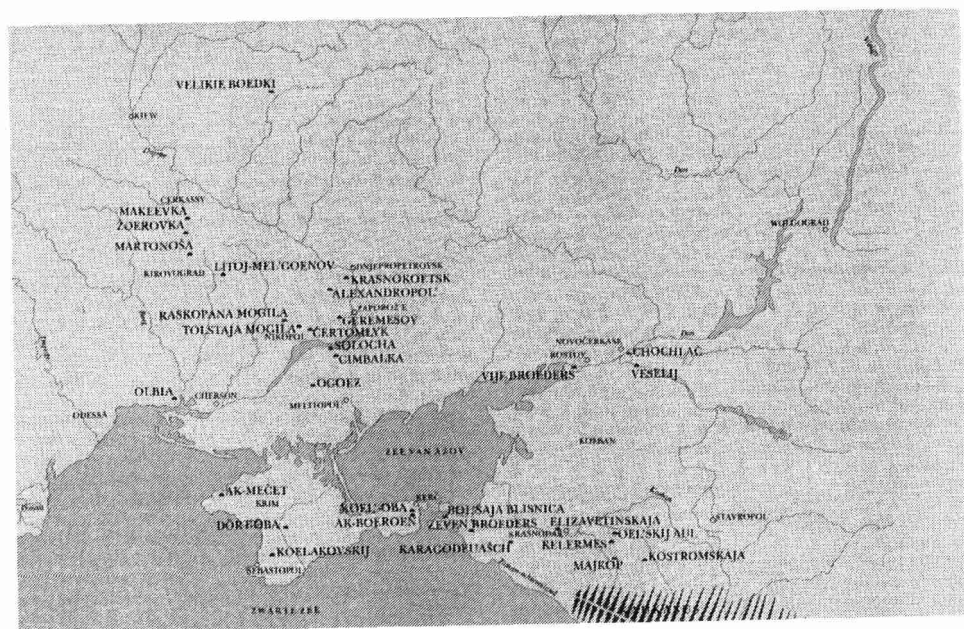
Afbeelding 1

Kaart met verspreiding van de Skythen en van de steppevolkeren (naar Piotrovski e.a., *Het Goud der Skythen*, fig. 1).

verhoudingen vastgelegd waren, een welvarender leven dan de landbouwende Skythen, die de meer noordelijk gelegen zogenaamde woudsteppe bleven bevolken. Deze Skythen die landbouw bedreven stamden waarschijnlijk af van de onderworpen oorspronkelijke bevolking. Aan de top van de pyramide bevonden zich de koninklijke Skythen, die het gebied van de Krim tot de Don beheersten en de produkten van de landbouwende en nomadische Skythen met de Grieken langs de Zwarte Zee ruilden tegen goud. Door archeologische vondsten weten wij dat de Skythen beschikten over een overvloed aan tarwe, gerst, rogge, haver, erwten, linzen, wikke, bonen, vlas, hennep, uien, appels, kersen, hazelnoten en eikels.

De grootste rijkdom van de nomadische Skythen bestond uit hun paarden, die klein van stuk waren (\pm 150 cm hoog), maar snel en vurig zoals de moderne Arabieren, waarmee ze gemeen hadden dat dikwijls moeder en zoon werden gekruist. Vooral de hengsten dienden als rijdieren, waarbij men alleen zadeldекken en buikriemen gebruikte. Stijgbeugels waren onbekend (de paarden waren gedresseerd om te knielen teneinde het opstijgen te vergemakkelijken). Daarnaast dienden merries en ruinen als lastdieren, maar de woonwagens, waarvan de rijke Skythen soms tachtig exemplaren bezaten, werden door ossen getrokken. De bovenbouw van deze woonwagens, bestaande uit vilten dekens op een houten of ijzeren geraamte, kon bij langer verblijf op één plaats eraf gelicht en op de grond gezet worden. Tenslotte was het paard ook een belangrijk leverancier van zuivelprodukten, onder andere de nog bij nomaden geliefde gefermenteerde melk, en van vlees. Bij wijze van verplaatsbaar keukengerei bezat ieder groot Skythisch huishouden een bronzen ketel met een capaciteit van 140 liter, waar een compleet paard in kon, op holle cilindrische voet waar een houtskoolvuur in gestookt werd. Roosterijzers werden ook veel gebruikt. Wat er zoal bij een begrafenis door de aanwezigen verorberd werd kunnen wij opmaken uit de voorzichtig opgegraven zogenaamde 'Dikke Grafheuvel' [Tolstaja Mogila] bij Ordžonokidze (zie *afb. 2*). De resten van dit grafmaal waren bijgezet in de ringgreppel om de grafheuvel zelf en omvatten vijfendertig paarden, veertien wilde zwijnen en twee herten, tezamen 6500 kg vlees, waarbij een niet nader geteld aantal wijnamforen kapot gesmeten waren.

In historische bronnen uit het Nabije Oosten worden de Skythen meestal onder de naam Kimmeriërs vermeld. De Grieken, met name Herodotos (IV: 12), bestempelen als Kimmeriërs die Zuidrussische nomaden, die langs de westkant van de Kaukasus naar het zuiden trokken en omstreeks 700 v. Chr. Klein-Azië teisterden, als Skythen daarentegen de

Afbeelding 2

Kaart met de Skythische vindplaatsen (naar Piotrovski e.a., *Het Goud der Skythen*, fig. 2).

eveneens Zuidrussische nomaden die langs de oostkant van de Kaukasus naar het zuiden trokken en in de jaren voor en na 600 v.Chr. het Armeense hoogland, toen Oerartoe genaamd, bezet hielden (zie *afb. 1*). Wij zullen ons verhaal met die laatste groep beginnen omdat het binnenstromen van Nabije-Oosterse invloeden in het vroegste Skythische materiaal duidelijk aan deze historische episode vast te knopen is.

Reeds in de regering van Esarhaddon (\pm 672 v.Chr.) had Protothyes koning der Skythen misschien met succes gedongen naar een dochter van deze Assyrische koning. Bijna zestig jaar later, in 614, zou Protothyes' zoon Madyes de toenmalige Assyrische koning te hulp snellen tegen de aanvallende Meden en Babyloniërs (Herodotos I: 103). Maar twee jaar later hadden de Skythen zich van hun half-Assyrische koning afgekeerd en erkenden de stamverwante Medische koning als hun aanvoerder - aldus één interpretatie van de schaarse spijkerschriftbronnen. De Skythisch-Medische vriendschap, die door de bevolking van het Nabije Oosten als een schrikbewind werd ervaren, eindigde in 585 v.Chr. met een bloedbad waaraan maar weinig Skythische stamhoofden ontsnapten (Herodotos I: 106). De overlevenden zochten het land hunner vaders weer op en het toeval der ontdekking gepaard aan kunsthistorisch speurwerk maakt het mogelijk bepaalde grafheuvels ten noorden van de Kaukasus en zelfs midden in de Oekraïne te identificeren als behoord hebbende aan Skythische vorsten die aan de grote strooptocht door het Nabije Oosten hadden deelgenomen.

Bezien we namelijk de inhoud van de laatst genoemde, zogenaamde 'Gesmolten Grafheuvel' [Litoj Koergan] (zie *afb. 2*), in 1763 door generaal Mel'goenov opgegraven, dan zien we dat naast typisch Skythische gordel-versierselen in de vorm van gouden arenden, de poten van het bronzen bed de vorm van palmkapitelen hadden zoals we dit uit Oerartese graven gewend zijn. De gouden schede van het ijzeren zwaard uit Mel'goenovs grafheuvel combineert de beide tradities: een liggend hert, één van de Skythische 'wapendieren', siert de uitstulping waaraan het zwaard gedragen werd, maar de schede zelf vertoont een opeenvolging van Oerartese fabeldieren. Het kan niet anders of de Skythische vorst hier begraven heeft na de plundering van de Oerartese hoofdstad in 609 v.Chr. de goudsmid van de Oerartese koningen meegenomen om voor hem en zijn medestanders te werken.

Een geheel overeenkomstige schede kwam uit grafheuvel 1 te Kelermes aan de noordvoet van de Kaukasus. Ook hier behelst de uitstulping een

sterk gestileerd hert omgeven door arendskoppen, terwijl de schede zelf fabeldieren vertoont naar Oerartees model. Precies dezelfde stileringen vinden we op bronzen schilden voor koningen van Oerartoe gemaakt. Terugkerend naar de gouden schede uit het Skythen-graf zien we dat de top van de schede twee Oerartese genii vertoont die ter weerszijden van een boom het reinigingsritueel uitvoeren. Tenslotte zien we aan de onderkant van de schede twee grimmige leeuwjes met driehoekige ogen die ook in bronzen uit Oerartoe hun evenbeeld vinden.

Des te vreemder doet het liggende hert aan, op diezelfde schede kennelijk op last van de vorstelijke eigenaar geplaatst om zijn Skythische achtergrond te benadrukken. Zulke sterke stilering was in Zuid-Siberië al tussen 1250 en 750 v.Chr. gangbaar en wordt nu, omstreeks 600 v.Chr., door de rijk geworden Skythen op grote schaal toegepast. Bij de linkerschouder van de voorname dode in grafheuvel 1 te Kelermes lag op de ijzeren schubben van zijn schild het centrale schildembleem, een gouden panter 33 cm lang en 1½ pond wegend. Op typisch Skythische wijze zijn oog en oor ingelegd uit glaspasta en barnsteen. Klauwen en staart bestaan uit tien opgerolde pantertjes die ondersteboven zijn afgebeeld. Behalve zijn zwaard had de dode ook zijn uit goud en ijzer samengestelde strijdbijl bij zich. Ook hier zien we een mengsel van Nabije-Oosterse en Skythische elementen: op de achterkant van de bijl zien we het eeuwenoude Nabije-Oosterse motief van de bokken die tegen een boom opklimmen; in het midden daarentegen is het Skythische liggende hert afgebeeld, dat we op de bovenkant terugvinden. De 24 paarden van de dode waren met hun benen paardentuig met typisch Skythische motieven bijgezet: het opgerolde pantertje, de ram en de arend met ramshoorns.

Uit grafheuvel 3 te Kelermes komen twee gouden voorwerpen die wel als armsteunen van een zetel zijn geïnterpreteerd. Naar de stijl te oordelen betreft het hier import uit Klein-Azië, waar de neo-Hittieten vaak zulke goedaardige leeuwen afbeeldden. In grafheuvel 4 vond men weer een merkwaardig mengsel: een gouden pijlkokerbeslag met herten in het midden en pantertjes langs de kant en een verguld zilveren spiegel in volledig Oost-Griekse stijl, compleet met de Griekse meesteres der dieren, waar toch nog één Skythisch pantertje is ingevoegd. Wat dit pantertje zo duidelijk Skythisch maakt zijn de ringvormige klauwen, die uit de Skythische inlegwerk-traditie stammen.

Waren de opgravingen van Mel'goenov en Kelermes grotendeels schatgraverij, meer geloof kunnen we hechten aan de bevindingen van Veselovskij die in 1879 de grafheuvel van Kostromskaja aan de noord-

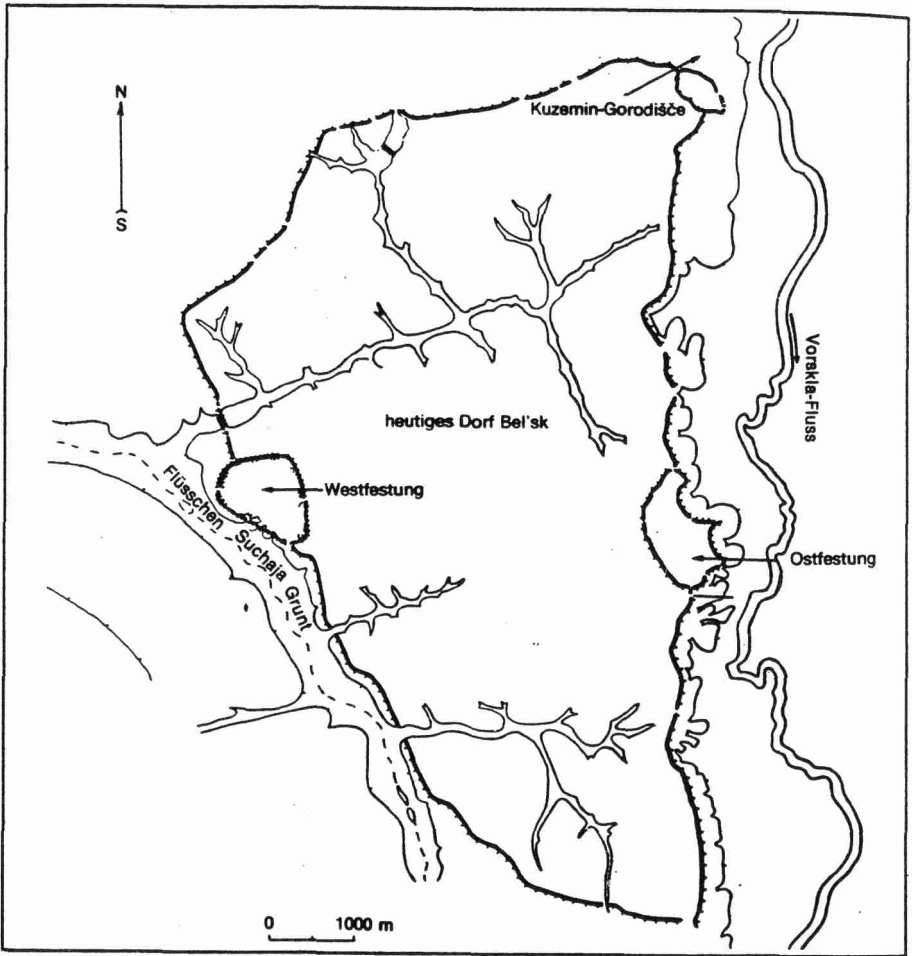
voet van de Kaukasus opgroef. Hij vond de hoofdbegraving op de onderste van de drie treden van de grafkuil; daarboven waren dertien dienaren aan de dode meegegeven. Op de bovenste tree was een houten huis gebouwd; daaromheen lagen 22 paarden en daarin lagen de graf-giften: aardewerk met voedsel en drank, een slijpsteen, twee leren pijl-kokers met pijlen, vier ijzeren speren, paardentuig, een ijzeren schub-benpantser en een ijzeren schild met als centraal embleem een gouden hert 32 cm lang en één pond wegend, met eertijds ingelegd oog en oor. Nog 250 jaar later voerden de inmiddels totaal vergriekste Skythen zulke zuiver Skythische emblemen op hun schilden.

Een derde vindplaats aan de noordvoet van de Kaukasus die onze aan-dacht verdient is Oel'skij Aul, waar in 1898 al een geroofd graf onder-zocht was. Ten noorden en ten zuiden van de hoofdbegraving lagen 360 paarden die in groepen van achttien waren samengebonden aan houten palen; ten oosten en ten westen lagen telkens vier ossen. Van de graf-giften waren ook na de plundering nog bronzen en ijzeren ketels, paar-dentuig, pijlen en pantser bewaard. Nadat de grafheuvel tot 1/3 van de uiteindelijke hoogte was opgeworpen offerde men nog veertig andere paarden.

In 1908 werden verder nog drie andere grafheuvelds te Oel'skij Aul onderzocht. Nummer 1 dateerde ook weer van omstreeks 600 v.Chr. en bevatte een houten huis vergelijkbaar met dat van Kostromskaja. In het huis lag een pantser en gouden kledingversierselen in de vorm van pantertjes; om het huis lagen de geofferde paarden met daartussen een bronzen ratel, waarschijnlijk een opzetstuk voor een wagen, in de vorm van een arendskop met ramshoorns.

Grafheuvel 2, die tegen 500 v.Chr. moet dateren, bevatte ook temidden van de paardenskeletten een bronzen opzetstuk van de disselboom van een wagen, ditmaal met oorspronkelijk drie klokjes om geluid te maken. De grote arendskop met kleine arendskopjes langs de kam is mede één van de meest geliefde, echt Skythische motieven.

Voordat we verder gaan met de vijfde en latere eeuwen v.Chr. zullen we eerst aandacht schenken aan de oostelijke naburen van de Euro-pese Skythen. Darius vermeldt aan zijn noordgrens de *hauma* (d.w.z. bedwelmende damp) rokende Skythen en de spitshoedige Skythen. Herodotos verhaalt dat de Europese Skythen uit het oosten zijn geko-men. Dit wordt bevestigd doordat heel Zuid-Siberië door dezelfde materiële cultuur wordt gekenmerkt, die daar al eerder lijkt aan te vangen.

Afbeelding 3

Kaart van het fort bij Bel'sk (naar Rolle, *Die Welt der Skythen*, p. 126).

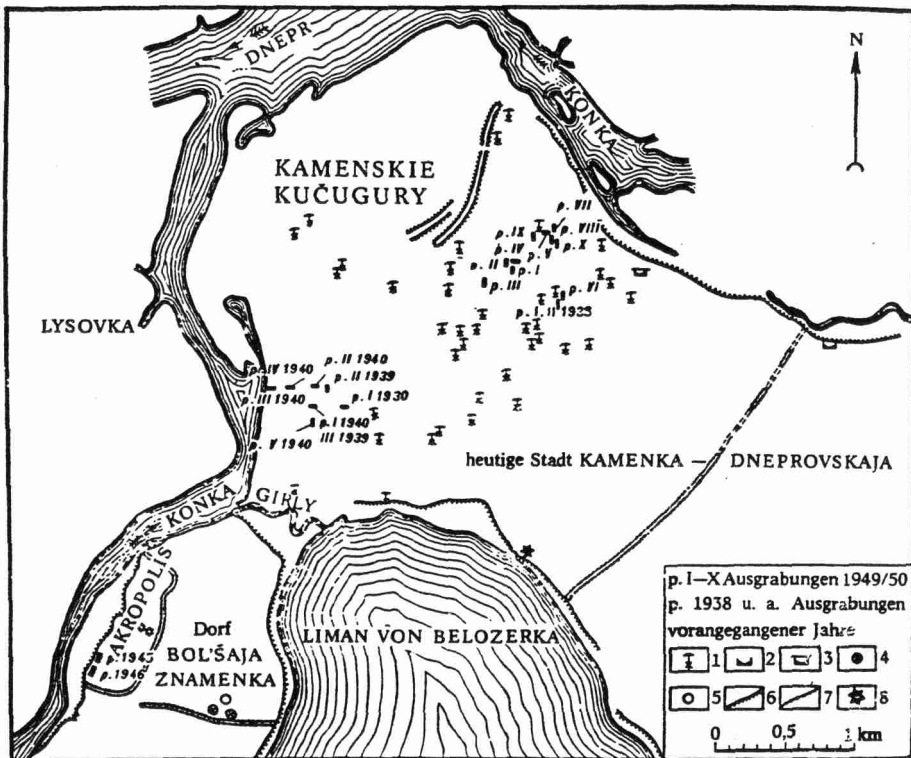
De grafheuvel van Aržan bijvoorbeeld, in het autonome gebied Toeva (zie *afb. 1*), is door boomringen gedateerd omstreeks 700 v.Chr. Deze grafheuvel bleek te bestaan uit een ronde stenen toren 4 m hoog en 110 m in doorsnee, waarbinnen uit boomstammen zeventig kamers gebouwd waren. De middenkamer, van 8 x 8 m, bevatte een kleiner kamertje van 4 x 4 m, waarin de dode - een oude man (van Europees type) - en zijn vrouw of concubine in houten doodskisten waren neergelegd. Acht oudere bedienden en zes paarden bevonden zich eveneens in de middenkamer, die geroofd was maar toch nog gouden kledingsversierselen met turquoise inlegwerk bevatte. In een aantal van de kamers werd een groep van vijftien tot dertig paarden met een stal knecht aangetroffen en in elk van de driehonderd stenen kamers buiten de toren waren nog eens het hoofd en de benen van een twaalf- tot vijftienjarige hengst bijgezet: naar men veronderstelt de overblijfselen van het grafmaal. De nauwe culturele samenhang met de Europese Skythen blijkt uit de bronzen opgerolde panter die het schild van de dode zal hebben gesierd. Op de top van de heuvel stond een grafsteen met afbeelding van strijdwapens en jachtdieren.

De opgerolde panter brengt ons op de pantervormige gesp uit de goudschat van Peter de Grote, die van 1715-1726 in West-Siberië bijeen werd gebracht. Wij weten precies wat de aanleiding tot Peters verzameling vormde. Bij de geboorte van zijn zoon in 1715 vereerden de edelen en de rijken de tsarina naar aloud gebruik met geluksgeschenken. Nikita Demidov, de zoon van een lijfeigene die tot de rijkste ijzermijnbezitter opgeklommen was, bracht iets bijzonders. Naast 100.000 gouden roebels bood hij het vorstenpaar namelijk ook een verzameling oud-Siberische gouden sieraden aan, die hij blijkbaar kostbaar genoeg achtte om ze niet te smelten.

Bij de aanblik van de stukken gaf Peter dadelijk opdracht aan Gagarin, gouverneur van Siberië, om gelijkaardige stukken in te zamelen op kosten van staatskas. Reeds in 1716 werden uit de gouvernementsstad Tobol'sk de eerste tien gouden voorwerpen toegestuurd. In 1726, toen de verzameling Siberisch goud naar de keizerlijke schatkamer verstuurd werd, telde ze 250 stukken.

Zo een gesp, 11 tot 15 cm lang, met drie ringen op de achterkant, was kennelijk in Siberië een geliefd luxe-artikel. Peter de Grote's verzameling bevat verschillende paren en in Oost-Siberië zijn er sindsdien nog meer aan het licht gekomen. In deze stukken zien we geen Griekse, wel Iraanse en zelfs Chinese invloed. Zo is de leeuw met ramshoorns die hier een paard aanvalt een typisch Iraans motief, symbool van de

1 Skythische Besiedlungsschicht mit metallurgischen Resten (ca. 900 ha umfassend)	3 Gräbenhaus	6 Wälle aus dem 18. Jahrhundert
2 Flachgräberfriedhof	4 Ausgegrabene Grabbügel	7 Wälle aus skythischer Zeit
	5 Nicht ausgegrabene Grabbügel	8 Vorskythische Ansiedlung

Afbeelding 4

Kaart van het fort bij Kamenka (naar Rolle, *Die Welt der Skythen*, p. 136).

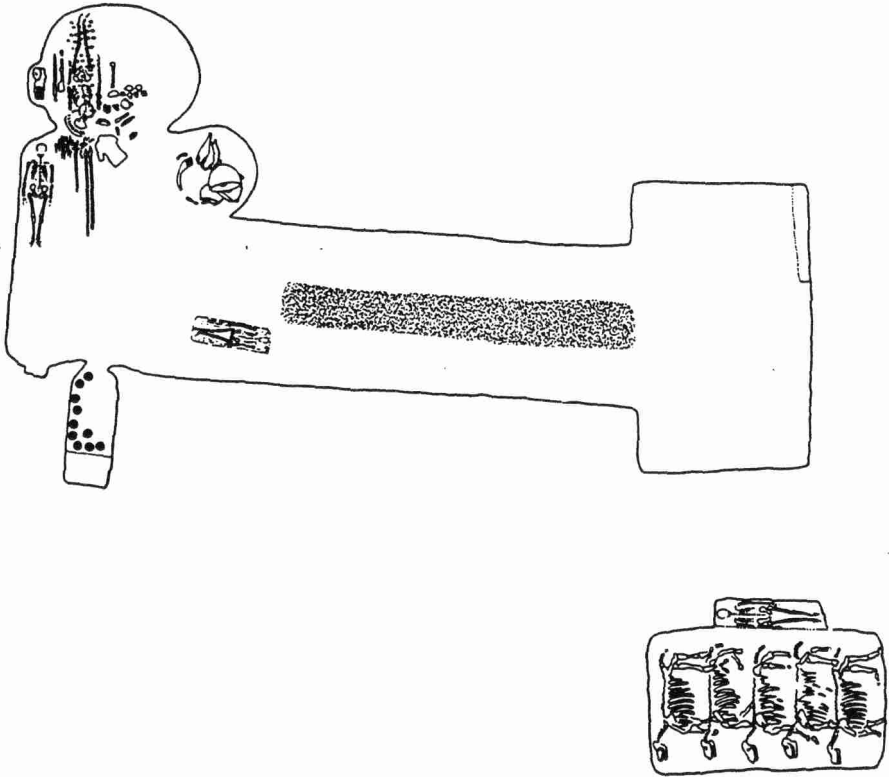
donderwolken. De verwrongen houding van beide dieren is een Skythisch kenmerk (zie *afb. 7*).

Een van de meest curieuze stellen van zulke gespen kunnen we verbinden met historische gegevens enerzijds en archeologische gegevens anderzijds. Herodotos (I: 216) zegt dat bij de Zuidsiberische Massageten, wanneer een man bij een vrouw wil slapen, hij zijn pijlkoker voor haar woning hangt en dat niemand hem hindert. Elders zegt Herodotos (IV: 23) dat het meest oostelijke van de zeven volkeren waarmee de Skythen handel drijven, de Argippaioi, aan de voet van hoge bergen wonen, kaal zijn, platte neuzen hebben en grotendeels van boomvruchten leven.

Iedereen woont onder een boom die men in de winter met dichte witte vilt omhult. In de zomer ontbreekt deze omhulling. Geen mens krenkt dit volk. Ze gelden als heilig en bezitten geen oorlogsgerei. Ze treden op als bemiddelaars bij geschillen onder hun burens en wanneer een banneling bij hen zijn toevlucht zoekt, geschiedt hem geen leed.

De figuur rechts met haar hoge hoofdtooi (zie *afb. 8*) is duidelijk een vrouw; in de bevroren grafheuvel 5 te Pazyryk, waar we zo meteen op komen, droeg de vrouw een soortgelijke hoofdtooi uit hout, ijzerdraad en haar, bestaande uit een grote cylinder, daarboven een kleinere cylinder en daarboven een verticale vlecht met een knik.

Met de bevroren graven van Pazyryk in het Altai gebergte zijn we ook in Siberië in de vijfde eeuw aangeland. Tweehonderd km ten noorden van China, 150 km ten westen van Mongolië ligt dit grafveld op 1600 m boven de zee in het gebied van de permafrost. Alle vijf grafheuvels zijn binnen een halve eeuw aangelegd en korte tijd later is het goud eruit geroofd - de schacht door de grafschenners gegraven is duidelijk in doorsnee te zien - maar anders dan meestal is hier al het organische materiaal bewaard. In een kuil 5 m diep was een driedubbele houten wand en dak gebouwd, behangen met vilten tapijten en daarin lagen in grafheuvel 2 een zestigjarige man met zijn veertigjarige vrouw of concubine in uitgeholde boomstammen. De man was met twee bijlslagen gedood en gescalpeerd, maar uit paardenhaar had men hem een pruik opgezet. Voorts was hij van top tot teen getatoeerd met steenbokken en moeflons in typisch Skythische verwrongen houdingen. Een grote vis versierde zijn been. Zijn gelaatstype was Mongools, dat van

Afbeelding 5

Plattegrond van het graf bij Solocha (naar Piotrovski e.a., *Het Goud der Skythen*, fig. 10).

zijn vrouw en van de in kleinere graven bijgezette eenvoudige mensen waren allen Europees.

De vrouw droeg laarzen samengesteld uit leer, laken, tin, goudfolie, glazen kralen en pyrietkristallen. Er was ook een uitrusting voor het opsnuiven van hennepdamp, bestaande uit zes bronzen tentpalen, vilten tentbedekking en bronzen ketels voor het verhitten van de hennepzaden die in een leren zak werden bewaard. Deze zak is versierd met een arend die een korhaan aanvalt. Herodotos beschrijft dit ritueel als volgt:

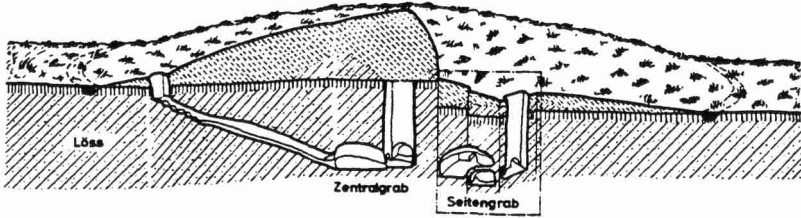
Ze zetten drie staken tegen elkaar, werpen er viltdekens over en sjoeren deze zo vast mogelijk aan. Dan plaatsen zij een kom midden tussen de stangen en dekens en werpen er gloeiende stenen in. In Skythië groeit er ook hennep. De Skythen plukken de zaadkorrels van de hennep, kruipen ermee onder de viltdekens en leggen de korrels op de gloeiende stenen. Deze beginnen rook af te geven en produceren een walm die zo sterk is, dat geen enkel Grieks zweetbad dit dampbad overtreft. De Skythen verlustigen zich in hun zweetbad en brullen van genot. Dat zijn hun baden. In water baden doen ze helemaal niet. (IV: 74-75)

Bij grafheuvel 5 te Pazyryk trokken vooral de paarden en wagen de aandacht. Elk paard was met leer en vilt rijk opgetuigd in die mate dat sommige paarden als griffioen, andere als hert vermomd waren. Eén van de best bewaarde zadeldекken vertoont op het zitvlak een steenbok die door een griffioen wordt aangevallen. De neerhangende schijven bestaan uit steenbokkoppes ingeklemd tussen twee leeuwenkoppes met ramshoorns. Dit zou op zichzelf al genoeg zijn om deze necropool in de tijd van het Perzische rijk te dateren. Dit wordt nog eens bevestigd door het aantreffen van het oudst bekende Perzische kleed, 2 x 2 m metend en bestaande uit 1.250.000 knopen. De voorstelling in de brede buitenrand bestaat uit afwisselend lopende en bereden Skythen met leren kappen en kleine paarden zoals ook op de reliëfs van Persepolis uitgebeeld. Deze vilten wandversiering is ook zuiver Perzisch van stijl terwijl een ander vilten wandtapijt een Skythische ruiter vertoont die een vrouw onder haar vruchtboom komt bezoeken, een vertaling in een ander medium van de scène die we straks in goud zagen.

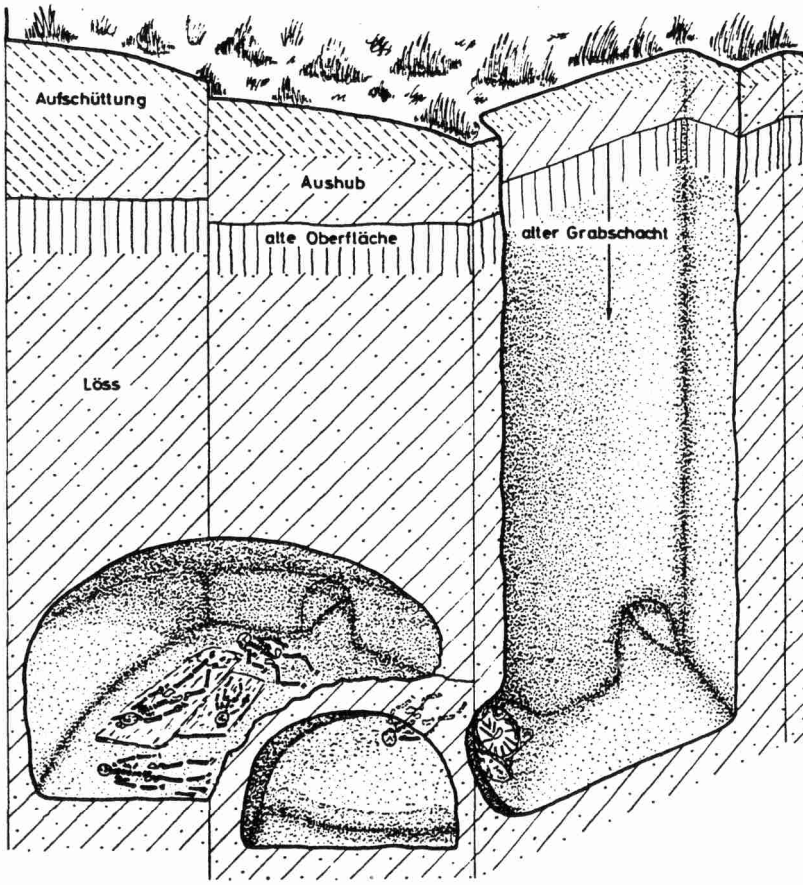
Lange tijd heeft men niet geloofd dat men in het Skythen-land ook stedelijke nederzettingen zou kunnen vinden, hoewel Herodotos onder andere spreekt van een stad Gelonos bewoond door Gelonoi die een mengsel van Grieks en Skythisch spraken. Inderdaad hebben Oekraïense

ORDŽONIKIDZE
Tolstaja Mogila

Schnitt durch den Hügel

Rekonstruktion des Seitengrabes

Afbeelding 6

Doorsnee door het graf bij Ordzonokidze (naar Rolle, *Die Welt der Skythen*, p. 23).

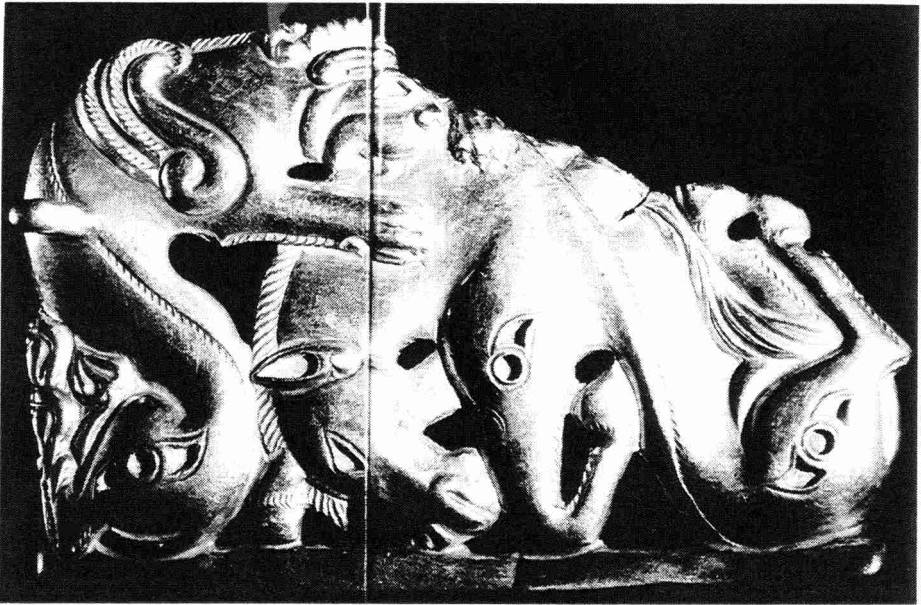
archeologen in de woudsteppen-zone meer dan honderd door palissaden versterkte forten gevonden, waarvan het grootste, bij Bel'sk aan de Vorskla-rivier, 400 hectaren beslaat (zie *afb. 3*). De oostelijke acropolis van deze nederzetting alleen al had een aarden wal 18 m breed, een houten muur 7 m hoog en een gracht 6 m breed en 6 m diep; men heeft berekend dat de bouw van deze acropolis 11.000.000 mandagen gekost heeft. Zij werd bewoond van \pm 700-300 v.Chr. en omvatte zowel hut-kommen als bovengrondse huizen van soms 170 m², verder graanschu-ren, pottenbakkerijen, metaalsmelterijen en offerplaatsen, waarop de resten van graan, van dieren-, maar ook van mensenoffers. Men vond ook een werkplaats waar drinkschalen uit mensenschedels werden ge-maakt.

In de meer zuidelijk gelegen steppen-zone, die door de nomadische Skythen bevolkt werd, lijkt er maar één vergelijkbare vesting te hebben bestaan, bij Kamenka aan de Dnjepr (zie *afb. 4*). Hier dateert de bewoning pas vanaf de vijfde eeuw v.Chr.; zij besloeg 1200 hectare waarvan $\frac{3}{4}$ werd ingenomen door huizen op stenen funderingen en ijzersmelterijen waar men wapens en paardentuig maakte. $\frac{1}{4}$ bleef onbebouwd en diende om tenten en vee te herbergen.

Ook hier bestond een acropolis, blijkbaar de residentie van de koningen. 20% van het vlees dat hier gegeten werd was wild, terwijl de gewone man die in de benedenstad woonde maar 5% van zijn vlees uit de jacht verkreeg.

Herodotos verhaalt verschillende legenden die een verklaring pogen te geven voor de dieldeling van koningschap en maatschappij bij de Skythen. Zij hebben met elkaar gemeen dat steeds de jongste van drie broers het opperkoningschap verwierf. Volgens de Skythische versie werd hij door de hemel aangewezen doordat daaruit gloeiend goud viel in de vorm van ploeg en juk (landbouw en veeteelt), een strijdbijl (attribuut van de krijgers) en een plengschaal (attribuut van de pries-ters). Alleen de jongste van de drie broers kon ze oprapen. Volgens de Griekse versie wees Herakles als gezaghebber aan, diegene van zijn drie bij een slangenvrouw verwekte zonen, die zijn boog zou kunnen spannen en zijn gordel met plengschaal zou kunnen omleggen. Van de oudere broers stamden twee buurvölkeren af.

Nog ten tijde van Darius' grote inval in 513/512 v.Chr. werden de Skythen geregeerd door drie koningen, waarvan één het opperbevel voerde. Door de tactiek der verschroeide aarde wisten zij tenslotte Darius tot de terugtocht te dwingen.

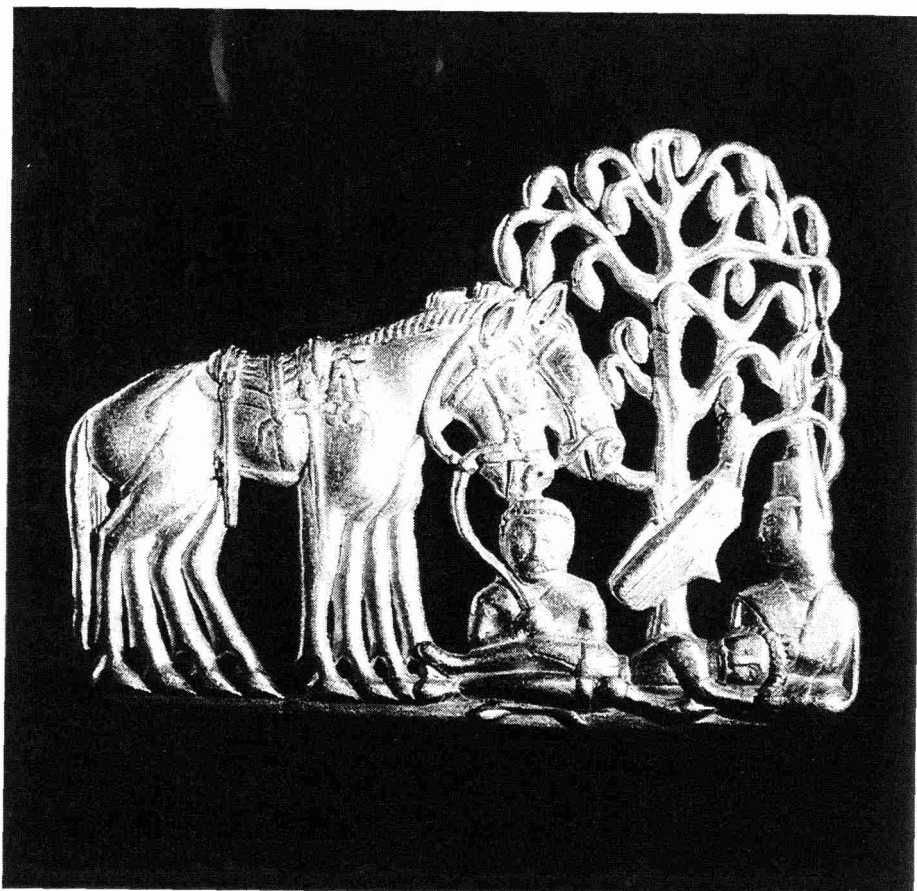
Afbeelding 7

Gouden gesp uit West-Siberië, 500-300 v.Chr.: leeuw en paard (naar Piotrovski e.a., *Het Goud der Skythen*, nr. 86).

Het uiterlijk van koning Ataias, die op zijn negentigste jaar tegen Philippos van Macedonië sneuvelde, kennen wij door zijn munten. Ook Alexander de Grote slaagde er niet in de Skythen te onderwerpen. Zij sloegen de aanval van Alexander's stadhouder Zopyrion in 331 af. Maar spoedig kwamen de uit het oosten opdringende Sauromaten hun plaats in de steppen innemen. De Skythen trokken zich terug op de Krim, waar ze Neapolis Scythica stichtten.

De Sauromaten, die voor die tijd ten oosten van de Don woonden, hadden met de Skythen hun materiële cultuur en ook vele elementen van hun taal gemeen. Maar in één opzicht verschilden ze sterk en dat schrijft Herodotos toe aan hun gemengde Skythen- en Amazonenbloed: in het Sauromatische gebied, langs de benedenloop van de Wolga, blijken 20% van alle bewapende doden, vrouwen te zijn. Geijkt zijn daarbij een pijlkoker met bronzen pijlen en een wetsteen met ijzeren speren $\frac{1}{2}$ m lang.

We spraken al eerder over de grote versterkte nederzetting bij Kamenka aan de Dnjepr, die vanaf de vijfde eeuw als Skythische koningsresidentie heeft gediend en waarschijnlijk te vereenzelvigen is met de door Herodotos genoemde stad Gerrhos. Daaromheen bevinden zich dan ook vele van de rijkste graven uit de vijfde en vierde eeuw v.Chr. (zie *afb. 2*). Het graftype dat nu in zwang geraakte noemt men het catacombengraf. In de 18 m hoge grafheuvel bij Solocha aan de Dnjepr bijvoorbeeld, vond Veselovskij in 1912 twee koninklijke bijzettingen. De middelste was leeggeroofd, maar terzijde was een tweede schacht 5 m diep en vandaar liep een gang 10 m lang naar een grafkamer van 3 x 3 m (zie *afb. 5*). Hier lag een volwassen man met gouden hoofdtooi, halsring, vijf armrings en driehonderd kledingversierselen; verder twee ijzeren zwaarden, waarvan één in een gouden schede, een ijzeren pantser en een bronzen helm. Maar het pronkstuk uit dit graf is de gouden kam, 13 cm lang, bij de rechterschouder aangetroffen en uitbeeldend een gevecht tussen twee bereden Skythen, de één geholpen door een lijfwacht, zoals door een Griek gezien in de eerste helft van de vierde eeuw. We weten zelfs de naam van de dode want bij hem lag ook nog een plengschaal met het opschrift Locho. In de grafkamer lag een lijfwacht met zwaard en speren, in de gang nog een page met bikkelspel en in een zijgraf een stalknecht met vijf opgetuigde paarden. De zogenaamde 'Dikke Grafheuvel' [Tolstaja Mogila] bij Ordžonokidze, eveneens in het Dnjepr-stroomgebied gelegen, leverde soortgelijke ontdekkingen. Ook hier was het hoofdgraf geplunderd; toch bevatte het nog een gouden schede en een unieke gouden borstversie-

Afbeelding 8

Gouden gesp uit West-Siberië, 500-300 v.Chr.: vrouw onder boom (naar Piotrovski e.a., *Het Goud der Skythen*, nr. 85).

ring met scènes uit het leven van Skythische veehouders, gezien door Griekse ogen. In het zijgraf lag een tweejarig kind naast zijn moeder geflankeerd door lijfwacht en kookster (zie *afb. 6*). Het kind, duidelijk van hoge status, had miniatuurjuwelen aan maar hield een grote armband op in zijn rechterhand. In een voorkamer lag de gedemonteerde wagen met de wagenmenner. Naar het graf toe had men een weg uit hout en riet aangelegd en voor afdaling in het graf dienden uitgeholde treden. De uitgegraven gele aarde werd in een ring om de schacht heen geworpen. Daarna werden 15.000 kubieke meter plaggen gehaald van een afstand van 4 km en daaruit werd de grafheuvel opgeworpen, zodat de doden in het hiernamaals over weidegronden zouden beschikken. Tot de tweede helft van de vierde eeuw behoort ook het koningsgraf te Koel'-Oba op de Krim. Hier vond men onder een stenen grafheuvel een korte gang leidend naar een overkraagde stenen grafkamer. Daarin lag in een houten compartiment een koning, genaamd Pai, te oordelen naar een opschrift op zijn traditionele schildembleem in de vorm van een gouden hert. In een compartiment naast hem lagen zijn gouden pijlkoker, zwaard, zweep en plengschaal. Op zijn kleren waren gouden stiksels met voorstellingen van jagende ruiters en van Skythen die bloedbroederschap drinken. Deze belofte van wederzijdse hulp tot in den dood speelde een grote rol bij de Skythen. Herodotos vermeldt hem al als volgt:

Ze gieten wijn in een grote aarden beker waarin ze vervolgens het bloed van degenen die een verbond willen sluiten vermengen door een steek in het lichaam te maken met een priem of een snede met een dolk. Vervolgens dopen ze zwaard, strijdbijl en werpspies in de beker, spreken lange bezweringsformules uit en drinken van de drank. (IV: 70)

Lucianus heeft een heel boek gewijd aan de bloedbroederschap en zijn gevolgen. Naast de schaduwzijde van de door hun overtuiging ingegeven mensenoffers aan goden en doden is deze vriendentrouw een lichtzijde van het Skythische karakter.

De koningin lag op beschilderde planken, droeg grote gouden hangers met het hoofd van Athena en hield tussen haar knieën een uit goud-zilver-legering gehamerd en gedreven kruikje 13 cm hoog waarop men zeven Skythen bezig ziet met zulke wederzijdse hulpverleningen.

Als we nu vragen: *wat is de erfenis die we van de Skythen gekregen hebben*, dan is dat niet alleen de esthetische erfenis van het dierenbeeld, dat bijvoorbeeld in de kapitelen van onze Romaanse kerken nog terug te vinden is, maar ook een ethische erfenis die Griekse auteurs als

Lijst van belangrijkste jaartallen

714-640	v.Chr.	Strooptochten der 'Kimmeriërs' in Urartu, Phrygië, Lydië en Cilicië.
679	v.Chr.	Esarhaddon, koning van Assyrië, verslaat Ispakai, koning der Skythen, in Kurdistan.
± 672	v.Chr.	Esarhaddon overweegt zijn dochter uit te huwelijken aan Protothyes, koning der Skythen.
614	v.Chr.	Madyes zoon van Protothyes helpt Assyrië tegen de Meden.
613-585	v.Chr.	Skythisch schrikbewind in het Armeense hoogland (urartu) en strooptochten in Syrië en Palestina.
609	v.Chr.	'Stad van Urartu' geplunderd.
585	v.Chr.	Terugkeer van het restant der Skythen naar Zuid-Rusland.
520/519	v.Chr.	Darius, koning der Perzen, verslaat de Centraal-aziatische Skythen en neemt hun koning Skunxa gevangen.
513/512	v.Chr.	Darius en het Perzische leger op de vlucht gejaagd door de Europese Skythen onder hun koningen Idanthyrson, Taxakis en Skopasis.
± 450	v.Chr.	Bezoek van Herodotos aan Olbia en omgeving. Koning Skyles, oudste der drie zonen van Ariapeithes, wegens zijn Griekse geaardheid door zijn broer Oktamasades bij Istria onthoofd.
339	v.Chr.	Ataias, koning der Skythen, sneuvelt op zijn 90ste jaar tegen Philoppos II koning van Macedonië.
331	v.Chr.	Zopyrion, stadhouder van Alexander de Grote, verslagen door de Skythen.
± 150	v.Chr.	Bouw van Neapolis Scythica waar Skilouros, koning der Skythen, begraven is.
110-107	v.Chr.	Palakos, zoon van Skilouros, tweemaal verslagen door Mithridates VI van Pontos.

Herodotos en Lucianus al imponeerde en de idealen van het Europese riddersdom nog beïnvloed heeft.

Literatuur

Artamonov, M.I. & V. Forman 1968. *Les trésors d'art des scythes du Musée de l'Ermitage à Léningrad*. Parijs.

Rice-Talbot, Tamara 1961. *The Scythians*. Londen/New York. Derde druk.

Rolle, Renate 1980. *Die Welt der Skythen*. Luzern/Frankfurt.

Piotrovski, Boris e.a. 1991. *Het Goud der Skythen: Schatten uit de Hermitage, Leningrad*. (Tentoonstellingscatalogus Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis). Brussel. Veel citaten hieruit zijn in de hierboven afgedrukte tekst verwerkt.

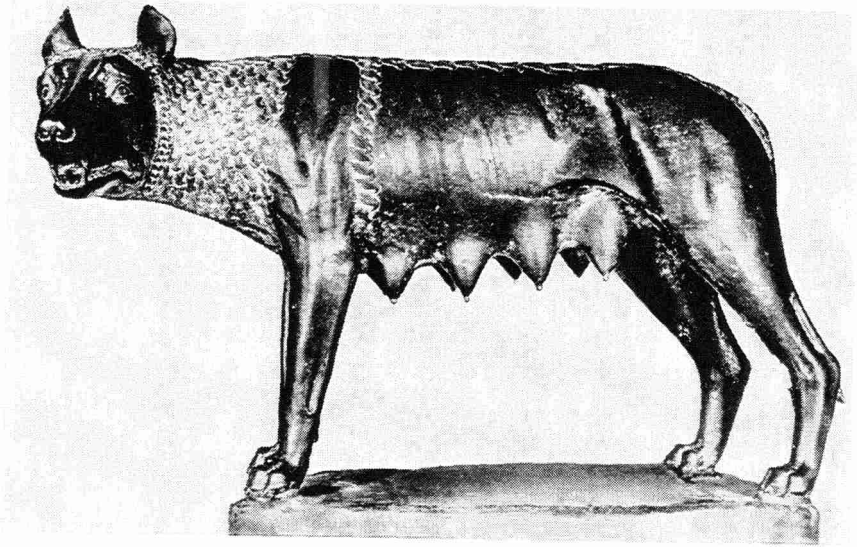
Het Romeinse Rijk

H.C. Teitler

Van Romulus tot Romulus Augustulus

Op 21 april 753 v.Chr. werd, volgens de traditie, Rome gesticht, door Romulus, een afstammeling van de Trojaanse held Aeneas. Het verhaal is bekend. Romulus was als baby samen met zijn tweelingbroertje Remus prijsgegeven aan het water van de Tiber, zoals Mozes indertijd was prijsgegeven aan het water van de Nijl. De beide jongetjes zijn gered door een wolvin - het beroemde bronzen beeld van de Capitolijnse wolvin herinnert er nog aan (*afb. 1*; het beeld stond op het Capitool, waar het in 65 v.Chr. door de bliksem is getroffen; de sporen daarvan meent men nog te herkennen). Later kregen de broers ruzie, waarbij de een de ander doodsloeg - net als aan het begin van de wereldgeschiedenis (Kaïn en Abel) staat ook aan het begin van de geschiedenis van Rome een broedermoord. Romulus sloeg Remus dood, stichtte in zijn eentje het Rome dat later bekend zou worden als de eeuwige stad [*urbs aeterna*] en werd daarvan de eerste koning.

Dat een broedermoord aan het begin staat van de *geschiedenis* van Rome is maar bij wijze van spreken. De term *geschiedenis* zou men in dit verband eigenlijk dienen te vermijden. Men hoeft immers niet over al te veel kritisch vermogen te beschikken om in te zien dat de verhalen over Romulus en Remus 'Dichtung' zijn, en geen 'Wahrheit'. Toch is het nuttig van deze en dergelijke verhalen kennis te nemen, bijvoorbeeld via het werk van een van Rome's grote geschiedschrijvers, Livius, al was het alleen maar omdat eeuwenlang deze in onze ogen fictieve traditie wél voor werkelijkheid is aangenomen en omdat zij talloze kunstenaars tot inspiratie heeft gediend, niet alleen degene die de Capitolijnse wolvin heeft gemaakt, maar ook schilders als Da Cortona, Rubens en Ingres. Anders gezegd, Romulus mag dan geen historische persoon zijn geweest, vanuit cultuurhistorisch perspectief bezien is hij (en zijn de andere koningen) niettemin uitermate belangwekkend te noemen.

Afbeelding 1

Capitolijnse wolvin.

Rome was dus volgens de traditie aanvankelijk een monarchie. "In het begin hebben koningen over Rome geregeerd", schreef Tacitus later aan het begin van zijn *Annales*. In totaal hebben zeven koningen de scepter gewaaid over de stad van de zeven heuvels. In 510 werd de laatste van hen, Tarquinius de Trotse (Tarquinius Superbus), verjaagd. Rome werd nu een Republiek. Tacitus formuleerde dat zo: "De vrijheid en het consulaat zijn door L. Brutus ingesteld". Die vrijheid [*libertas*] was inderdaad volgens de overlevering tijdens de regering van de laatste koning ver te zoeken geweest. De Romeinen hebben dan ook na de verdrijving van Tarquinius Superbus eeuwenlang geen monarch meer aan het hoofd van hun staat geduld. In plaats van één *rex* hadden zij telkens twee consuls om de staat te leiden (op straat herkende men een consul, en andere hoge magistraten, aan zijn dienaren, lictoren genaamd, met roedenbundels of *fasces* over hun schouder). Er waren dus telkens twee consuls die elkaar in evenwicht konden houden (men spreekt van het principe van collegialiteit) en die niet langer dan één jaar in functie mochten zijn (men duidt dit aan met het woord *annuïteit*), om te voorkomen dat ooit weer eens de *libertas* door een tyranniek vorst geweld zou worden aangedaan. Eeuwenlang is dit gelukt.

Weliswaar gebeurde het af en toe dat één man een allesoverheersende positie innam. Men kan bijvoorbeeld denken aan L. Cornelius Sulla, wiens mars op Rome in de eerste eeuw v.Chr. in onze eeuw door Mussolini is nagedaan. Maar het was toch eigenlijk pas C. Iulius Caesar die de eerste serieuze poging heeft ondernomen om de monarchie weer in te voeren na eeuwen van republikeins bestel. Zijn wens om *rex*, [koning], genoemd te worden heeft Caesar met de dood moeten bekopen. Op 15 maart 44 v.Chr., op de *idus* van maart, zeiden de Romeinen, is Caesar vermoord door onder andere Brutus (Shakespeares 'honourable man') en is de Republiek gered. Het zou echter niet lang meer duren of die Republiek werd definitief om zeep gebracht.

Wat Caesar niet is gelukt, lukte zijn aangenomen zoon Octavianus wel. Met hem laten wij de Keizertijd beginnen. Preciezer gezegd: met het verlenen aan Octavianus van de eretitel *Augustus*, [de Verhevene], op 16 januari 27 v.Chr. laten wij de Keizertijd beginnen. Augustus zelf zou tegen zo'n formulering fel geprotesteerd hebben. Hij de eerste keizer? (ik hoef niet te vertellen dat ons woord keizer van de naam Caesar afgeleid is). Onzin. Hij had, beweerde hij, juist de Republiek hersteld. Had hij niet alle buitengewone bevoegdheden teruggegeven die hem waren verleend in de burgeroorlog tegen Marcus Antonius en Cleopatra en had hij niet

Afbeelding 2

Augustus als veldheer.

alle macht daar gelegd waar die hoorde, in de handen van de senaat en het volk van Rome (*senatus populusque Romanus*, afgekort SPQR - op putdeksels en dergelijke in Rome vindt men vandaag de dag nog steeds deze vier letters staan). Nou goed dan, helemaal terugtreden zou hij niet, omdat iedereen hem zo duidelijk had laten merken dat men hem niet wilde missen. En vooruit, Augustus wilde hij zich ook wel laten noemen. Maar verder was hij niet meer dan de eerste onder zijn gelijken, in bevoegdheden [*potestas*] boven niemand verheven. Zo redeneerde Augustus.

Wij weten beter. Wij doorzien de propaganda. Augustus heeft het politieke spel ontegenzeggelijk veel handiger gespeeld dan zijn adoptiefvader. Caesar is door moordenaarshand gevallen omdat hij er openlijk voor uitkwam naar de monarchie te streven. Augustus verhulde zijn ambitie. Hem is onder andere daardoor gelukt wat voor Caesar niet was weggelegd. Onder andere daardoor en niet alléén daardoor. Men was Augustus ook dankbaar voor het feit dat hij een einde had gemaakt aan een periode van bloedige burgeroorlogen en vrede had gebracht - op *afb. 2* zien we Augustus als veldheer, in militair uniform; men lette ook op de kleine Amor aan zijn zijde, die duidt op 's keizers afstamming van niemand minder dan de godin der liefde Venus; uit de verbintenis van Venus met Anchises immers waren Aeneas en het geslacht der Iulii gesproten; ik herinner eraan dat de *Aeneis* van Vergilius op verzoek van Augustus is geschreven, ook dat was propagandistisch een meesterzet geweest.

Augustus herstelde in naam de Republiek. In feite begint met hem echter de Keizertijd, de Keizertijd die duurde van 27 vóór tot 476 n.Chr. Althans, volgens sommigen. Over de vraag wanneer de Romeinse Keizertijd begonnen is, is vrijwel iedereen het eens, over het tijdstip waarop de Keizertijd eindigt bestaat daarentegen een grote verscheidenheid van meningen (geschiedenis is nu eenmaal niet zozeer een vak van feiten, als wel van interpretatie van feiten). Het laatste deel van de *Cambridge Ancient History* besluit met de regeringsperiode van Constantijn de Grote, de keizer die het Christendom omhelsde, maar het is wel erg vroeg om al in 337, het sterfjaar van Constantijn, de Middeleeuwen te laten beginnen. Anderen kiezen voor 395. In dat jaar viel het Romeinse rijk uiteen in een westelijk en een oostelijk deel. Wat het oostelijk deel betreft, Edward Gibbon liet zijn *Decline and Fall of the Roman Empire* lopen tot aan 1453, het jaar waarin de Turken Constantinopel innamen en zo het Oostromeinse of Byzantijnse rijk ten val brachten.

Zelf voel ik nog altijd het meest voor het jaartal dat ik indertijd al op de lagere school moest leren: 476. In dat jaar zat er voor het laatst in het Westen een keizer op de troon (niet meer in Rome, overigens, maar in Ravenna). De naam van de man, of liever, van het jochie, is niet moeilijk te onthouden: Romulus Augustulus. *Nomen est omen*, zeiden de Romeinen [een naam is een voorteken]. De laatste keizer heette Romulus, net als de eerste koning, Augustulus, net al de eerste keizer, maar dan als verkleinwoord: 'Augustusje'. Passender kon het niet.

Van Britannië tot de Eufraat

Tot nu toe heb ik een poging gedaan om in ruwe trekken enige periodisering in de geschiedenis van Rome aan te brengen. Wij onderscheiden de Koningstijd, de Republiek en de Keizertijd, bij elkaar zo'n twaalf eeuwen beslaand. Het spreekt natuurlijk vanzelf dat het absoluut onmogelijk is in kort bestek ook maar enigszins recht te doen aan alle belangrijke gebeurtenissen (over de minder belangrijke heb ik het niet eens) op politiek, sociaal, economisch, cultureel, religieus en ander terrein in deze periode, een periode die ongeveer net zo lang is als die tussen Karel de Grote en onze dagen, een periode ook waarin de ontstaansgeschiedenis van het Christendom valt (om slechts het vanuit wereldhistorisch perspectief allerbelangrijkste verschijnsel er even uit te lichten). Over dat laatste alleen al zou men uren kunnen vertellen. Maar dat kan nu eenmaal nu niet. Wij zullen ons moeten beperken, om meer dan een reden trouwens. Dat enige beperking nodig is, is evident aan ieder die zich rekenschap geeft van de omvangrijke tijdspanse die de Romeinse geschiedenis in beslag neemt. Maar het zal duidelijk zijn dat ook de omvang van het rijk in geografisch opzicht hiertoe dwingt.

Het kleine dorpje aan de Tiber dat door Romulus is gesticht, is op den duur uitgegroeid tot de hoofdstad van een rijk dat qua oppervlakte het grondgebied van de Europese Gemeenschap met gemak overtreft. Het *imperium Romanum* met zijn naar schatting vijftig à tachtig miljoen inwoners strekte zich in de Keizertijd uit van Britannia in het westen tot aan de Eufraat in het oosten, van Rijn en Donau in het noorden tot aan de Sahara in het zuiden. Men heeft berekend dat er zo'n 10.000 km aan grenzen te verdedigen waren (hiervoor was een leger van pakweg 350.000 man beschikbaar - ter vergelijking: het Nederlandse leger telde in 1990 104.024 geüniformeerde mannen en vrouwen in actieve dienst, 'beroeps' en dienstplichtigen samen; telt men daarbij op de reservisten die in tijd van oorlog op zouden moeten komen, dan komt men ongeveer op hetzelfde

de getal uit als voor het Romeinse leger van het hele imperium; *tempora mutantur*, [tijden veranderen]).

Het Romeinse rijk is natuurlijk niet van de ene op de andere dag zo in omvang toegenomen. Er is vaak bloedig voor gevochten. Eerst in Italië zelf, onder andere tegen andere Latijnen - Rome lag en ligt in de landstreek waar men Latijn sprak, Latium, Lazio in het Italiaans (zoals in ieder geval de voetballiefhebbers weten; zij weten dat de ex-Ajacië Aron Winter een dikbelegde boterham verdient bij Lazio Roma). Maar dat betreft brood en spelen, nu hebben we het over oorlog (ja, voetbal is ook oorlog, ik weet het, maar dat is toch wat anders). In vaak bloedige oorlogen heeft Rome eerst Italië aan zich onderworpen. In 272 v.Chr. was die klus geklaard, toen ook de laatste tegenstander, Tarente, een Griekse kolonie in Zuid-Italië, veroverd was, ondanks de steun die Tarente gekregen had van koning Pyrrhus van Epirus met zijn strijdolifanten (onze taal dankt aan deze koning de uitdrukking 'een Pyrrhus-overwinning': Pyrrhus had namelijk aanvankelijk de Romeinen verslagen, maar hij was door zijn overwinning zodanig verzwakt, dat hij niet meer tegen zijn overwonnen tegenstander was opgewassen).

Wie *olifanten* zegt in het kader van de Romeinse geschiedenis, denkt meestal niet in de eerste plaats aan Pyrrhus, maar aan Hannibal, de Carthaagse veldheer die met olifanten in de winter van het jaar 218 v.Chr. de Alpen overgetrokken is (dat 'bal', tussen twee haakjes, in Hannibals naam, komt men ook in de Bijbel tegen, alleen spreken we daar van 'Baäl'). Met Hannibal hebben de Romeinen de Tweede Punische oorlog uitgevochten (Punisch = Phoenicisch; Carthago was een kolonie van de Phoenicische stad Tyrus). In totaal zijn er drie van zulke oorlogen gevoerd. Had Rome in 272 met de verovering van Tarente heel Italië onderworpen, de Punische oorlogen (begonnen in 264) luidden het begin in van Rome's expansie buiten het Italisch schiereiland. Het eerste tastbare resultaat hiervan was de verovering van Sicilië, dat Rome's eerste *provincia*, [wingewest], werd.

De vraag die zich natuurlijk opdringt is die naar de achtergronden van Rome's veroveringen. "*Rome conquered the world in self-defence*", is wel gezegd, in navolging van antieke auteurs die er meesters in waren de schuld van oorlogen overal behalve bij de Romeinen zelf te zoeken. Nu moet worden erkend dat in sommige gevallen het er inderdaad op lijkt dat de oorlog een preventief karakter droeg, onder het motto 'de aanval is de beste verdediging'. Maar dit geldt echt alleen maar in een beperkt

aantal gevallen en kan niet als een alles verklarend concept aanvaard worden. Sommige andere suggesties bevredigen evenmin. Er is wel geopperd dat er analogieën zouden zijn met het uit de negentiende eeuw bekende moderne imperialisme, dat, zoals bekend, gekenmerkt wordt door een streven naar afzetmarkten en het verwerven van grondstoffen voor de industrie. Dit soort economische verklaringen is echter beslist anachronistisch. In het andere uiterste vervielen die geleerden die de Romeinse geschiedenis niet wensten te bekijken *through the blood-red spectacles of Marx* en daarom elke invloed van economische drijfveren afwezen.

Was er eigenlijk wel een diepere achtergrond, en zo ja, waaruit bestond die? Een deel van de verklaring is stellig te zoeken in het bij de Romeinse elite vigerende normen- en waardensysteem. De elite streefde bovenal naar aanzien en prestige [*dignitas*], tot uiting komend onder andere in de omvang van iemands *clientela*, iemands 'beschermelingen', die van hun beschermheer [*patronus*] onder andere materiële hulp verwachtten. Dat kost geld. Aanzien en prestige kwam ook tot uiting in wat in het Engels heet: *conspicuous consumption* (vrij vertaald naar heer Bommel: geld moet rollen). Ook hiervoor was rijkdom essentieel. Rijkdom nu betekende in de Romeinse agrarische samenleving: grondbezit. Dat grondbezit werd in de regel niet verhandeld, maar bleef in een familie. Het kon alleen uitgebreid worden via het aanknopen van huwelijksbanden en door veroveringen. Dit alles maakte dat de Romeinse bovenlaag structureel geneigd was tot verovering, waarbij men bovendien zijn *virtus*, [daadkracht], kon tonen en zo nog weer meer aanzien en prestige kon verwerven.

Er zou over de oorzaken van het Romeinse imperialisme veel meer te zeggen zijn. Ik laat het echter bij deze summiere schets en keer terug naar de praktijk van de veroveringen. Toen er eenmaal één provincie (Sicilië) over de dam was, volgden er meer. Eerst in het westen: Sardinië en Corsica, Spanje, Africa (dat wil zeggen het grondgebied van Carthago, het huidige Tunesië), later ook in het oosten: Asia (zeg maar Turkije), Griekenland enzovoort, totdat uiteindelijk heel het Middellandse Zeegebied Romeins was en men met recht de Middellandse Zee *mare nostrum*, [onze zee], kon noemen. Tot in de Keizertijd toe werden er overigens nog provincies aan het imperium toegevoegd. Zo werd Britannië pas een provincie in de tijd van keizer Claudius, in 43 n.Chr. om precies te zijn (Claudius' zoon heette daarom Britannicus). Dacië, het huidige Roemenië, werd nog weer later veroverd; een bijzondere pro-

vincie, in de eerste plaats vanwege haar ligging. Dacia lag ten noorden van de Donau, de Donau die verder steeds de natuurlijke grens aan deze kant van het rijk vormde. Dacia was als het ware een uitstulping en daardoor moeilijk te verdedigen. Het gebied is dan ook maar betrekkelijk kort Romeins geweest, slechts zo'n twee eeuwen. Maar, en dat is zeer opmerkelijk, toch spreekt men er tot op de dag van vandaag een Romaanse taal. Terwijl in de omringende landen het Slavisch de boventoon is gaan voeren, is Roemenië het Romeinse erfgoed trouw gebleven. Een opmerkelijk staaltje van romanisering.

Romanisering

De romanisering (volgens Van Dale: *het onder invloed van de Romeinse beschaving brengen*), was, hoe kan het anders, een geleidelijk proces. Geheel en al voltooid is dat proces nooit geweest. Al is het opvallend dat zelfs in de verste uithoeken van de toen bewoonde wereld Latijnse inscripties te voorschijn zijn gekomen, dat zegt natuurlijk op zichzelf nog niets over de mate van romanisering. In ieder geval zijn er ook altijd gebieden gebleven in het immense rijk waarop de Romeinen nauwelijks hun stempel hebben kunnen drukken. Men kan het proces van romanisering enigszins vergelijken met dat van russificatie in de voormalige Sovjet-Unie (mutatis mutandis natuurlijk, want er zijn grote verschillen), een russificatie die, zoals wij nog dagelijks kunnen constateren, in vele streken slechts een dun vernisje is geweest. Bedenk dat de Romeinse beschaving in eerste instantie vrijwel altijd op soldatenlaarzen is aan komen marcheren. Wie van ons nu ergens in een museum, in Nijmegen of Keulen, in Wenen of Nîmes, vol bewondering zich buigt over vitrines met resten uit de Romeinse tijd, wie de Pont du Gard, het amphitheater in Arles of het theater in Orange bezoekt, dient wel te beseffen dat in de Oudheid niet ieder met even groot gejuich de beschaving van het Romeinse Herrenvolk zal hebben verwelkomd.

Romanisering ging vaak van au gepaard en niet in een vloek en een zucht. Het zal niet verbazen als ik zeg dat het proces het verst voortgeschreden is in die gebieden die vrij vroeg veroverd zijn, Italië zelf natuurlijk voorop. Overigens, dat de romanisering niet slechts positieve, maar ook negatieve kanten heeft gehad kunnen we juist ook aan het voorbeeld van Italië goed demonstreren. De zegetocht van de Romeinse legioenen met hun Latijn sprekende soldaten heeft immers de andere talen die op het Italisch schiereiland werden gesproken (Etruskisch, Umbrisch, Oskisch enzovoort) vrijwel weggevaagd. Goed, er zijn enkele

bronzen tafelen met opschriften in het oud-Umbrisch bewaard gebleven, maar veel is het niet. Van keizer Claudius wordt verteld dat hij het Etruskisch nog beheerste, maar hij is een van de laatsten geweest. Het is maar dat men het weet: het voortschrijden der Romeinse beschaving had zo zijn prijs.

In politiek opzicht betekende romanisering het verlenen van burgerrecht aan van huis uit niet-Romeinen, aan allochtonen, zogezegd. Geen onaardig cadeau, want het Romeinse burgerrecht bracht tal van voordelen aan de bezitter ervan. "*Ik ben een Romeins burger*", zei de apostel Paulus, toen hij op het punt stond gegeseld te worden. En dat hielp. Lees er de *Handelingen der Apostelen* maar op na. Uit de betreffende passage blijkt overigens ook dat het burgerrecht niet altijd gratis en voor niks werd gegeven. De legerofficier aan wie Paulus was voorgeleid, was zelf nog maar sinds kort Romeins burger en, zei hij tot de apostel: "*dat burgerrecht heeft mij een kapitaal gekost*". Niettemin, het moet erkend dat de Romeinen met het verlenen van burgerrecht veel royaler zijn omgesprongen dan bijvoorbeeld de Atheners. Om een frappant verschil te noemen: vrijgelaten slaven kregen in Rome de status van burgers, terwijl dit in Athene niet het geval was geweest. Niet dat het verlenen van burgerrecht nou altijd zo heel erg vlot ging. Vele inwoners van Italië hebben tot de eerste eeuw v.Chr. moeten wachten voordat zij dat felbegeerde recht kregen, en daar was eerst ook nog eens een bloedige oorlog voor nodig geweest. De provinciebewoners volgden op nog weer groter afstand (wie Latijn sprak en tot de lokale bovenlaag behoorde had in de provincies een streepje voor). Maar uiteindelijk was het dan zo ver. De *constitutio Antoniniana*, uitgevaardigd in 212 door keizer Caracalla, bracht aan alle bewoners van het rijk het Romeinse burgerrecht - hoogstwaarschijnlijk overigens om fiscale redenen. We weten namelijk dat een alleen voor Romeinse burgers geldende belasting onmiddellijk nadat de *constitutio Antoniniana* in werking was getreden met 50% is verhoogd. Dat er verband tussen een en ander heeft bestaan, ligt voor de hand.

Wat het begrip romanisering betreft nog even dit. Volgens de zojuist gegeven definitie is dat: het onder de invloed van de Romeinse beschaving brengen. Dat is een juiste definitie, maar men moet wel beseffen dat de Romeinse beschaving in de loop der tijd zelf ook geëvolueerd is en invloeden heeft ondergaan van elders, vooral vanuit Griekenland. Dit vaak tot verdriet van Romeinen van de oude stempel die vonden dat aloude deugden als *pietas* [gevoel van plicht tegenover goden, staat en huisgezin] en *gravitas* [ernst, gestrengheid] geweld werd aangedaan door

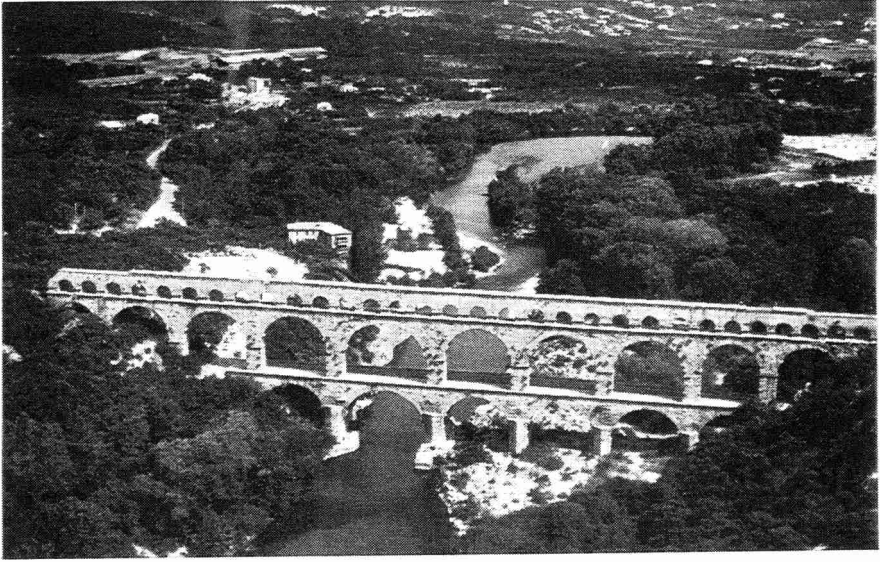
allerlei nieuwlichterij en vreemde import (zoals *de Griekse beginselen*, om met Gerard van het Reve te spreken). Een hedendaags beschouwer kan echter alleen maar dankbaar zijn voor het feit dat Rome zoveel culturele verworvenheden van het Hellenistische oosten overgenomen heeft. De dichter Horatius, tijdgenoot van keizer Augustus, heeft dat laatste heel raak onder woorden gebracht: "*Het overwonnen Griekenland overwon op zijn beurt zijn onbeschaafde overwinnaar en introduceerde kunsten en letteren in het boerse Latium*". Die Griekse invloed ging bijvoorbeeld zover dat een heer van stand geacht werd tweetalig te zijn. Zoals een beschaafde Nederlander in de achttiende eeuw Frans moest kunnen spreken, zo moest een Romein die tot de elite behoorde behalve Latijn liefst ook Grieks kennen.

Zoals we gezien hebben is Italië het eerst geromaniseerd. Na Italië volgde langzamerhand de rest van het imperium, voorop die gebieden waar men nu nog een Romaanse taal spreekt, Frankrijk en Spanje dus. Romeinse overblijfselen getuigen er nog heden van: *afb. 3* laat de Pont du Gard zien, een gedeelte van het aquaduct dat Nîmes van water voorzag (vooral in utiliteitsbouw waren de praktisch ingestelde Romeinen meesters), *afb. 4* het amfitheater in Arles (tegenwoordig dartelen er soms stieren rond, in de oudheid was het de plek voor het typisch Romeinse vermaak van de gladiatorenengevechten); *afb. 5* een gedeelte van een voor vreedzamer doeleinden gebruikt gebouw van openbaar vermaak, het theater in Orange, ook in de Provence (Provence = provincia; in een nis staat een bijna drie meter hoog beeld van Augustus; het is een kopie van het beeld dat we op *afb. 2* al hebben gezien).

Aquaducten, theaters, amfitheaters: overal in wat eens het Romeinse Rijk was zijn de resten ervan nog te vinden, net als de overblijfselen van badhuizen, villa's, wegen, muren, tempels, enzovoort. Samen met andere bronnen van kennis, zoals de produkten van de Latijnse en Griekse literatuur, inscripties, munten, beeldhouwwerk, getuigen zij van het feit dat het imperium Romanum, ondanks grote regionale verschillen, op den duur een zekere mate van eenheid was gaan vertonen. Maar aan alles komt een eind. Ook grote rijken zijn onderhevig aan verval.

Bloei en ondergang

De periode van de Romeinse geschiedenis die met keizer Augustus begint noemt men wel die van de *pax Augusta* of *pax Romana*, om aan te geven dat het Romeinse Rijk gedurende zo'n twee eeuwen vrede [*pax*] heeft

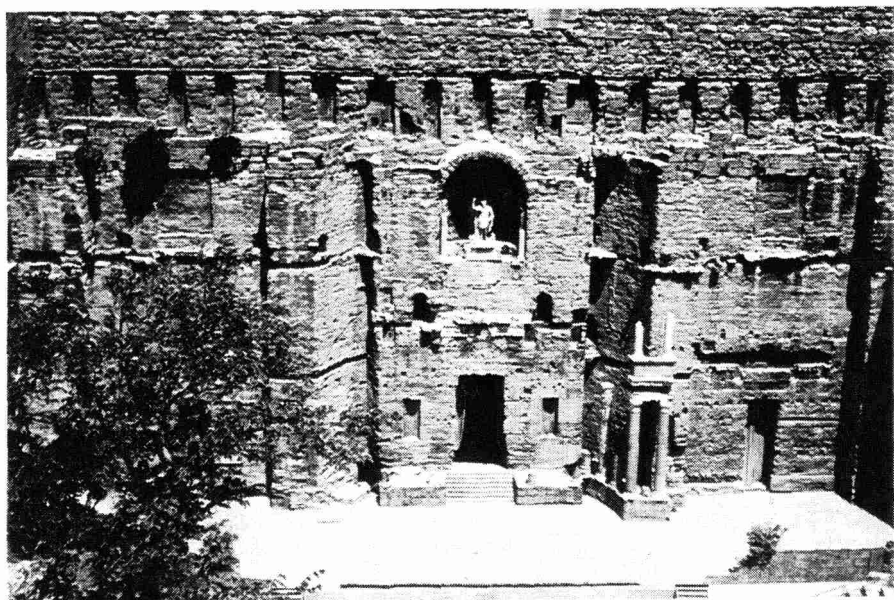
Albeelding 3

De Pont du Gard.

Afbeelding 4

Het amfitheater van *Arles*.

Afbeelding 5

Het theater in *Orange*.

gekend. Zoals vaker met dit soort etiketten ('la belle époque', 'the roaring twenties') dekt de vlag de lading maar zeer ten dele. Na de chaos en de ellende van de burgeroorlogen die het einde van de Republiek hadden ingeluid heeft de Keizertijd inderdaad verhoudingsgewijs meer orde en rust gebracht, maar dat alles nou pais en vree was is teveel gezegd. Een kniesoor als ik zou tenminste kunnen wijzen op de nederlaag van Varus tegen de Germaanse vorst Arminius alias Hermann in het Teutoburgerwoud (het Hermannsdenkmal bij het plaatsje Detmold herinnert daar nog aan), op de verovering van Britannïë onder Claudius en de opstand van de Britten onder leiding van hun koningin Boudicca ten tijde van Nero, op de burgeroorlog van het zogenaamde Vierkeizerjaar (69), op de opstand van onze eigen Julius Civilis met zijn Bataven en op de joodse opstand. Aan deze laatste werd door Titus, de zoon van keizer Vespasianus en later diens opvolger, in het jaar 70 een eind gemaakt (afb. 6 toont de zogenaamde boog van Titus, opgericht in Rome ter ere van de verovering van Judea; vrome joden, zo wil het gebruik, lopen niet onder die boog door).

De pax Romana in de eerste eeuw n.Chr. vertoonde dus wel enkele doffe plekken en datzelfde geldt ook voor de tweede eeuw. Niettemin, vergeleken met andere perioden van de Romeinse geschiedenis kunnen de twee eerste eeuwen van de Keizertijd over het algemeen als een periode van bloei en betrekkelijke rust worden beschouwd, al zullen weinigen tegenwoordig zo ver willen gaan als Edward Gibbon, die meende dat de mensheid nooit gelukkiger is geweest dan in de tweede eeuw n.Chr.:

If a man were called to fix the period in the history of the world, during which the condition of the human race was most happy and prosperous, he would, without hesitation, name that which elapsed from the death of Domitian to the accession of Commodus.

Een prachtige volzin, natuurlijk, maar wel wat erg generaliserend. Ik zou bijvoorbeeld niet zo maar een uitspraak durven doen over de mensheid als geheel ('the condition of the human race'), maar hoogstens over een deel daarvan. De hele geschiedenis door heb je immers 'haves' en 'have-nots' gehad, en in alle tijden hebben de bezittende klassen het beter gehad dan de proletariërs. Om bij het Romeinse Rijk te blijven: er gaapte een enorme kloof tussen de levensomstandigheden van de in numeriek opzicht uiterst kleine elite van senatoren, *equites* [ridders] en *decuriones* [de stedelijke aristocratie] enerzijds en de rest van de bevolking anderzijds. Voor het grootste deel van het gewone volk zal het niet zoveel

Afbeelding 6

De boog van *Titus*.

uitgemaakt hebben of het nu in de tweede dan wel in een andere eeuw van de Keizertijd leefde. En dan heb ik het nog niet eens over slaven, want ja, om Drs. P te citeren:

Het keizerlijke Rome zat vol slaven
En dezen werden uiteraard geacht
Te ploegen, zeulen, poetsen, kleden, laven
En voor nog meer besognes op te draven
Ze waren lui en stalen als de raven -
Althans, dat was de vaak gehoorde klacht.

Een deel van de bevolking van het Romeinse Rijk bestond uit slaven, slaven in de zin van wat de Engelsen 'chattel' noemen, roerend goed. Ook wat die slaven betreft geldt weliswaar wat ik al eerder heb gezegd, namelijk dat er grote regionale verschillen waren, zodat het verschijnsel slavernij niet overal in het rijk in even sterke mate vertegenwoordigd was. Maar vast staat dat het voortschrijden van de Romeinse beschaving ook gepaard is gegaan met een uitbreiding van de inbreng van slaven in het arbeidsproces - waar slaven zijn, zijn ook slavenhandelaars. *Afb. 7* laat ons kennis maken met C(aius) Aiadius, zoon van Publius. Hij was een slavenhandelaar, een *mango*, als tenminste dat woord op de in Keulen gevonden grafsteen als beroepsaanduiding opgevat mag worden en niet een onderdeel van Aiadius' naam is.

Volgens bepaalde geleerden houdt het verschijnsel slavernij rechtstreeks verband met de ondergang van het Romeinse Rijk. In hun ogen waren de belangrijkste structurele gebreken in het economisch leven van de Oudheid de gebrekkige technologische ontwikkeling en de afhankelijkheid van slavenarbeid, gebreken, die vroeg of laat wel tot de ondergang van de antieke beschaving moesten leiden. Ook in de bloeitijd, *the Indian summer* van de tweede eeuw, redeneren zij, zijn de kiemen van het verval al duidelijk aanwijsbaar. Wanneer vervolgens de *pax Romana* plaats maakt voor de oorlogen en de crisis van de derde eeuw, zet het verval in, en dan is er geen houden meer aan. Het rijk gaat zijn ondergang tegemoet - een interessante theorie, die echter het grote bezwaar heeft dat degenen die haar aanhangen het Romeinse Rijk al willen laten ondergaan voordat het goed en wel bestond. Zij geloven immers dat al in het Athene van de vijfde en vierde eeuw v.Chr. de slavenhoudersmaatschappij is gecreëerd die uiteindelijk in de vijfde eeuw n.Chr. te gronde moest gaan. Een interessant gezichtspunt, maar als verklaring voor de ondergang van het Romeinse rijk in mijn ogen toch weinig verhelderend.

Afbeelding 7

Slavenhandelaar *C(aius) Aiocius*.

Ik moet evenmin iets hebben van die andere theorie die de slavernij in verband brengt met de ondergang van Rome, de theorie van niemand minder dan Josif Vissarionovitsj Dzoegasvili, beter bekend als Stalin. Stalin heeft, niet gehinderd door veel kennis van zaken, in 1933 iets beweerd waarmee hij generaties van Sovjet-historici heeft opgezadeld die alle mogelijke moeite hebben gedaan om voor de uitspraak van de Grote Leider bewijzen in de bronnen te vinden. Stalin beweerde namelijk (zich aansluitend bij Lenin, die op zijn beurt uitspraken van Marx en Engels gesimplificeerd had) dat de val van het Romeinse Rijk veroorzaakt was door een revolutie van slaven, dat de overgang van de slavenhoudersmaatschappij van de klassieke Oudheid naar de feodale Middeleeuwen het gevolg was geweest van een revolutie waarbij de slaven en masse in opstand waren gekomen om de oude toestanden met wortel en tak uit te roeien en kwalitatieve verbeteringen te bewerkstelligen.

Welnu, sinds 1933 zijn Sovjet-geleerden koortsachtig op zoek geweest naar sporen van deze revolutie, maar het resultaat was droef. De enige waarlijk grote slavenopstand is die van Spartacus geweest, maar die vond plaats in de eerste eeuw vóór Chr. en niet op de grens van Oudheid en Middeleeuwen. Van een algehele revolutie van het soort dat Stalin op het oog had, is in de bronnen geen spoor te vinden.

Over de neergang en de uiteindelijke ondergang van het imperium Romanum zijn talrijke theorieën gelanceerd. "*Die wissenschaftliche Diskussion um den Untergang des Römischen Reiches schnitt den wohl komplexesten Problembereich der Römischen Geschichte überhaupt an*" (K. Christ). Er is en wordt ook veel onzin over verkondigd. Zo is onlangs de befaamde loodvergiftigingstheorie weer eens opgerakeld. Volgens die theorie zouden de bewoners van het Romeinse Rijk slachtoffer van loodvergiftiging zijn geworden doordat het drinkwater via de loden buizen van de aquaducten was vergiftigd. De elite in het bijzonder zou zijn getroffen, omdat ze behalve water ook wijn dronk. Door overmatige consumptie van wijn, waaraan loodhoudende bestanddelen waren toegevoegd, zou men deze vergiftiging hebben opgelopen, met als gevolg onvruchtbaarheid, jicht en andere ernstige geestelijke en lichamelijke afwijkingen. Dit idee, voor het eerst gelanceerd in het begin van de twintigste eeuw, is in 1983 nieuw leven ingeblazen door een artikel dat verscheen in *The New England Journal of Medicine*.

Ik geloof niets van deze verklaring, al was het alleen maar omdat ik me niet voor kan stellen dat men alleen in het westen van het Romeinse Rijk water en wijn dronk en niet in het Oostromeinse Rijk, dat, zoals we al gezien hebben, tot 1453 bleef bestaan. Zo moet ik evenmin iets hebben

van die andere natuurwetenschappelijke verklaringspoging, die wil dat klimatologische factoren (preciezer gezegd, gebrek aan regen) de val van Rome hebben veroorzaakt. De redenering van een zekere meneer Huntington dienaangaande is ongeveer als volgt. Aan de jaarringen van de eeuwenoude sequioabomen in California meende Huntington te kunnen zien in welke perioden van de geschiedenis het uitzonderlijk droog was geweest. Dat zou onder andere in de vijfde eeuw n.Chr., de eeuw waarin Romulus Augustulus leefde, het geval zijn geweest. Californië ligt ongeveer op dezelfde breedtegraad als het Middellandse Zeegebied en dus ...

Onzin, natuurlijk, maar toch te waarderen als bijdrage aan de discussie over een van de meest complexe problemen uit de geschiedenis van Rome. En is geschiedenis niet *een discussie zonder eind*? Wie zich in deze discussie verdiept, zal er geen moeite mee hebben te erkennen dat het een uitermate fascinerende materie is, van wereldhistorische betekenis bovendien. Fascinerend is het om de problemen te bestuderen waarmee het Romeinse Rijk in zijn nadagen te kampen had: druk van barbaren op de grenzen, financiële en economische moeilijkheden, onevenredig op de verschillende bevolkingsgroepen drukkende belastingen, corruptie binnen het overheidsapparaat, escapisme van de elite, religieuze twisten en nog veel meer. Fascinerend zijn ook de theorieën ter verklaring van Rome's ondergang (een Duits geleerde heeft er zo'n vijfhonderd van geteld). Sommigen zoeken het in de al genoemde natuurwetenschappelijk richting of trachten hun heil bij Marx te vinden, anderen spreken bijvoorbeeld over "*die Ausrottung der Besten*", waarmee bedoeld wordt dat de stoere en sterke Romeinen van weleer verdwenen waren door vermenging met verwijfde slapjanussen uit het oosten. Volgens de een is verregaande corruptie de bron van alle kwaad, volgens de ander is het Christendom de eigenlijke boosdoener.

Al in de Oudheid werd de christenen vaak verweten dat zij de schuld van allerlei narigheid waren. Het was bij Nero begonnen. Na de brand van Rome in 64 zocht Nero een zondebok, en vond die in de christenen. Maar Nero was niet de enige. "*Als het water in de Tiber stijgt, zodat de rivier tot aan de kaden staat, als het water in de Nijl daalt en het land niet overstroomt, als het weer niet wil omslaan, als de aarde beeft, als er hongersnood heerst of pest, dan roept het volk terstond: 'De Christenen voor de leeuwen'*", aldus een christelijk auteur (Tertullianus) aan het eind van de tweede eeuw. Weliswaar was er door de bekering van Constantijn in 312 een eind gekomen aan de periodiek opduikende christenvervolgingen en

werd het Christendom zelfs op het eind van de vierde eeuw staatsgodsdiens, maar in sommige kringen was de gedachte dat de christenen de *pax deorum*, [de vrede tussen goden en mensen] verstoord hadden, niet uit te roeien. Dit bleek heel duidelijk toen in het jaar 410 Rome was ingenomen door de Gothische koning Alaric. Wat zelfs Hannibal niet was gelukt, was nu een feit, de eeuwige stad was ingenomen, en net als in de dagen vóór Constantijn werd er met een beschuldigende vinger naar de christenen gewezen. Onder andere om dit denkbeeld te weerleggen heeft Augustinus zijn *De Civitate Dei* [Over de Staat Gods] geschreven.

In moderne tijd zijn andere argumenten dan het verstoren van de *pax deorum* naar voren gebracht. Men heeft gewezen op de fanatieke geloofsvijver van vele christenen, die hen afkerig maakte van wereldse zaken; op hun eindeloze onderlinge ruzies, die maakten dat zij liever elkaar dan de barbaren de hersens insloegen; op hun ascetische neigingen, die hen ook al ongeschikt maakten voor militaire dienst. Positiever geformuleerd kan men zeggen dat het Christendom een nieuwe levensstijl heeft gecreëerd, waardoor nieuwe loyaliteiten ontstonden en, voor de elite, nieuwe carrièremogelijkheden. In plaats van een hoge post in keizerlijke dienst verkozen sommigen het bisschopsambt of zochten hun heil in kloostergemeenschappen, waardoor talent dat voorheen de publieke zaak had gediend, daaraan onttrokken werd.

Het wordt tijd om af te ronden. Hoe men ook over de verklaring van Rome's ondergang denkt (naar mijn mening is er niet één alleenmakende verklaring, maar gaat het om een complex van factoren), over één ding is ieder het eens: invallen van barbaren, vooral van Germanen, en het onvermogen van de Romeinen om aan die invallen het hoofd te bieden, hebben ermee te maken. Nu hadden de Romeinen al wel vaker met Germaanse invallers te maken gehad, maar niet in die mate als op het eind van de vierde eeuw, toen Gothische stammen uit vrees voor de Hunnen toegang zochten tot het Romeinse rijk en een kettingreactie veroorzaakten. Een Frans geleerde (Piganiol) heeft de rol van de Germanen kort na de Tweede Wereldoorlog fraai onder woorden gebracht. Met zijn uitspraak wil ik eindigen: "*La civilisation romaine n'est pas morte de sa belle mort. Elle a été assassinée*".

De Kelten

D.R. Edel

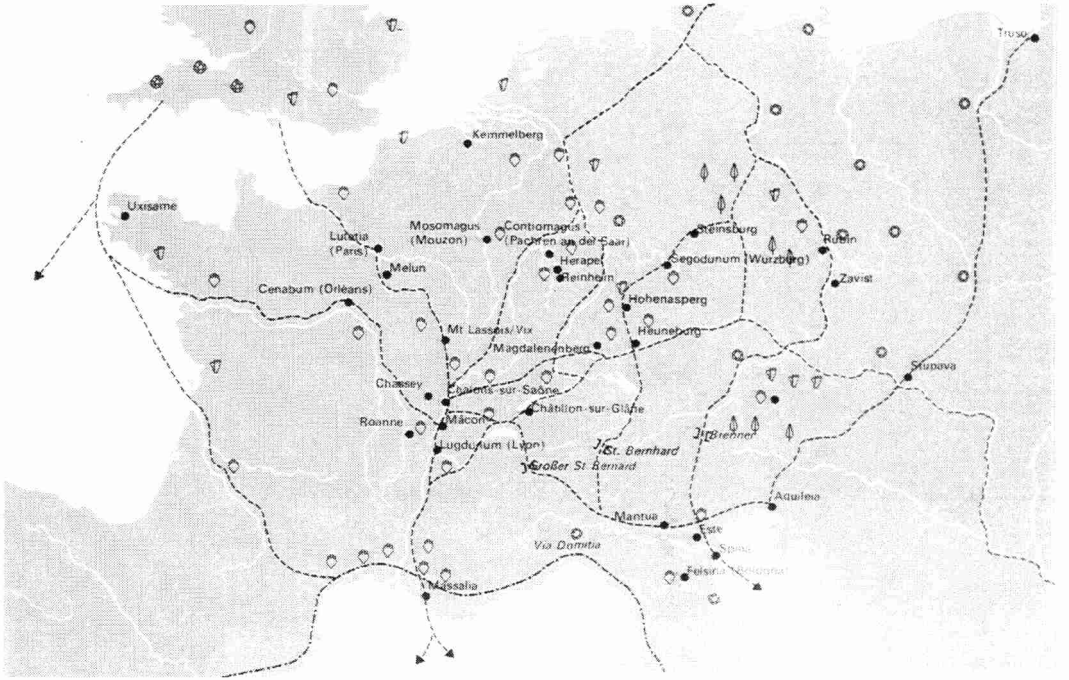
Op zoek naar de Kelten

De Kelten worden voor het eerst genoemd in een tekst van omstreeks 500 v.Chr. De Griekse geschiedkundige en geograaf Hekataios van Milete meldt dan dat de Griekse kolonie van Massilia in het land van de Liguriërs nabij het land van de Kelten gesticht is. Met andere woorden: toen waren er Kelten in het huidige Zuid-Frankrijk. Een halve eeuw later maakt Herodotos in zijn *Historiën* de terloopse opmerking dat de Donau bij de Kelten ontspringt (II, 33). Hij lijkt weliswaar deze bron ergens in de Pyreneeën te situëren, want op een andere plaats bericht hij dat de Kelten en nog een ander volk de meest westelijke bewoners van Europa zijn (IV, 49). Maar als we rekening houden met de gebrekkige aardrijkskundige kennis van zijn tijd, lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat hij via scheepvaarts- en handelscontacten van twee feiten op de hoogte gebracht was die inmiddels door het onderzoek bevestigd zijn: ten eerste dat er een belangrijk conglomeraat van Keltische stammen aan de bovenloop van de Donau woonde, en ten tweede dat er ook al Kelten op het Iberisch schiereiland aanwezig waren. Blijkbaar konden de Grieken toen de Kelten van andere 'barbaarse' volkeren onderscheiden. Daarbij letten zij niet op de taal - iedereen die iets anders dan Grieks sprak noemden zij 'barbaar' - maar op de uiterlijke verschijning en op sociale kenmerken zoals de manier van oorlogvoering, eet- en drinkgewoonten, enz.

Het gebied noordelijk van de Alpen dat reikt van Oostenrijk via Zwitserland en Zuid-Duitsland tot de bovenloop van Seine en Marne kan als de bakermat van de Keltische cultuur beschouwd worden, als men zich er maar van bewust is dat daarmee de vraag onbeantwoord blijft, hoe en waarvandaan de dragers van die cultuur daar gekomen zijn. Niet alleen de toponomie, met name de riviernamen, wijst op het Keltische karakter van dit gebied, ook de archeologische vondsten. Twee grote cultuurperiodes ontleen hun naam aan plaatsen in dit gebied: de Hallstatt-cultuur, die tenminste in haar laatste fase het predikaat

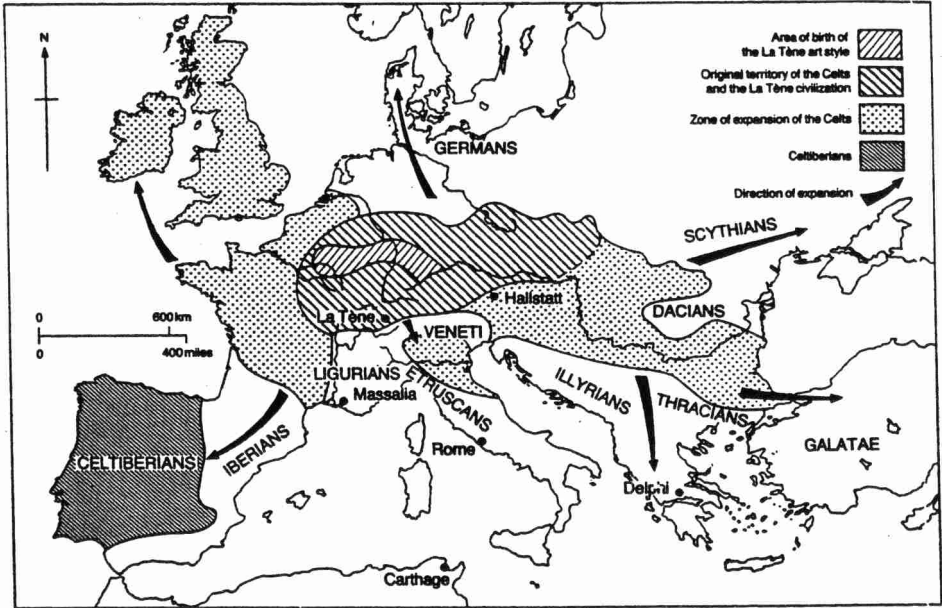
Keltisch verdient, aan het plaatsje Hallstatt in het Oostenrijkse Salzkammergut, waar een begraafplaats met meer dan tweeduizend graven gevonden werd; de La Tène-cultuur aan het aan het Zwitserse Meer van Neuchâtel gelegen La Tène, waar ten gevolge van een verlaging van de waterstand meer dan tweeënhalfduizend voorwerpen, voor het merendeel wapens en sieraden, voor de dag kwamen, die daar vermoedelijk als offer gedeponeerd waren. De Hallstatt-cultuur, de cultuur van de oudere IJzertijd, duurde van het einde van de achtste eeuw tot het begin van de vijfde eeuw. Zij werd in de jongere IJzertijd opgevolgd door de La Tène-cultuur, de Keltische cultuur bij uitstek, die haar grootste bloei beleefde tussen 400 en 200 en eindigde met de integratie van de Kelten in het Romeinse Rijk. In Ierland, dat nooit door de Romeinen veroverd werd, bleef de La Tène-cultuur tot in de vierde eeuw n.Chr. voortbestaan en ging toen geleidelijk over in de vroeg-christelijke cultuur.

Hallstatt en La Tène zijn slechts twee van het enorme aantal vindplaatsen van Keltische cultuur die sinds het midden van de vorige eeuw aan het licht gekomen zijn. Er komen trouwens regelmatig nieuwe bij. Een van de sensationeelste vondsten van de laatste decennia was het nog intacte graf van een Keltische vorst uit de tweede helft van de zesde eeuw v.Chr., dat in 1978-79 in Hochdorf-Eberdingen nabij Stuttgart opgegraven werd. Tot de rijke grafgeschenken behoren een vierwielige wagen (kenmerkend voor de Hallstatt-periode), gouden sieraden en met goud versierde wapens. Het uitgebreide drink- en eetservies bestaat deels uit voorwerpen van eigen makelij, deels uit importgoederen uit de mediterrane wereld, waaronder een bronzen ketel voor drank uit het door Grieken gekoloniseerde Zuid-Italië met een inhoud van ca. 400 liter. Een uniek stuk is de van brons en ijzer vervaardigde kline, waarop de dode lag, met op de rugleuning ingeponste strijd- en wagenscènes en acht op wieltjes balancerende vrouwenfiguurtjes op wier omhooggestoken armen de zitting van de bank rust. Naast indrukwekkende mannen-graven zijn er ook indrukwekkende vrouwengraven zoals bijvoorbeeld uit de late Hallstatt-periode het in 1953 gevonden graf van Vix nabij Châtillon-sur-Seine, dat de grootste wijnkratèr van de oudheid bevatte; uit de La Tène-periode het in 1956 gevonden graf van Reinheim ten zuidoosten van Darmstadt en het bijna een eeuw eerder ontdekte wagen-graf van Waldalgesheim tussen Mainz en Bingen, beide voorzien van luxueus drinkgerei en schitterende sieraden. Blijkbaar konden vrouwen uit de bovenlaag belangrijke maatschappelijke en religieuze functies bereiken, althans bij sommige Keltische stammen. Een zeer produktieve

Kaart 1

Door de Kelten gebruikte handelswegen en handelscentra; achtste tot zesde eeuw v.Chr.

Kaart 2

De Keltische expansie van de vijfde eeuw v.Chr. tot de onderwerping door de Romeinen.

vindplaats voor zowel de Hallstatt- als de La Tène-periode is het Oostenrijkse Dürrnheim bij Hallein aan de rivier de Salzach.

De machtige Hallstatt-vorsten, die onderling door elite-netwerken verbonden waren, zetelden langs de belangrijke handelsroutes naar het zuiden (zie *kaart 1*). Hun rijkdom was enerzijds gebaseerd op akkerbouw, veeteelt, mijnbouw (o.a. zout en ijzer), anderzijds op de controle van deze handelswegen (tolinkomsten) en verder op de handelscontacten met de Etrusken en Grieken in Italië en de andere Griekse nederzettingen aan de Middellandse Zee, aan wie zij vermoedelijk al vroeg ook huurlingen leverden.

Vergeleken met de Hallstatt-periode werd in de La Tène-periode de hiërarchische structuur van de Keltische samenlevingen vlakker. Er kwamen stadachtige nederzettingen (*oppida*) tot ontwikkeling, met de daarbijhorende middenklasse.

Opkomst en neergang van de Kelten

Vanaf de vijfde eeuw v.Chr. breidden de Keltische stammen hun gebied enorm uit (zie *kaart 2*). In ons werelddeel heeft geen ander volk of volkerenconglomeraat vóór de Romeinen zo'n grote expansie gekend als de Kelten. Al in de eerste decennia van die eeuw staken grote aantallen Kelten de Alpen over en vestigden zich in het noorden van Italië, ten dele in Etruskisch gebied.¹⁾ Van daaruit ondernamen zij rooftochten tot naar Sicilië en veroverden omstreeks 387 de stad Rome. Volgens Xenofonos waren er in 369-368 v.Chr. Keltische huurlingen op de Peloponnesos. Omstreeks die tijd waren er ook al Kelten in Bohemen en in het westelijk deel van Hongarije. In 358 kwamen volgens de hellenistische schrijver Pompeius Trogus Kelten in conflict met aan de oostkant van de Adriatische Zee woonachtige Illyriërs. Toen hun opmars in oostelijke richting bleef voortduren, ontving Alexander de Grote in 335 aan de benedenloop van de Donau een Keltisch gezantschap - een bezoek dat bekend geworden is door het onverschrokken antwoord dat de gezanten volgens Strabo²⁾ op Alexanders vraag gaven, wat op aarde zij het meest vreesden: nl. dat de hemel op hen neer zou storten. In 298 v.Chr. verschenen er Kelten in wat tegenwoordig Bulgarije is. Krap twintig jaar later vielen Keltische legers Macedonië en Griekenland binnen en plunderden in 279 Delphi. Onderdelen van die legers staken in 278 op uitnodiging van koning Nicomedes van Bithynië naar Klein-Azië over, waar zij zich omstreeks 270 in de omgeving van het huidige Ankara vestigden. Deze Galaten vormden een bedreiging voor de gevestigde orde aldaar, totdat zij in 241 v.Chr. door koning Attalos van

Pergamon verslagen werden, die zo zijn machtspositie consolideerde. Geen heerser in het oosten lijkt het zonder Keltische krijgers te hebben kunnen stellen. Er waren Keltische huurlingen tot in Egypte. Zo is in de tempel van de farao Seti I in Boven-Egypte de volgende in het Grieks gestelde inscriptie aangetroffen: "Van de Galaten wij, Thoas, Callistratos, Acannon, Apollonios, kwamen hier en vingden een vos."³⁾ Zoals uit deze en andere inscripties valt af te leiden, namen de Kelten in het oosten Griekse namen aan, spraken Grieks en hadden deel aan de schriftcultuur. Zij lijken echter de eigen taal niet opgegeven te hebben, want nog in de 4e eeuw n.Chr. wist de kerkvader Hiëronymus te berichten dat de taal van de Galaten in Klein-Azië voor de Keltisch-sprekende bewoners van het gebied van Trier te verstaan was.

Op het hoogtepunt van de Keltische expansie, in de derde eeuw v.Chr., woonden er Kelten in een wijde boog van het Iberisch schiereiland en de Britse eilanden tot het huidige Turkije - via Frankrijk, de Lage Landen, Midden- en Zuid-Duitsland, Zwitserland, Oostenrijk, het noordelijk deel van Italië, de Donaulanden en de Balkan. Doordat de Keltische expansie in westelijke en noordelijke richting zich in belangrijke mate buiten het aandachtsgebied van de klassieke schrijvers voltrok, zijn vele vragen daaromtrent (nog) onbeantwoord. Zo onder andere de vraag, wanneer er voor het eerst Kelten op de Britse eilanden verschenen. Wat betekent het dat er in het zuidoosten van *Brittannia Maior* Hallstatt-materiaal aangetroffen is, maar in Ierland alleen La Tène-materiaal? Belangrijk voor ons land is de vraag hoe ver de Kelten in noordelijk Europa doordrongen: tot onze grote rivieren of verder noordwaarts. Door het bombardement op het Betuwe Elst tijdens de Tweede Wereldoorlog kwamen onder de kerk de resten van een Gallo-Romeins heiligdom voor de dag, en onlangs kwam bij opgravingen in Empel vlakbij Den Bosch een tweede heiligdom te voorschijn dat van Keltische invloed getuigt. Is op basis van deze vondsten de conclusie gerechtvaardigd dat er in ons land op een substantiële schaal Kelten woonden, of ging het hier slechts om bescheiden aantallen immigranten uit de Gallo-Romeinse wereld zoals ambachtslieden en handelaren die zich te midden van een - weliswaar sterk gekeltiseerde - Germaanse bevolking kwamen vestigen? Het antwoord op deze vraag wordt bemoeilijkt doordat Nederland ten opzichte van de Keltische, de Germaanse en de Romeinse wereld een randpositie innam. Ons land was een overgangsgebied waar de impulsen uit de drie culturen in afgezwakte vorm ineenvloeiden.

De Kelten maakten wel een enorme expansie door, maar hun macht kreeg geen duurzaam fundament. De diverse stammen, onderling in

competitie verwickeld, bleken slechts tot kortstondige allianties bereid. Met andere woorden: zij bleven steken in een tribaal stadium.⁴⁾

Wat de fase van neergang betreft, geven de schriftelijke bronnen in tegenstelling tot de fase van expansie veel meer informatie over de ontwikkelingen in het westen dan in het oosten. Om met het laatste te beginnen: op de Balkan werden de Kelten teruggedrongen door de Daciërs, die in de eerste eeuw v.Chr. hun macht uitbreidden; voor de rest lijken zij geleidelijk in de hellenistische wereld geïntegreerd te zijn en verder het lot van deze wereld gedeeld te hebben. In het westen werden zij stap voor stap door Rome onderworpen. Reeds in de eerste decennia van de derde eeuw v.Chr. versloegen de Romeinen de Senones, de zuidelijkste van de in Italië woonachtige Keltische stammen, die volgens Livius in 387 het initiatief tot de plundering van Rome genomen had. Na de slag bij Telamon in 225, ten noorden van Orbetello, rukten de Romeinen in noordwaartse richting op en voltooiden aan het begin van de tweede eeuw v.Chr. de verovering van Gallia Cisalpina, de Keltische gebieden in Noord-Italië. In 125-21 v.Chr. annexeerde Rome Gallia Narbonensis in het zuiden van Frankrijk, nadat enkele jaren eerder het laatste Keltische bolwerk in Spanje, Numantia, in haar hand was gevallen. In 58-51 v.Chr. bracht Caesar geheel Gallië onder Romeins bestuur, en in 15 n.Chr. deed Augustus hetzelfde met het Alpengebied tot aan de Donau. Zo kwam aan het begin van onze jaartelling een einde aan de Keltische onafhankelijkheid op het continent. In 43 n.Chr. nam Claudius de verovering van het Keltische Brittanië ter hand, waarheen al Caesar in 55 en 54 v.Chr. twee expedities ondernomen had, en in de eerste decennia van de tweede eeuw was het hele gebied ten zuiden van de Hadrianuswal in Romeinse macht. Ten slotte konden de Kelten alleen in Ierland, dat nooit door de Romeinen werd veroverd, hun zelfstandigheid handhaven. En daarom had juist in dit randgebied van de Keltische wereld de Keltische cultuur een zo enorme continuïteit.

De Kelten gezien vanuit de klassieke wereld

De Kelten waren enerzijds buffer, anderzijds doorgeefluik tussen de hoog ontwikkelde cultuurvolkeren van de mediterrane wereld en de bewoners van het toen nog grotendeels onbekende noorden (Germanen, Scythen). Voor de klassieke wereld telden zij niet echt mee. Men maakte gebruik van hun diensten als huurlingen, men waardeerde hen als smeden, wagenbouwers en handelaren, maar men was tevens bevreesd voor hun overvallen. De notities van de klassieke schrijvers over de Kelten

zijn terloops gedaan en door vooroordelen gekleurd. Ze zijn of afkeurend - te vergelijken met de opmerkingen van de Noordamerikaanse kolonisten over de Indianen - of ophemelend: de Kelten gezien als edele wilden die nog dicht bij een onbedorven voortijd staan.

Er werden voor de Kelten drie benamingen gebruikt die als synoniemen fungeerden. De Grieken noemden hen *Keltoi*, de Romeinen *Galli* (zie de gebiedsnamen Gallia Cisalpina, Gallia Transalpina); de derde naam was *Galatae* (zoals in de brief van Paulus aan de Galaten). Deze namen werden overigens alleen op de op het vasteland woonachtige Kelten toegepast, niet op de Keltische bewoners van Brittannië en Ierland. Voor deze eilanden komen we in een Grieks reisverslag uit de zesde eeuw v.Chr.⁵⁾ de namen *Iernē* en *Albion* tegen, die als *Ériu* (→ *Eire*) en *Alba* bleven voortleven in het Gaelisch. Omstreeks 325 v.Chr. gebruikte een andere Griekse ontdekkingsreiziger, Pytheas van Marseille, de benaming *Pretanische eilanden*, naar de bewoners *Pretani*, die voortleeft in de Welshe naam voor het grotere van de twee eilanden, *Ynys Prydain*, en die bij Caesar in de gelatiniseerde vorm *Britannia*, *Britanni* voorkomt.

N.B. Pas in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw ging men de naam Kelten voor (een deel van) de bewoners van de twee eilanden gebruiken. Toen begon men zich te realiseren dat het Gaelisch, dat in Ierland en Schotland gesproken wordt, verwant is met het Welsh en de andere Insulair-Keltische talen alsmede met het Continentaal-Keltisch (zie *appendix II*). Het begrip Keltisch kreeg (mede) een taalkundige lading en men ging spreken van Keltische talen en Keltische literaturen.

Hoe beschreven nu de klassieke auteurs de Kelten? Onze voornaamste bron is de Griekse filosoof en geschiedschrijver Posidonius (135-51 v.Chr.), die in het drieëntwintigste boek van zijn *Historiën* ter inleiding van zijn behandeling van de eerste transalpine oorlog van de Romeinen tegen de Kelten een beschrijving van de zeden en gebruiken van de tegenstander gaf. Het werk is weliswaar verloren gegaan, maar omdat verschillende auteurs - Strabo, Diodoros Siculus, Athenaios, Caesar - er uit putten, kan de Keltische etnografie op grond van deze citaten grotendeels gereconstrueerd worden.⁶⁾ Vanzelfsprekend was Posidonius veel beter geïnformeerd over de Keltische stammen dichtbij de klassieke wereld dan over die verder naar het noorden en noordwesten.

De overheersende indruk van de Kelten is er een van emotionaliteit, opvliegendheid, impulsiviteit: zij zijn gemakkelijk te beïnvloeden en handelen ondoordacht, zij grijpen snel naar de wapens en zijn bereid bij de geringste aanleiding met hun hele hebben en houden van woonplaats

te wisselen - een beeld dat ontegenzeggelijk gekleurd is door de vrees van de gevestigde samenlevingen van de mediterrane wereld voor de vechtlust en mobiliteit van de Kelten. Daar wordt echter aan toegevoegd dat zij openhartig en niet kwaadaardig zijn.

Dat er vooral veel aandacht was voor de Keltische manier van oorlogvoeren, is voor de hand liggend. Bericht wordt over de wijze waarop zij de tweewielige strijdswagen gebruikten, die in de La Tène-periode opkwam, de gewoonte naakt te vechten (wat wellicht in een heroïsche trance gebeurde), het instituut van de gevolgsman, de strijdgesprekken waarin de tegenstander voor het gevecht gekleineerd werd, het kopensnellen:

For their journeys and in battle they use two-horse chariots, the chariot carrying both charioteer and chieftain. When they meet with cavalry in the battle they cast their javelins at the enemy and then descending from the chariot join battle with their swords. Some of them so far despise death that they descend to do battle, unclothed except for a girdle. They bring into battle as their attendants freemen chosen from among the poorer classes, whom they use as charioteers and shield-bearers in battle. When the armies are drawn up in battle-array they are wont to advance before the battle-line and to challenge the bravest of their opponents to single combat, at the same time brandishing before them their arms so as to terrify their foe. And when someone accepts their challenge to battle, they loudly recite the deeds of valour of their ancestors and proclaim their own valorous quality, at the same time abusing and making little of their opponent and generally attempting to rob him beforehand of his fighting spirit. They cut off the heads of enemies slain in battle and attach them to the necks of their horses. The blood-stained spoils they hand over to their attendants and carry off as booty, while striking up a paean and singing a song of victory (Diodoros, eerste eeuw n.Chr.).

Een belangrijk onderdeel van de Keltische strijdmethoden was het la-waai: het krijgsgeschreeuw en wapengekletter, het slaan op de zijkanten van de strijdwagens, het geschal van de krijgstrompetten (*carynx*). Kenmerkende bestanddelen van hun bewapening waren het lange zwaard, dat rechts gedragen werd, en het lange schild; daarbij kwamen de speer en de werpspies. Helm en bepantsering duiden op mediterrane invloeden; daarentegen lijkt het maliënhemd een Keltische innovatie te zijn.

Een tweede terrein dat ruimschoots aandacht trok was het onthaal van gasten. Naast Kelten die richting zuiden trokken, waren er immers ook

afgezanten en handelaren uit de mediterrane wereld die hun opwachting bij de Keltische elite maakten. De uitvoerigste inlichtingen over de eet- en drinkgewoonten, en meer in het algemeen de tafelmanieren, van de Keltische bovenlaag vinden we bij Athenaios (begin derde eeuw n.Chr.):

The Celts sit on dried grass and have their meals served on wooden tables raised slightly above the earth. Their food consists of a small number of loaves of bread together with a large amount of meat, either boiled or roasted on charcoal or on spits. They partake of this in a cleanly but leonine fashion, raising up whole limbs in both hands and biting off the meat, while any part which is hard to tear off they cut through with a small dagger which hangs attached to their sword-sheath in its own scabbard. Those who live beside the rivers or near the Mediterranean or Atlantic eat fish in addition, baked fish, that is, with the addition of vinegar, salt and cummin. They also use cummin in their drinks. They do not use olive oil because of its scarcity, and because of its unfamiliarity it appears unpleasant to them.

Bij een groter gezelschap zitten de deelnemers in een kring, met de leider in het midden, en drinken beurtelings uit de gezamenlijke beker die rechtsom - dezelfde richting waarin de Kelten hun goden vereren - gereikt wordt:

When a large number dine together they sit around in a circle with the most influential man in the centre [...]. Beside him sits the host and next on either side the others in order of distinction. Their shieldsmen stand behind them while their spearsmen are seated in a circle on the opposite side and feast in common like their lords. The servers bear around the drink in terracotta or silver jars like spouted cups. [...] The drink of the wealthy classes is wine imported from Italy or from the territory of Marseilles. This is unadulterated, but sometimes a little water is added. The lower classes drink wheaten beer prepared with honey, but most people drink it plain. It is called *coma*. They use a common cup, drinking a little at the time, not more than a mouthful, but they do it rather frequently. The slave serves the cup towards the right, [not] towards the left. That is the method of service. In the same way they do reverence to the gods, turning towards the right.

Dit gebruik van de rondgaande drank (*circumpotatio*) heeft ook zijn neerslag gevonden in de volgende Gallische inscriptie, die op een drinkbeker aangebracht werd: *Neδδamon delgu linda* (Ik bevat de drank van de volgende).

Athenaios gaat verder in op het zgn. heldenstuk, het ook door Homeros vermelde gebruik dat de beste held recht op het beste stuk vlees had, en op de gevechten op leven en dood waar dit gebruik bij de Kelten aanleiding toe kon geven.

Wat het uiterlijk van de Kelten betreft, domineert bij de klassieke auteurs het beeld van de lange, blonde noorderling, waarachter zonder twijfel een grotere verscheidenheid schuil ging. Zo maakt Tacitus met betrekking tot het Keltische Brittannië ook melding van andere types. Met name bij de Grieken is een zekere waardering voor de barbaarse schoonheid van de Kelten te bespeuren, zo bijvoorbeeld bij Diodoros:

The Gauls are tall in stature and their flesh is very moist and white, while their hair is not only naturally blond, but they also use artificial means to increase this natural quality of colour. For they continually wash their hair with lime-wash and draw it back from the forehead to the crown and to the nape of the neck, with the result that their appearance resembles that of Satyrs or of Pans, for the hair is so thickened by this treatment that it differs in no way from a horse's mane. Some shave off the beard, while others cultivate a short beard; the nobles shave the cheeks but let the moustache grow freely so that it covers the mouth.

De Keltische vrouwen doen voor hun mannen qua lichaamsbouw en -kracht niet onder. Beide geslachten zijn ijdel. De mannen doen hun best om op oudere leeftijd slank te blijven. Mannen en vrouwen dragen sieraden en houden van veelkleurige kleding. Het overvloedige gebruik van goud, waarvan Diodoros melding maakt, was vanzelfsprekend beperkt tot de bovenlaag:

They accumulate large quantities of gold and make use of it for personal adornment, not only the women but also the men. For they wear bracelets on wrists and arms, and round their necks thick rings of solid gold, and they wear also fine finger-rings and even golden tunics. [...]. They wear a striking kind of clothing - tunics dyed and stained in various colours, and trousers, which they call by the name of *bracae*; and they wear striped cloaks, fastened with buckles, thick in winter and light in summer, picked out with a variegated small check pattern.

Niet alleen de forse lichaamsbouw van de Kelten, ook hun harde, diepe stemmen boezemden ontzag in. Zij houden van woordspelingen en lijken

de neiging te hebben hun zinnen onafgemaakt te laten. Nogmaals Diodoros: "In conversation they use few words and speak in riddles, for the most part hinting at things and leaving a great deal to be understood."

Tenslotte: naast de uiterlijke verschijning, de strijdmethoden en de gastvrijheid was er nog iets dat de aandacht van de klassieke auteurs trok, namelijk dat er in de Keltische samenlevingen een speciale klasse van geleerden bestond. Caesar duidt alle leden van deze klasse, die zijns inziens het meest significante verschil vormt tussen Kelten en Germanen, met de naam *druïden* aan, terwijl de schrijvers die Posidonius nauwer volgen, drie functionarissen onderscheiden, de *bard*, de *vates* en de *druïde*. Ik besluit met een citaat van Strabo (ca. 63 v.Chr. - ca. 19 n.Chr.):

Among all the tribes, generally speaking, there are three classes of men held in special honour: the Bards, the Vates and the Druids. The Bards are singers and poets; the Vates interpreters of sacrifice and natural philosophers; while the Druids, in addition to the science of nature, study also moral philosophy. They are believed to be the most just of men, and are therefore entrusted with the decision of cases affecting either individuals or the public; indeed in former times they arbitrated in war and brought to a standstill the opponents when about to draw up in line of battle, and murder cases have been mostly entrusted to their decision.

De druïden in de rol van geestelijke leiders en (scheids)rechters komen we ook nog bij Caesar tegen, hoewel hij kritischer tegenover hen stond dan Posidonius. Wat het beeld betreft dat deze Stoïsche filosoof zich van de Keltische druïden maakte, dient men zich te realiseren dat hij hen samen met figuren als Mozes en Lycurgus van Sparta tot de grote wetgevers en filosofen uit het verleden rekende die zijns inziens de mensheid naar beschaving hadden geleid.

De beschrijvingen die de klassieke auteurs van de Kelten geven worden in belangrijke mate bevestigd door de archeologische vondsten en door de beeldende kunst. Opmerkelijk is dat veel van de hierboven genoemde gebruiken ook in de Oudierse teksten voorkomen, hoewel deze uit de periode na 600 n.Chr. dateren. Deze teksten maken ook melding van Iers-Keltische geleerden die met praktisch dezelfde benamingen - *bard*, *fili* (ziener), *druí* - aangeduid worden.⁷⁾

Keltische cultuur en Keltische taal

Een belangrijke vraag is hoe de Keltische vondsten in verband gebracht kunnen worden met Keltisch-sprekende bevolkingsgroepen; de klassieke wereld had immers geen aandacht voor de taal van de barbaarse volkeren waarmee zij in contact kwam. Welnu, daar zijn drie soorten bronnen voor, die ik de revue zal laten passeren. Men dient wel te beseffen dat het gebied waar de Keltische cultuur domineerde niet congruent was met het gebied waar Keltisch gesproken werd, want ook anderstalige volkeren ondergingen de invloed van de Keltische cultuur zoals bijvoorbeeld de Germaanse Bataven in ons land.

Ik begin met de geografische namen. Zoals reeds aangeduid, kan uit de riviernamen afgeleid worden welke bevolkingsgroep in een bepaald gebied domineerde; plaatsnamen kunnen immers ook teruggaan op een minderheid, bijvoorbeeld een groepje immigranten. Welnu, in het kerngebied, waar de Keltische cultuur gestalte kreeg (zie p. 1), zijn er tal van Keltische riviernamen: de Rijn (Rhenus), de Tauber, de Marne, de Seine, om maar enkele te noemen. Plaatsnamen met Keltische bestanddelen (d.w.z. elementen die verwant zijn met Ierse en Welshe woorden) komen voor in het hele gebied van hun expansie. Dergelijke elementen zijn onder andere *dunum* 'sterkte' (~ Oudiers *dún*), *magus* 'vlakte' (~ Oudiers *mag*), *briga* 'heuvel' (~ Oudiers *brí*), *nemeton* 'heilige plaats' (~ Oudiers *nemed*), *ritum* 'voorde' (~ Welsh *rhyd*). Ik beperk me tot drie voorbeelden: *Novio magus* 'nieuwe vlakte, nieuwe markt' › Nijmegen (hybridische naam, deels Latijn, deel Keltisch, door de Romeinen gegeven aan een nieuwe vestiging of marktplaats); *Lugdunum* 'sterkte van Lug' › Lyon, Laon, Legnica, etc., in Nederland vermoedelijk de naam van het Romeinse fort dat de Rijnmonding bewaakte (Lug was een belangrijke Keltische godheid die later ook in het Ierse tekstmateriaal voorkomt); *Drynemeton* 'groot heiligdom' (naam van een Galatisch heiligdom in wat nu Turkije is; leeft niet voort).

Ten tweede de klassieke auteurs. Hoewel zij zich niet expliciet met de taal van de Kelten bezig hielden, geven zij impliciet informatie door namen van Keltische stammen en hun leiders te noemen en door Keltische woorden te gebruiken voor voorwerpen en zaken met een specifiek Keltisch karakter. Voorbeelden uit de eerste categorie zijn de stamnaam *Bituriges* 'koningen van de wereld' en de personennamen *Vercingetorix* 'koning over krijgers' en *Dumnorix* 'koning van de wereld'. Voorbeelden uit de tweede categorie zijn *corma* 'bier' (~ Oudiers *coirm*), *bardos* 'dichter' (~ Oudiers *bard*), *márka* 'paard'

(~ Welsh march). Verder zijn er ook Keltische leenwoorden in de klassieke talen, zoals het Latijnse *carrus* 'wagen', *gaesum* 'zwarte werpspeer'.

Ten derde de inscripties in de diverse Keltische dialecten die op het continent gesproken werden: het Gallisch, het Lepontisch (in Noord-Italië en Zuid-Zwitserland) en het Iberokeltisch.⁸⁾ De oudste inscripties, uit de zesde en vijfde eeuw v.Chr., zijn in het zgn. Alfabet van Lugano, een adaptatie van het Etruskisch alfabet; zij worden gevolgd door inscripties in het Griekse, Iberische en tenslotte in het Romeinse alfabet. Het overgrote deel van de inscripties is kort en het Keltische aandeel daarin beperkt zich tot een of meer personennamen. Vanaf de zeventiger jaren van onze eeuw zijn er ook een paar langere inscripties gevonden, die naast lexicografische ook syntaxische informatie verschaffen, onder andere in Chamalières (Puy-de-Dôme), in Larzac (Aveyron) en in Botorrita nabij Zaragoza, alle daterend uit de eerste eeuw v.Chr.

'Keltisch' en 'de Kelten'

In deze bijdrage is het woord 'Keltisch' op drie manieren gebruikt. Ten eerste als etnologisch begrip: de klassieke wereld karakteriseerde bepaalde bevolkingsgroepen als Keltisch op grond van hun levensstijl en hun uiterlijke verschijning. Ten tweede als een begrip uit het stijlonderzoek: de archeologen, voor zover zij vondsten Keltisch noemen, baseren zich op stilistische kenmerken. En ten derde als taalkundig begrip. In die derde betekenis geeft het woord de minste problemen - immers, de Keltische talen vormen een duidelijk herkenbare tak binnen de Indo-Europese taalfamilie (zie *appendix II*).

Wie waren nu de Kelten? In elk geval geen apart ras, evenmin als er ooit een Germaans of Grieks ras geweest is. 'Ras' is in wetenschappelijk opzicht een moeilijk te hanteren begrip, behalve misschien in een zeer ruime betekenis (zoals het europide in tegenstelling tot het negroïde of het mongoloïde ras). Er is een distinctieve Keltische kunst (zie *appendix I*) die omstreeks het midden van het laatste millennium v.Chr. gestalte kreeg in een gebied waar de (een?) Keltische taal dominant (geworden) was. Als we het niveau van de diverse culturen in ons werelddeel op een schaal zouden willen aangeven, een glijdende schaal van zuid naar noord, zouden de Kelten daarop een hogere plaats innemen dan de Germanen, en binnen het Keltische segment van die schaal wederom de Keltische stammen in de nabijheid van de klassieke wereld een hogere plaats dan de stammen verder noordwaarts. De Keltische wereld was niet alleen mobiel in de ruimtelijke betekenis, maar

tische wereld was niet alleen mobiel in de ruimtelijke betekenis, maar ook qua organisatie van de samenleving, onder andere wat het bestaan van een geleerde klasse betreft.

De onlangs getrokken vergelijking tussen de Kelten en de Joden vind ik zo verhelderend - te meer omdat in beide gevallen een sterke identiteit en een sterke mobiliteit samengaan - dat ik haar tot besluit aanhaal.

Like the Jews, the Celts formed in the past, as to-day, a loosely-knit cultural grouping rather than a single ethnic unit. They were linked more by religious and political beliefs than by economic or technological systems.⁹⁾

Appendix I: Keltische kunst

De Keltische kunst bij uitstek is de La Tène-kunst. De grondlegger van de moderne benadering ervan, Paul Jacobsthal, noemde deze een kunst zonder genesis vanwege haar plotselinge verschijnen in de vroege vijfde eeuw. Ondanks de moeilijkheid haar voorgeschiedenis te traceren, kunnen de belangrijkste factoren worden geïdentificeerd die tot haar ontstaan leidden. In de vijfde eeuw v.Chr. namen de contacten tussen de mediterrane wereld en de Kelten ten noorden van de Alpen sterk toe. Een belangrijke rol speelden daarbij de Etrusken, die zelf Griekse en oriëntaalse invloeden hadden ondergaan. Naast deze mediterrane impulsen had de La Tène-kunst ook veel te danken aan haar (Midden-) Europese achtergrond. Een derde essentiële factor was het vermogen van de Kelten om uit een veelheid van invloeden iets geheel eigens te ontwikkelen.

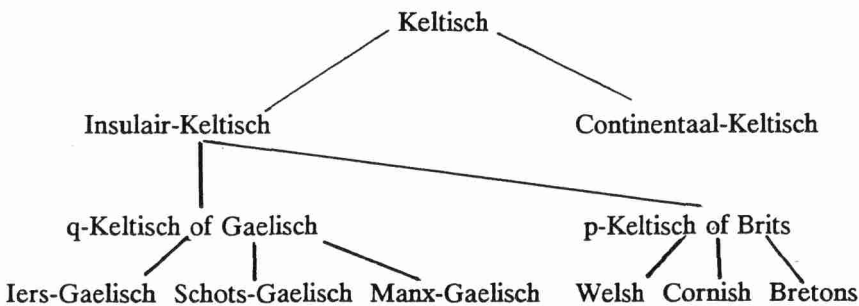
De La Tène-stijl verschilt radicaal van de geometrische Hallstatt-stijl. Er worden klassieke en oriëntaalse motieven zoals de palmette en de lotusbloem, menselijke wezens met dierenattributen, monsters zoals de griffioen en de sfinx gebruikt, maar ook aloude voorstellingen zoals de levensboom en de heerser(es) der dieren. Ook het menselijke hoofd heeft een belangrijke plaats. De verschillende elementen worden, buiten hun natuurlijke proporties uitgerekt of tot enkele essentiële trekken gereduceerd, tot ingewikkelde patronen verwerkt.

Het hoogste artistieke niveau bereikten de Kelten op het gebied van de metaalbewerking, en van daaruit werden ook de andere takken van kunst (-nijverheid) beïnvloed die zij beoefenden, zoals het pottenbakken en het steensnijden - en eeuwen later, in het vroegmiddeleeuwse Ierland, het illumineren van handschriften.

Appendix II: De Keltische talen

De Keltische talen vormen de meest westelijke tak van de Indo-Europese taalfamilie. Het Continentaal-Keltisch (dat wil zeggen de op het continent gesproken Keltische dialecten) stierf uiterlijk in de zesde eeuw n.Chr. uit. Er zijn verschillende hypothesen waar het zich het langst gehandhaafd zou hebben.

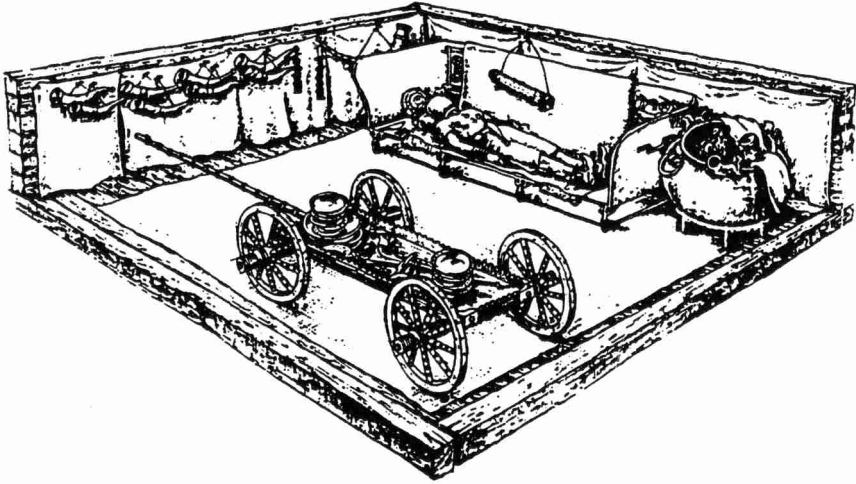
Het Insulair-Keltisch valt in twee subgroepen uiteen, het q-Keltisch of Gaelisch, dat de Indo-Europese klank k^h als k behouden heeft, en het p-Keltisch of Brits, waarin deze k^h zich tot p ontwikkelde. (Vergelijk bijvoorbeeld het Latijnse telwoord *quinque* met Iers *cóic* en Welsh *pump*.) In de vierde en vijfde eeuw n.Chr. werd het Brits door emigranten vanuit Devon en Cornwall naar het Franse Bretagne meegenomen en in de vijfde eeuw n.Chr. het Gaelisch vanuit Ierland naar de Schotse Hooglanden en het eiland Man.

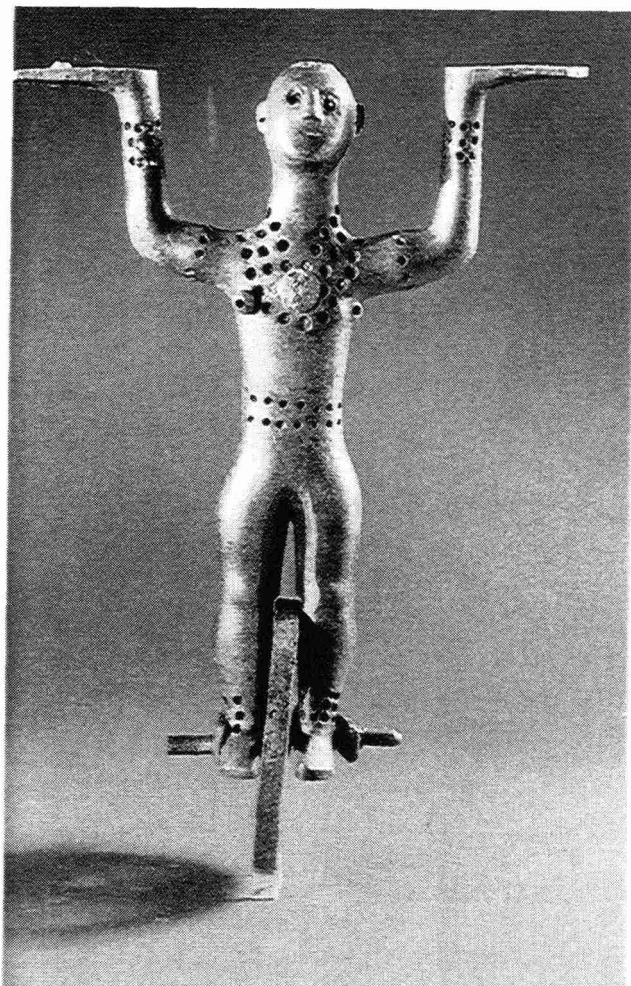
Wat de benamingen Gaelisch en Brits betreft: Brits (British, Brythonic, Brittonic) is afgeleid van de officiële naam die het grotere van de beide Pretanische eilanden kreeg, toen het door de Romeinen veroverd werd, Britannia. Gaelisch (Gaelic, Goidelic) daarentegen gaat terug op een scheldnaam die de Brits-sprekenden hun burens op het kleinere eiland gaven: *gwyddel* 'woudloper, wildeman' (↪ *gwydd* 'woud'). Ierland, dat buiten het Romeinse wereldrijk bleef, moest het immers zonder officiële naam stellen.

Noten

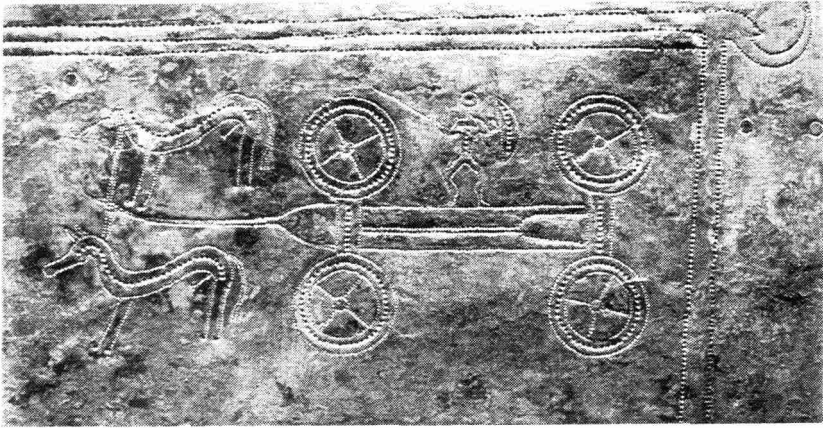
1. In Noord-Italië waren daarvoor ook al Kelten, zij het op beperkte schaal.
2. VII, 3,8. Had dit antwoord soms een spreekwoordelijk karakter? Het komt nl. bijna zo voor in het centrale werk van de Oudierse epiek, *Táin Bó Cúailnge* (De Runderroof van Cúailnge).
3. Hubert, H. 1987. *The Greatness and Decline of the Celts*. Constable, London. p. 52.
4. Voor het begrip tribaal, zie o.a. Roymans, N. 1987. *Tribale samenlevingen in Noord-Gallië, een antropologisch perspectief*. Diss. Amsterdam. Hoofdstuk 10.
5. De *Periplus van Massilia*, die overgeleverd is in het gedicht *Ora Maritima* van Avienus (vierde eeuw n.Chr.).
6. Zie Tierney, J.J. 1960. 'The Celtic Ethnography of Posidonius'. *Proceedings of the Royal Irish Academy*, 60.C.5. Dublin. Voor de hierna volgende citaten, zie het tweede deel hiervan.
7. Jackson, Kenneth H. 1964. *The Oldest Irish Tradition. A Window on the Iron Age*. Cambridge.
8. Het Galatische materiaal is, althans tot nu toe, zeer beperkt. Het is niet uitgesloten dat er, naarmate het onderzoek vordert, meer Keltische dialecten te onderscheiden zullen zijn.
9. Megaw, Ruth and Vincent Megaw 1989. *Celtic Art From Its Beginnings to the Book of Kells*. Thames and Hudson, London. p. 12.

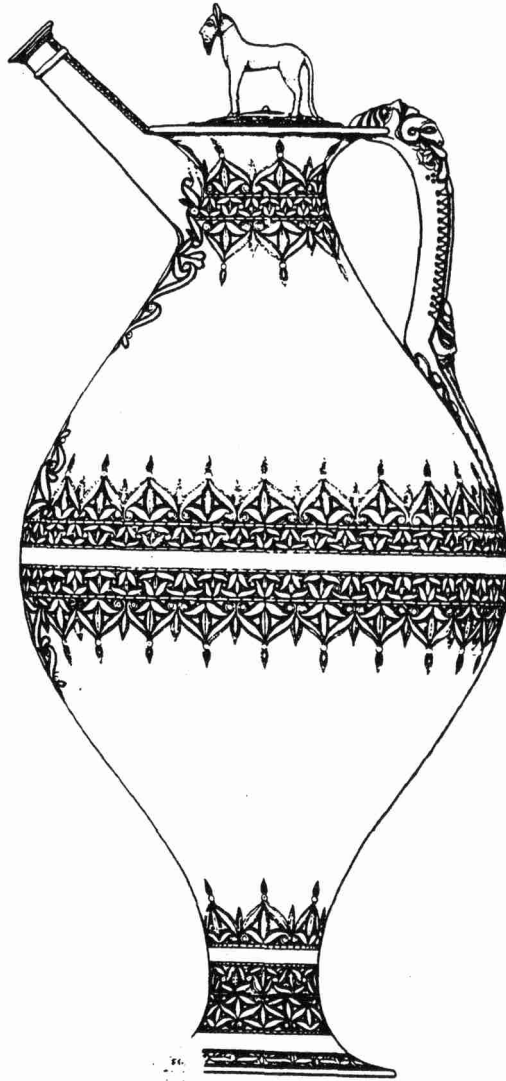
Hochdorf-Eberdingen: reconstructie van de grafkamer. Tweede helft van de zesde eeuw v.Chr. (Hallstatt).

Hochdorf-Eberdingen. Detail van de kline: een van de acht figuren waarop de zitting rust. De verrijdbare rustbank is een voorbeeld hoe de Kelten, wagenbouwers bij uitstek, vreemde - in dit geval Etruskische - invloeden tot iets geheel eigens verwerkten.

Hochdorf-Eberdingen. Detail van de kline: wagenscène op rugleuning.

Reinheim: tekening van de vergulde bronzen wijnkan (hoogte 51,4 cm); midden vierde eeuw v.Chr. (La Tène).

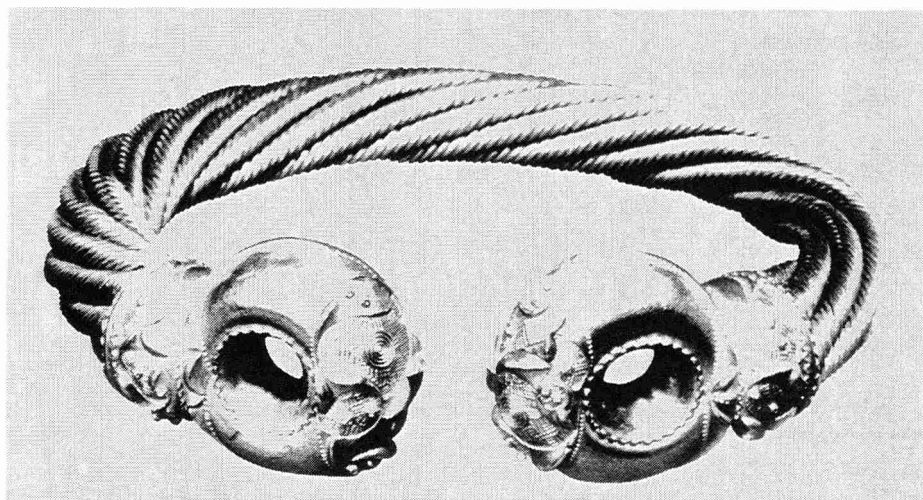

Afbeelding links

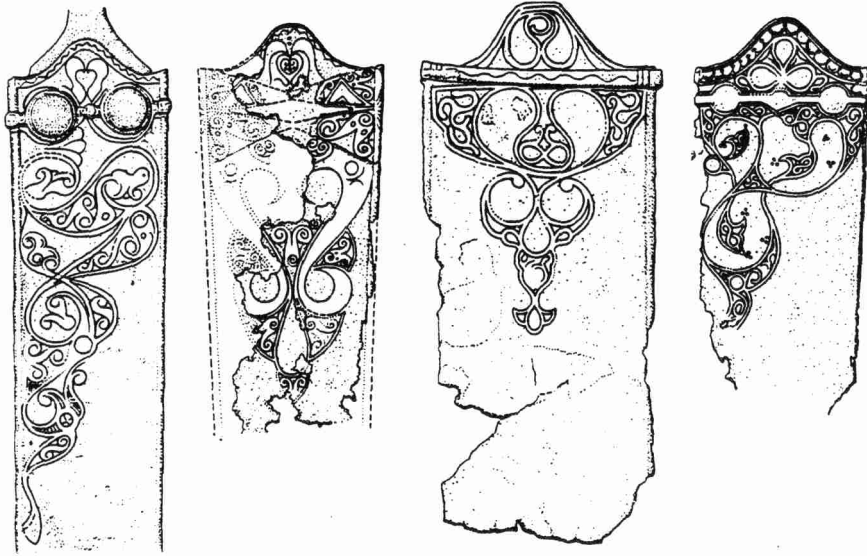
Waldalgesheim: detail van de gouden torque; tweede helft van de vierde eeuw v.Chr. (La Tène).

Afbeelding rechts

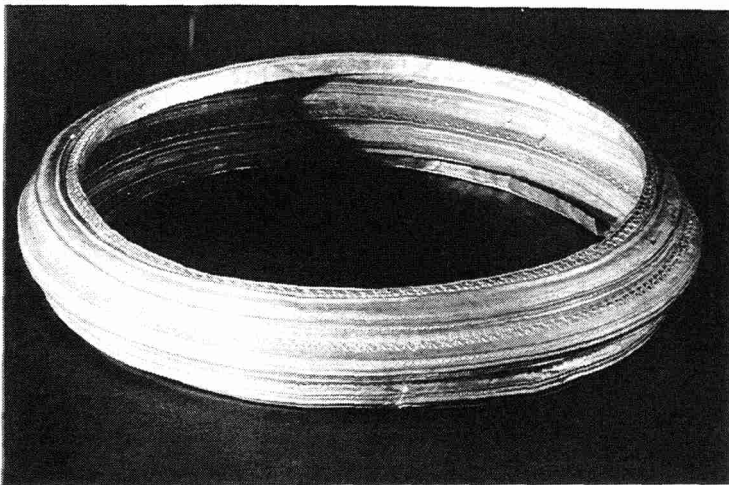
Waldalgesheim: detail van één van de gouden armingen; tweede helft van de vierde eeuw v.Chr. (La Tène).

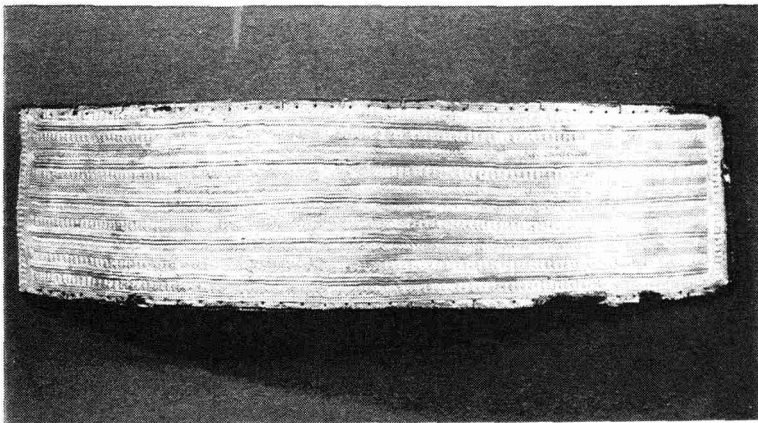
Torque van Snettisham (Norfolk), goud (doorsnede 20 cm); midden eerste eeuw v.Chr.

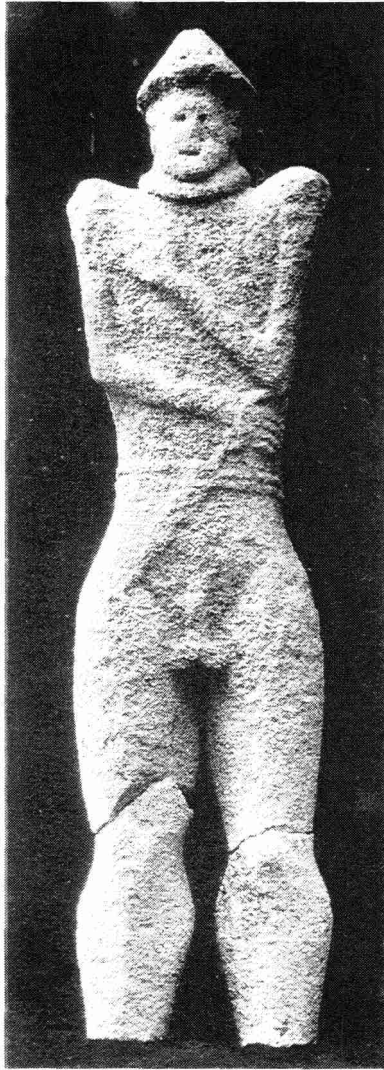
Gedecoreerde zwaardscheden uit de oostelijke helft van de Keltische wereld; derde eeuw v.Chr.

Hochdorf-Eberdingen: gouden halsring (doorsnede 25,3 cm, gewicht 144 gr.).

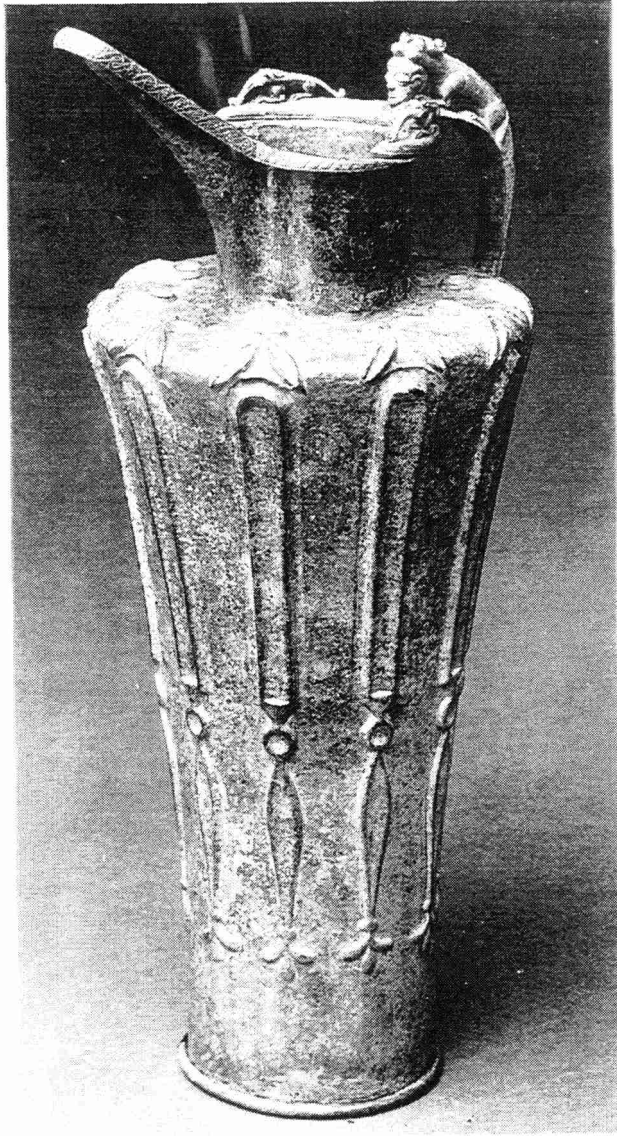
Hochdorf-Eberdingen: gouden ceintuurbeslag.

De zogenaamde Krijger van Hirschlanden. Zandstenen standbeeld van grafheuvel nabij Stuttgart; vroege vijfde eeuw v.Chr. De hoed heeft hetzelfde model als de hoed van berkenbast van de Keltische vorst van Hochdorf-Eberdingen, en ook ceintuur en dolk lijken op de betreffende (met goud beslagen) voorwerpen in dit graf.

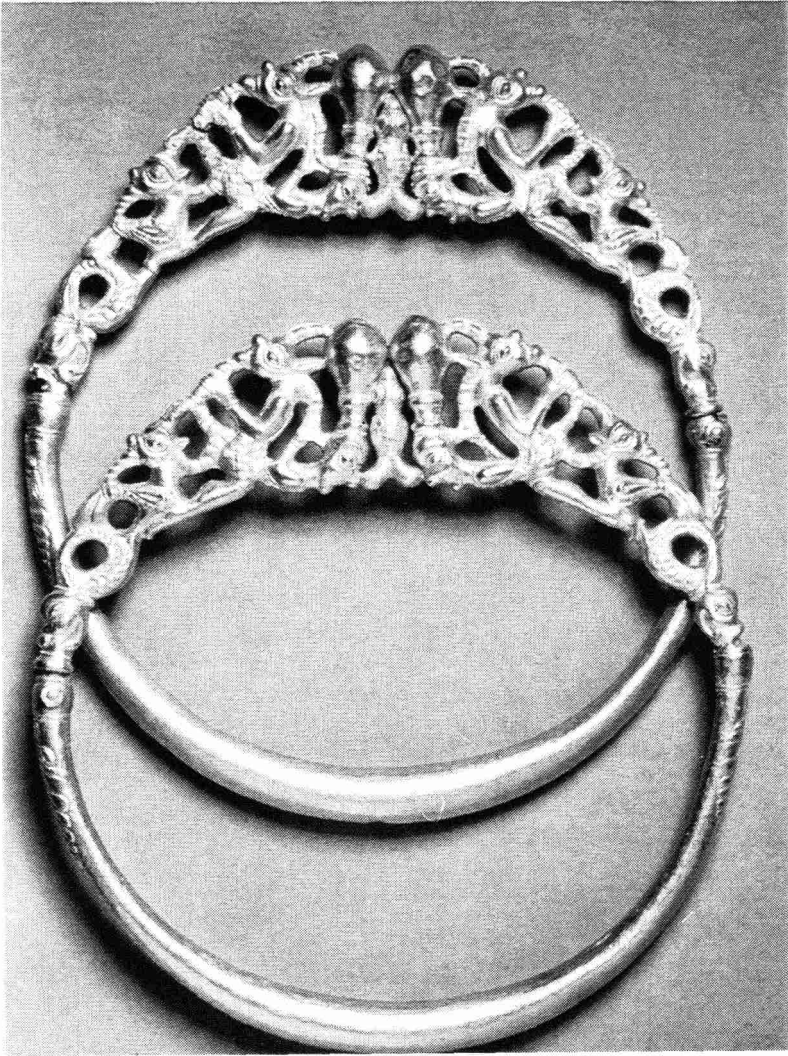
Vix (ca. 480 v.Chr.): wijnmengvat (hoogte 1.64 m., inhoud ca. 1200 l.), afkomstig uit Groot-Griekenland of Griekenland; late zesde eeuw. Bij de Grieken waren voorwerpen van deze afmetingen voor de goden bestemd.

Dürnberg nabij Hallein: Keltische snavelkan, brons; tweede helft van de vijfde eeuw v.Chr. (La Tène).

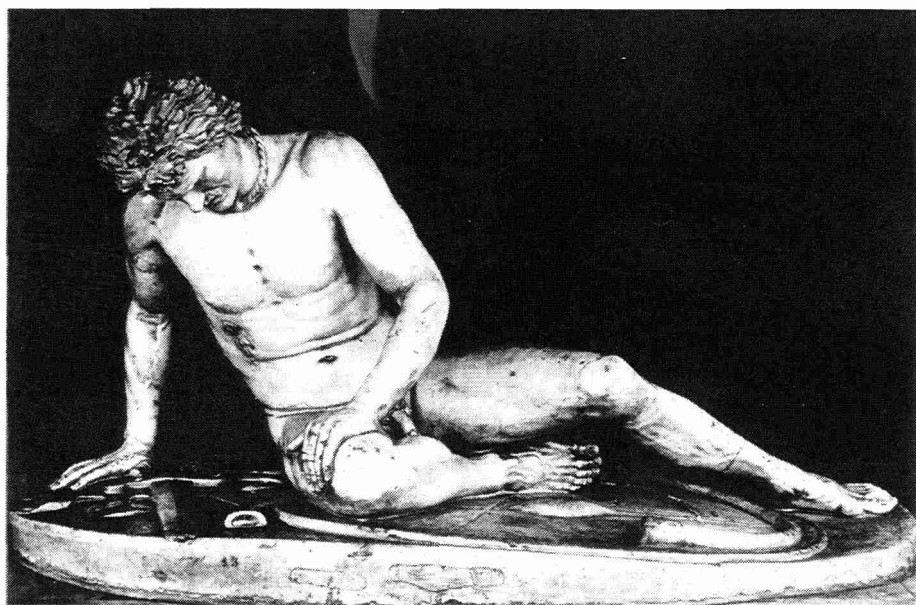
Bronzen fibula uit Oberwittighausen (kring Tauberbischofsheim); late vijfde of vroege vierde eeuw v.Chr. (La Tène).

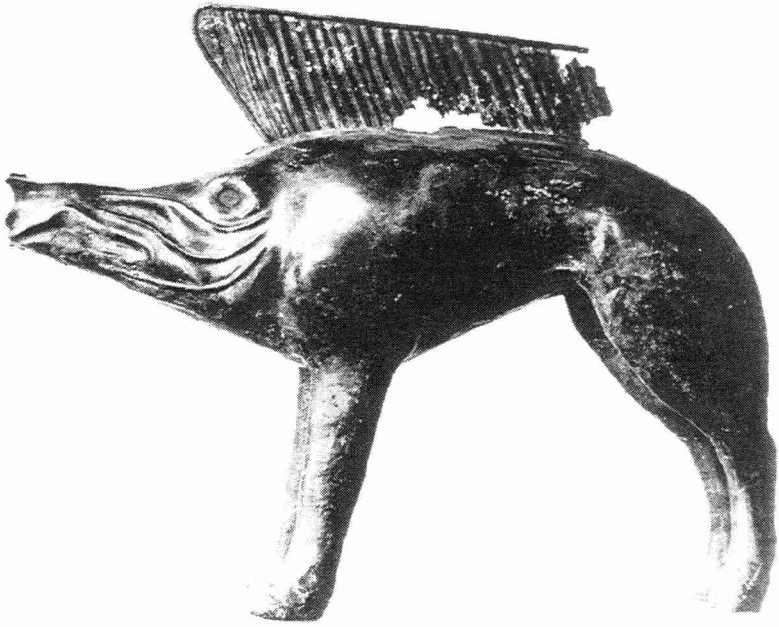
Gouden halsringen, gevonden bij Erstfeld in de Zwitserse kanton Uri en afkomstig uit het Middenrijn-gebied; late vijfde of vroege vierde eeuw v.Chr. (La Tène).

Bronzen schild ingelegd met glas en emaille, gevonden in de Theems bij Battersea (Middlesex); tweede of eerste eeuw v.Chr.

De "Stervende Galliër". Marmeren kopie van één van de bronzen beelden die Attalos van Pergamon liet maken ter nagedachtenis van zijn overwinning over de Galaten. Het beeld geeft uitdrukking aan het heroïsme van de Keltische krijger. Haardracht, snor, torque en schild-vorm stemmen overeen met de beschrijvingen van de Kelten door de klassieke auteurs.

Het everzwijn, heroïsch dier bij uitstek bij de Kelten. Dit exemplaar is uit Hongarije afkomstig; eerste eeuw v.Chr.?

Munt van de Unelli (Bretagne), achterkant. Afbeelding van een paard met op de rug een roofvogel die uit de snavel een kogel laat vallen, onder het paard een zeemonster (?) en een slang; tweede of eerste eeuw v.Chr. De Kelten kwamen in de vierde eeuw v.Chr. als huurlingen met munten in aanraking en maakten vanaf ca. driehonderd v.Chr. ook zelf munten.

Personalia

Mevr.prof.dr. H.W.A.M. Sancisi-Weerdenburg is hoogleraar oude geschiedenis en antieke culturen aan de Universiteit Utrecht. Zij is auteur van artikelen en verzamelbundels over Perzië in nationale en internationale tijdschriften. Zij publiceerde ook over vrouwen in de Griekse wereld en Griekse geschiedschrijving.

Dr. J. de Roos (1937), studeerde aan de Universiteit van Amsterdam klassieke talen en Hettitisch. Van 1972 - 1990 doceerde hij aan de Universiteit van Amsterdam Hettitisch en geschiedenis van Anatolië. In 1984 promoveerde hij cum laude aan de Universiteit van Amsterdam op een proefschrift getiteld: *Hettitische Geloften*. In 1990 werd hij directeur van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. In 1993 is hij tevens visiting professor geworden in Changchun (China), waar hij in 1987 - 1988 al een gastdocentschap heeft vervuld.

Prof.dr. J.F. Borghouts is vanaf 1989 gewoon hoogleraar Egyptologie aan de Rijksuniversiteit Leiden. Hij is specialist in filologie, taalkunde en godsdienst.

Prof.dr. H.W. Pleket is hoogleraar oude geschiedenis en Griekse- en Latijnse epigrafiek aan de Rijksuniversiteit Leiden.

Prof.dr. D.H.A. Kolff (1938), is hoogleraar in de moderne geschiedenis van Zuid-Azië en wetenschappelijk directeur van het Centrum voor Niet-Westerse Studiën aan de Rijksuniversiteit Leiden. Hij publiceerde zowel over de voor-koloniale en VOC-periode, als over de Brits-Indische tijd in Voor-Indië. In 1983 promoveerde hij op *Naukar, Rajput, and Sepoy: the Ethnohistory of the Military Labour Market of Hindostan, 1450 - 1850*, Cambridge (CUP), 1990.

Dr. R.J.M. de Ridder (1950), studeerde culturele antropologie aan de Rijksuniversiteit Leiden. Zijn belangstelling ligt vooral bij de uitingen van verschillende volkeren waaruit hun visie op de eigen cultuur en geschiedenis blijkt, één van de Leidse specialismen. In 1989 is hij daar gepromoveerd op een studie naar de structuur van de zestiende eeuwse Maya-tekst, de *Popol Vuh*. Sindsdien werkt hij aan het vertalen en interpreteren van deze en andere teksten van de Maya's.

Prof.dr. M.N. van Loon (1923), Ph.D., was tot 1970 verbonden aan de University of Chicago. In 1971 was hij wetenschappelijk hoofd-ambtenaar, van 1974 tot 1988 gewoon hoogleraar, prehistorie en archeologie van West-Azië en van 1988 tot 1993 privatdocent prehistorie van West-Azië aan de Universiteit van Amsterdam.

Dr. H.C. Teitler (1941), studeerde klassieke talen aan de Universiteit van Amsterdam en geschiedenis aan de Universiteit van Leiden. Na enkele jaren als leraar bij het VWO werkzaam te zijn geweest, trad hij in 1975 in dienst van de Universiteit te Utrecht. Als universitair docent is hij verbonden aan de Vakgroep Geschiedenis, zijn proefschrift, *Notarri en Excegtores* (1983), is gewijd aan de rol van stenografen in de bureaucratie van de Romeinse keizertijd.

Prof.dr. D.R. Edel (1936, Zürich), studeerde romanistiek aan de Universiteit van Zürich en Duitse taal- en letterkunde en Keltisch aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Zij promoveerde in 1980 op een proefschrift op het gebied van de Keltische letterkunde, getiteld *Helden auf Freiersfüssen. 'Tochmarc Emire' und 'Mal y kavas Kulhwch Olwen': Studien in der frühen inselkeltischen Erzähltradition*. Vanaf 1971 was zij verbonden aan de afdeling Keltisch aan de Rijksuniversiteit Utrecht, vanaf 1982 als gewoon hoogleraar in de Keltische talen en cultuur. Haar onderzoek ligt op het gebied van de Keltische letterkunde en de relatie die deze heeft met de samenleving die haar voortgebracht heeft. Tegenwoordig houdt zij zich bezig met de woordings-geschiedenis van de *Táin Bó Cúailnge* en met de figuur van de *warrior queen Medb*.

Enkele literatuurtips

Algemeen oude wereld

P.W. de Neeve, H. Sancisi-Weerdenburg (eds.), *Kaleidoskoop van de Oudheid*, Groningen, Wolters Noordhoff 1989, [ISBN 90-01-77521-7].
H.J.M. Claessen, *Macht en Majesteit. Idee en werkelijkheid van het vroege koningschap*, Utrecht 1984, De Bataafse Leeuw, [ISBN 90-6707-033-7].
A. Cameron, A. Kuhrt (eds.), *Images of woman in Antiquity*, London 1983, Croom Helm [ISBN 0-7099-0753-2] (Hier verschijnt in 1993 een nieuwe editie van.).

Algemeen nabije oosten

Dominique Collon, *First impression Cylinder Seals in the Ancient Near East*, London 1987 British Museum [ISBN 0-7141-1121-X].
K.R. Veenhof (ed.), *Schrijvend Verleden. Documenten uit het Nabije Oosten vertaald en toegelicht*, Zutphen 1983 Terra/Ex Oriente Lux [ISBN 90-6255-146-7-].

Hettieten

K. Bittel, *Hattuscha, Hauptstadt der Hethiter Du Mont*, 1983 [ISBN 3-7701-1456-6].
J.G. Macqueen, *The Hittites and their contemporaries in Asia Minor* sec. edition, Thames and Hudson, 1986.
O.R. Gurney, *The Hittites*, 4th. ed. Penguin 1990.

Egypte

Eberhard Otto, *Geschiedenis van Egypte* (Aula boeken, 102, 1962; kort geleden herdrukt).
Barry Kemp, *Ancient Egypt. Anatomy of Civilization*. (London, 1989).

Perzen

Leo Trumpekmann, *Persepolis. Ein Weltwunder der Antike* Philip von Zabern, 1988 [ISBN 3-8053-1016-1].

Leo Trumpekmann, *Zwischen Persepolis und Firuzabad. Graber, Palaste und Felreliefs im alten Persien*, [ISBN 3-8053-1414-0].

A.T. Olmstaed, *History of the Persian Empire*, Chigaco Univers. Press (oorspr. 1948 wordt nog steeds herdrukt).

J.M. Cook, *The Persian Empire*, London 1983 [Dent, ISBN 0-460-04448-6].

M.A. Dandameav, V.G. Lukonin, *The culture and social institutions of the ancient Iran*, Cambridge Univ. Press 1989 [ISBN 0-521-32107-7].

P. Briant, *De la Grece a L'Orient: Alexandre le Grand*, Paris Gallimard 1987 [ISBN 2-07-053041-8]. Is ook in het Nederlands vertaald en uitgegeven door Unieboek.

P. Briant, *Darius Ier* Paris Gallimard (verschijnt nog voor Kerstmis; Nederlandse vertaling is nog niets over bekend).

H. Sancisi-Weerdenburg (ed.), *Persepolis en Pasargarde in wisselend perspectief*, (=Phoenix 35/1), Leiden 1989 [ISBN 90-367-01136-8].

John Curtis, *Ancient Persia*, London 1989, Britisch Museum [ISBN 0-7141-2046-4].

China

Paul S. Ropp (ed.), *The Heritage of China*, Berkeley: Univ. of Calif. Press, 1990.

J.K. Fairbank, *China: A New History*, Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1992

Azteken

Fray Bernardino de Sahagun, *De Azteken. Kroniek van een verdwenen cultuur*. Meulenhof 1991.

Rudolf van Zantwijck, *Met mij is de zon opgegaan. De levensloop van Tlacayelel (1398-1478), De stichter van het Azteekse Rijk*. Prometheus 1992.

Inca's

Luis Martin, *The Kingdom of the Sun. A short History of Peru*. New York, 1974.

Frank Salomon, *Native Lords of Quito in the Age of the Incas*. Cambridge, 1986.

Maya's

Sylvanus G. Morley, George W. Brainerd, *The Ancient Maya*. Vierde gereviseerde druk, standford University Press. Standford, Callifornia, 1983).

Jeremy A. Sabloff, 'De nieuwe archeologie en de oude Maya's'. In *Natuur & Techniek* 1993.

Scythen

M.I. Artamonov & V. Forman, *Les Trésors d'art des scythes du Musée de l'Ermitage a Leningrad* (Paris, 1968) ook in Duitse vertaling.

Tamara Talbot Rice, *The Scythians* (London/ New York 3e druk 1961).

Renate Rolle, *Die Welt der Skythen* (Luzern/ Frankfort, 1980).